

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

IX Харківський міжнародний
юридичний форум

IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ В СУГОЛОСІ ДНІВ - ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФ. М.І. ПАНОВА (in memoriam)

Матеріали круглого столу
«IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ
В СУГОЛОСІ ДНІВ – ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ПРОФ. М.І. ПАНОВА
(in memoriam)»,
що відбувся 27 вересня 2025 року

IX Харківський міжнародний юридичний форум

IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ В СУГОЛОССІ ДНІВ

ДО 85-РІЧЧЯ

ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФ.

М.І. ПАНОВА

(in memoriam)

Матеріали круглого столу
«IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ
В СУГОЛОССІ ДНІВ – ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ ПРОФ. М.І. ПАНОВА
(in memoriam)»,
що відбувся 27 вересня 2025 року

2025

КРУГЛИЙ СТІЛ
Запрошуються усі, хто пам'ятає, шанує і бажає взяти слово

**IUS PUNIENDI:
ГОЛОСИ
ЕПОХ
В СУГОЛОССІ
ДНІВ**

У межах заходу, присвяченого
вшануванню пам'яті
видатного вченого-криміналіста
професора М.І. Панова,

Кафедра кримінального права НЮУ ім. Ярослава Мудрого

Спільнота учнів проф. М.І. Панова

Кафедра кримінально-правової політики НЮУ ім. Ярослава Мудрого

на форумі відбудеться фахова дискусія, присвячена
найгострішим історичним, теоретичним і практичним
аспектам права покарання (ius puniendi)
від модерної доби до сучасності

ДО 85-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА

**МИКОЛИ
ІВАНОВИЧА
ПАНОВА
(1940-2023)**
in memoriam

IX ХАРКІВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ФОРУМ

27.09.2025
10:00 — 13:00

онлайн (платформа Zoom) (НЮУ ім. Ярослава Мудрого) **офлайн**

KEY-NOTE СПІКЕРИ:

Сергій Іванович Максимов	Доктор юридичних наук, професор кафедри прав людини і юридичної методології НЮУ ім. Ярослава Мудрого
Юрій Анатолійович Пономаренко	Доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права НЮУ ім. Ярослава Мудрого

МОДЕРАТОРИ:

Олександр Едуардович Радутний	Кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права НЮУ ім. Ярослава Мудрого
Олена Володимирівна Харитоновна	Кандидатка юридичних наук, доцент кафедри кримінального права НЮУ ім. Ярослава Мудрого

Регістрація триває до 20 вересня 2025 року за посиланням:
<https://forms.gle/gpx1W4bcGWTxYihb6>

<https://youtu.be/VelUmW8XRmY>

Посилання на відеоматеріали круглого столу «IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ В СУГОЛОССІ ДНІВ – ДО 85-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФ. М.І. ПАНОВА (in memoriam)», що відбувся 27 вересня 2025 року

УДК 343.2/.7(477)(082)

Редакційна колегія:

Ю.А. Пономаренко (голов. ред.), О.Е. Радутний, О.В. Харитоновна

Макет та обкладинка: О.Е. Радутний, О.В. Харитоновна

IUS PUNIENDI: голоси епох в суголоссі днів – до 85-річчя від дня народження проф. М.І. Панова (in memoriam): матеріали круглого столу, що відбувся у межах IX Харківського міжнародного юридичного форуму 27 вер. 2025 р. / [редкол.: Ю.А. Пономаренко (голов.ред.), О.Е. Радутний, О.В. Харитоновна]. Харків: Право. 2025. – 320 с. – Режим доступу: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/20569>

ISBN 978-617-8617-07-3

електронне видання

Збірка матеріалів меморіального круглого столу «Ius puniendi: голоси епох в суголоссі днів» присвячена 85-річчю від дня народження видатного українського правознавця, криміналіста, доктора юридичних наук, професора Миколи Івановича Панова (1940-2023).

Фокус-темою заходу стало ius puniendi – право покарання як одна з ключових категорій кримінально-правової науки, що поєднує практичні, філософські, історичні, етичні та соціальні виміри. У доповідях і повідомленнях учасників круглого столу осмислюються сучасні проблеми кримінального права, стратегії і методології криміналізації та пеналізації, міждисциплінарні та воєнні виклики, гуманістичні і нормативні орієнтири розвитку та найбільш складні і вразливі зони сучасної кримінальної юстиції.

Символічне суголосся між правниками різних турбулентних епох, що мусили шукати відповіді на виклики свого часу, підкреслюється у діалозі та суперечностях з модерною традицією і сучасною кримінально-правовою думкою. Від Чезаре Беккарія і доби Просвітництва до сьогодення – розгортається у збірці осмислення інтелектуальної та життєвої спадщини професора М.І. Панова, для якого право було формою розуму, гуманності та відповідальності.

Видання стане у пригоді фахівцям у сфері кримінального права, суспільним лідерам і політичним діячам, ученим та здобувачам освіти, в тому числі студентам-юристам, аспірантам, а також усім, хто цікавиться кримінально-правовою наукою та її міждисциплінарними зв'язками.

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2025

© Національна академія правових наук України, 2025

© Громадська організація «Всеукраїнська асоціація кримінального права», 2025

Організаційний комітет та редакційна колегія публікують матеріали в авторській редакції, не вносячи змін у зміст, форму, лексику, граматику, пунктуацію чи стилістику оригінального тексту. Це означає, що опубліковані в авторській редакції думки, погляди, твердження та висновки відображають виключно особисту позицію авторів і не є офіційною точкою зору видання, редакції, організаційного комітету чи будь-яких пов'язаних з ними осіб чи установ.

Редакція та організаційний комітет не несуть відповідальності за будь-які можливі наслідки, що виникають у зв'язку з використанням, інтерпретацією або поширенням опублікованої інформації. Ми залишаємо за собою право не поділяти поглядів авторів, але вважаємо важливим забезпечити простір для вільного висловлення думок у рамках академічної, професійної або громадської дискусії. Читачам рекомендується критично оцінювати зміст публікацій, розуміючи, що вони є вираженням індивідуальної думки конкретної особи, а не офіційною позицією видання.

ОГЛАВ

Передмова

Баулін Ю.В. Вітальне слово 11

Професор Микола Іванович Панов: in memoriam

Харитонов С.О. Академік М.І. Панов та його творчий шлях в сучасній юридичній науці 17

Радутний О.Е. Методологічні засади системної організації кримінального права та якості правових норм у науковій спадщині М.І. Панова 23

Кузнецов В.В. Вплив ідей М.І. Панова на формування якісного кримінального законодавства України 30

Грищук В.К. Наукові концепти академіка Панова М.І. щодо розуміння поняття та практичного значення способу вчинення кримінального правопорушення 37

Мисливий В.А. Микола Іванович Панов – фундатор учення про спосіб вчинення злочину 46

Бантшишев О.Ф. Пам'яті Миколи Івановича Панова – колеги та друга 51

Кріцак І.В. Микола Іванович Панов – титан духу кримінально-правової науки та юриспруденції 54

Фокус-тема «Ius puniendi: трансформація права покарання від модерну до викликів сучасності»

Максимов С.І. Просвітництво як історичний та ідейний контекст праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»: повернення до витоків 65

Пономаренко Ю.А. Ius puniendi: трансформація права покарання від модерну до викликів сучасності 70

Перша дискусійна панель

Криміналізація та пеналізація: стратегії, методології, розвиток

Туляков В.О. Принцип додатковості та методологія контекстуальної криміналізації в рефлексії вчення М.І. Панова	78
Стрельцов Є.Л. Основна функція кримінального права: підстави та умови реалізації	88
Музика А.А. Мої спогади про Миколу Івановича Панова і думки щодо мети призначення покарання	93
Азаров Д.С. Штраф за вбивство: мета покарання у фокусі судової дискреції	98
Карчевський М.В. Динамічні санкції: один з можливих напрямів використання ШІ у кримінально-правовому регулюванні	106
Тимофєєва Л.Ю. Пропорційність та легітимність покарання у зрізі вчень шкіл кримінального права	112
Крикливець Д.Є. Кримінально-правова депеналізація: визначення окремих засад розуміння	118
Хильченко (Макаренко) А.С. Пропорційність як принцип призначення покарання	122
Панова С.В. Роль кримінального покарання у протидії злочинності	127
Загуменна Ю.О. Гарантії прав людини та IUS PUNIENDI: пошук балансу в системі забезпечення національної безпеки України	132
Долинська Т.С. Відповідність штрафів як виду кримінального покарання сучасним соціально-економічним умовам України	137
Зайцев О.В. Запровадження кримінальної відповідальності судді за ухвалення свавільного судового рішення: проблема матеріального чи процесуального права?	140

Друга дискусійна панель
Сила міждисциплінарності

Шепітько В.Ю. Роль академіка Миколи Панова у дослідженні методології науки кримінального права і її міжнаукових зв'язків	148
Демидова Л.М. Методологія науки кримінального права: наукова спадщина професора Миколи Івановича Панова фундаментального значення	153
Шепітько М.В. Досвід та інтуїція в кримінальному праві	157
Герасіна Л.М. Міжнародна криза: специфіка сучасного розвитку і політико-правового здолення	163
Сметаніна Н.В. Спадщина Миколи Івановича Панова для сучасних кримінологічних досліджень	168
Митрофанов І.І. Юридичні категорії в роботах М.І. Панова	172
Кулик К.Д. Щодо внеску академіка Миколи Івановича Панова у розвиток понятійного апарату наук кримінального циклу	177
Оболенцев В.Ф. Наукова спадщина професора М.І. Панова щодо використання системного підходу у кримінальному праві	180
Вереша Р.В. Методологічний інструментарій правничої освіти в межах сучасних викликів	183
Авдєєва Г.К. Проблеми технологізації кримінального провадження у роботах професора Миколи Івановича Панова	188

Третя дискусійна панель
Вразливі зони в системі кримінальної юстиції: погляд сього-
дення

Багіров С.Р. Як зорієнтуватися у «вузлі протиріч»: підхід Миколи Панова до причинного зв'язку у кримінальному праві	193
Михайліченко Т.О. (Не)Системний підхід у кримінальному праві та законодавстві (на прикладі фармацевтичних кримінальних правопорушень)	199

Акімов М.О. Посилення покарання як вияв популізму у законотворчості (на прикладі законопроєкту реєстр. № 11018 від 16 лютого 2024 року)	206
Лазарєв В.В. Питання правничої термінології та лінгвістики в правових позиціях Конституційного Суду України	210
Шпіляревич В.В. Вчення про національну безпеку України крізь призму поглядів професора Миколи Івановича Панова	212
Дудоров О.О., Задоя К.П. До питання про відповідальність загального суб'єкта кримінального правопорушення за пособництво незаконному збагаченню	218
Ященко А.М. Воєнний стан як обставина, що впливає на кваліфікацію кримінальних правопорушень проти власності та індивідуалізацію кримінально-правового обтяження під час його обрання	229
Храмцов О.М. Щодо кримінально-правової охорони військових честі та гідності	235
Катеринчук К.В. Особливості блокування банківських рахунків військовослужбовців	240
Карпенко М.І. Стан військової злочинності в державі потребує прийняття невідкладних рішень органами державної влади	244
Політова А.С. Участь неповнолітніх у збройних конфліктах: чи актуально це для України?	248
Алієв Р.В. Типові прийоми досудового розслідування військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану	254
Керопян А.А. До питання про безпосередній об'єкт поганого поводження з військовополоненими	263
Осадчая А.С. Кваліфікаційна функція спеціального суб'єкта кримінального правопорушення	267
Черевко К.О. Кіберзлочинець як об'єкт кримінологічного дослідження	273

Муратова С.О. Інститут судимості як захід кримінально-правового характеру в системі інститутів загальної частини кримінального права України: актуальні питання застосування	279
Александренко О.В., Женунтій В.І. Кримінальна відповідальність за посягання на свободу світогляду і віросповідання у законодавстві незалежної України	286
Расторгуєва Н.О. Підходи до розуміння принципу верховенства права	290
Самощенко І.В. Види злочинних (протиправних) об'єднань за кримінальним правом Італії	293
Трибуна аспірантів та студентів	
Граб А.В. Конфіскація майна як не обов'язкове додаткове покарання за незаконне збагачення: de lege ferenda	298
Новіков Є.В. Jus puniendi в контексті діяльності поліції: правові межі та гарантії недопущення свавілля	305
Симиряко Є.В. Кримінально-правове регулювання відповідальності військовослужбовців в умовах воєнного стану	309
Салтиков Є.О. Кваліфікація військових кримінальних правопорушень (ст.ст. 407, 408 КК України) в умовах воєнного стану: аналіз законодавчих змін та судової практики 2024 – 2025 рр.	314

Передмова

Вельмишановні читачі!

Підготовка до круглого столу «Ius puniendi: голоси епох в суголоссі днів», присвяченого пам'яті професора Миколи Івановича Панова і приуроченого до 85-річчя від дня його народження, спонукала спільноту його учнів, друзів і колег не лише до наукових роздумів, а й до внутрішнього осмислення того, що відбувається з постаттю дослідника після його відходу. Видається, саме тоді настає час жнив – ми по-новому осмислюємо інтелектуальну і життєву спадщину вченого, вчитуємося в тексти, які колись здавалися знайомими, і пробуємо розплутати той складний клубок життя, науки й доби, що його сплів він сам та який був частиною його кола і його покоління.

Микола Іванович Панов належав до тих науковців, які у своїй роботі завжди відчували пульс часу. Недаремно саме він першим у незалежній Україні видав працю Чезаре Беккарія «Про злочини і покарання» – текст, який понад два з половиною століття тому заклав раціональні засади права покарання. У 2014 році, коли Україна переживала початок російської агресії, професор підготував це видання з ґрунтовною передмовою і науковим апаратом, звернувшись до ідей, що поєднали просвітницький раціоналізм і гуманізм та синтезували засади утилітаризму. Тепер цей збіг виглядає майже символічним: у час руйнувань та загроз міжнародному правопорядку професор М.І. Панов повернувся до тексту, який колись став маніфестом гуманності, розуму й гідності перед обличчям насильства¹.

Сьогодні, коли ми озираємося на цю подію, у ній відкриваються нові сенси. Ми відчуваємо нерв часу, що знову ставить перед нами одвічні питання: що є зло і яким має бути покарання за нього? Де межа між справедливістю та помстою? Чи може покарання бути засобом відновлення, а не відплати? Чи не перетворюється воно на криваву маніфестацію влади, на дисциплінарний механізм, який лише відкладено продовжує насильство?

¹ Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат "Про злочини та покарання" (до 250-річчя опублікування) / М. Панов // Право України. – 2014. – № 9. – С. 226–244.

Саме тому цей круглий стіл ми вирішили присвятити праву покарання – *ius puniendi* – як одній із тих вічних тем, навколо яких кристалізуються цінності суспільств. У ній сходяться філософія, право, етика, політика, історія. Це один із головних «нервів» кримінально-правової теорії та практики, що не втрачає чутливості ні в часи стабільності, ні у хвилини зламів.

Професор М.І. Панов як знаний методолог і криміналіст бачив витoki сучасного кримінального права в ідеях доби Просвітництва. Він глибоко усвідомлював, що ці модерні концепції – про розум, свободу, гідність, співмірність – продовжують формувати наше розуміння справедливості. І саме в моменти історичних потрясінь ці ідеї випробовуються на міцність. Як трактат Ч. Беккарія поставав у часи великих трансформацій європейського суспільства, так і нині українське право проходить власну добу зрушень, осмислюючи межі між публічним і приватним, універсальним і національним, шукаючи рівновагу між континентальними і прецедентними правовими моделями, між державою і людиною.

У цьому – справжнє суголосья епох. Професор М.І. Панов жив і творив у період, коли радянська правова система поступалася місцем українському праву у незалежній державі, і став свідком народження нових правових ідей. Ми ж, продовжуючи його справу, теж відчуваємо тектонічні зсуви, тільки в нових інтонаціях часу і викликах війни.

Ця збірка – не лише данина пам'яті вченому, а й запрошення до діалогу між поколіннями. Її сторінки зберігають голоси тих, хто мислить про *ius puniendi* сьогодні, але відчуває відлуння голосів минулого і по-новому відкривається їхньому досвіду. У цьому суголосьї днів і потрясінь народжуються нові візії права – як науки, як практики, і як способу бути людиною.

Запрошуємо Вас до читання!

З повагою,
редакційна колегія

Микола Іванович Панов (фото родини Панових)

Баулін Ю.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права Національного юридичного уні-
верситету імені Ярослава Мудрого,
академік НАПрНУ*

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Вітаю учасників круглого столу і щиро вдячний усім, хто взяв участь у заході, присвяченому 85-річчю від дня народження професора Миколи Івановича Панова!

Цей захід є продовженням меморіальних традицій Харківської школи кримінального права, вшанування пам'яті наших вчителів, наукових керівників, старших колег. Ми мали честь вшанувати пам'ять професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, Л.М. Кривоченко. І сьогодні ми присвячуємо

наш круглий стіл пам'яті М.І. Панова – видатного вченого криміналіста, який зробив великий внесок у скарбницю науки кримінального права і кримінально-правової законотворчості. Про це і багато іншого ще будуть говорити учасники нашого заходу.

Свій виступ я хочу поділити на дві частини: у першій – розповісти про деякі епізоди мого спілкування з Миколою Івановичем, а у другій – декілька тезисів щодо проблематики нашого круглого столу.

Микола Іванович залишиться у нашій пам'яті як людина, яка мала свої принципи, правила життя й спілкування, яка підтримувала молодих дослідників і відстоювала свої позиції у дискусіях з визнаними спеціалістами, як правдива, принципова і доброзичлива людина. Багато із учасників сьогоденного заходу безпосередньо спілкувалися із Миколою Івановичем, причому не лише у науковій і діловій атмосфері, а й і на дружніх застіллях, різних офіційних і не офіційних заходах.

Вперше я зустрів Миколу Івановича 50 років тому, у вересні 1975 року, коли, після закінчення Харківського юридичного інституту, був розподілений асистентом на кафедру кримінального права. Пам'ятаю робочий стіл Миколи Івановича, наші перші розмови про кримінальне право та особливості його викладання. Потім я був призваний до лав Збройних сил і вже пізніше, влітку наступного року, спілкувався з Миколою Івановичем як рядовий солдат, який виконував обов'язки слідчого військової прокуратури Харківського гарнізону, а Микола Іванович у той час був відповідальним секретарем приймальної комісії інституту. Він із великою зацікавленістю обговорював зі мною проблеми відповідальності військовослужбовців за вчинення військових та інших злочинів.

Після захисту кандидатської дисертації я вибрав тему свого майбутнього докторського дослідження, присвяченого обставинам, що виключають злочинність діяння. Після кількох обговорень перспектив мого бачення цього дослідження Микола Іванович порадив мені написати план наукового пошуку із

зазначеної проблеми з метою його подальшого обговорення для визначення напрямів та методології майбутнього дослідження.

До речі, я і досі інколи використовую цей досвід у роботі зі своїми учнями.

Через деякий час я підготував такий план, в якому обґрунтував структуру дослідження, як я її бачив на той час; сформулював висновки та проміжні результати до першого розділу майбутнього дослідження; спираючись на це, у подальшому перейшов до висвітлення іншої проблеми та напрямів її вирішення у наступному розділі і також зафіксував проміжні результати. І таким чином висвітлив своє бачення дослідження до кінця, включаючи пропозиції щодо удосконалення законодавства, практики його застосування та навчального процесу. Звісно, це були лише початкові моменти дослідження, але вони базувалися на певній головній ідеї, якій повинно було бути підпорядковане майбутнє дослідження і його структура, а також моє уявлення про майбутні його результати.

Микола Іванович на той час працював заступником декана заочного факультету, запросив мене до себе, і ми більше двох годин обговорювали підготовлений мною план наукового пошуку. Я щиро вдячний Миколі Івановичу за те, що більшість результатів нашого обговорювання було взято мною до уваги при підготовці докторської дисертації.

Можна ще згадати багато прикладів плідного творчого і доброзичливого спілкування з Миколою Івановичем, у тому числі і за чаркою чаю, при зустрічах на кафедрі, під час роботи над проектом чинного Кримінального кодексу в якості членів робочої групи Кабінету Міністрів України. Я підтримував науковий зв'язок з ним і як директор НДІ вивчення проблем злочинності, і як суддя Конституційного Суду України, а також в інших ситуаціях.

Микола Іванович назавжди залишиться у моїй пам'яті як високоінтелектуальна і порядна людина, видатний методолог правової науки взагалі і кри-

мінально-правової науки та її міждисциплінарних зв'язків зокрема, як глибокий дослідник доктрини кримінального права та фундаментальних проблем кримінально-правового регулювання.

У другій частині свого виступу я хочу звернутися до проблематики нашого круглого столу.

Як зазначається у підручнику із Загальної частини німецького кримінального права, предметом регулювання кримінального права є легальне посягання держави на права і свободи злочинця [1, с. 8]. Основним засобом такого посягання з боку держави є *Ius Puniendi*, історичним витоком якого і сучасному стану присвячений наш круглий стіл. На мій погляд, саме дослідженню кримінально-правових засобів, і, перш за все, кримінального покарання, його видам та правилам призначення, і повинні бути присвячені дослідження у сучасному кримінальному праві, оскільки основне призначення кримінально-правових засобів – це обмеження людини в реалізації її прав і свобод, а таке обмеження повинно відповідати принципу верховенства права. В той же час треба визнати: історично склалося так, що переважна більшість сучасних кримінально-правових досліджень стосується не самих кримінально-правових засобів, а передумов та підстав їх застосування. Зверніть увагу на назви наших дисертацій: більшість з них присвячені підставам кримінальної відповідальності за те чи інше кримінальне правопорушення. І навіть якщо дослідження має назву «кримінальна відповідальність за те чи інше правопорушення», «кримінально-правовий захист» чи «кримінально-правова охорона певних цінностей», то все одно основна увага дослідника зосереджена на обґрунтуванні соціальної обумовленості визнання того чи іншого суспільно-небезпечного діяння кримінальним правопорушенням та аналізу ознак його складу. І лише в останньому розділі дослідження приділяється увага санкції статті КК та практики її застосування. Але в останній час почали досліджуватися більш глибоко питання повноважень держави на встановлення, призначення та виконання покарання, тобто *Ius Puniendi*. Прикладом є монографія Ю.А. Пономаренка «Загальне вчення про визначення караності кримінальних правопорушень» [2].

Сподіваюсь, що сьогоднішній круглий стіл стане поштовхом для нових досліджень різних аспектів *Ius Puniendi* в сучасних воєнних умовах нашого життя та післявоєнної відбудови України.

І все ж таки хочу виправдати ту значну увагу, яку науковці приділяють дослідженню підстав втручання держави у права і свободи злочинця. Це відповідає конституційним вимогам, що закладені у ч. 2 ст. 19 Конституції України, згідно з якою органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти саме на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачений Конституцією і законами України. Стосовно повноважень органів кримінальної юстиції та її посадових осіб у сфері кримінального права це означає, що обов'язковою, необхідною і достатньою передумовою *Ius Puniendi* є наявність відповідної підстави для цього, а саме вчинення суспільно-небезпечного діяння, що відповідає складу певного кримінального правопорушення, передбаченого КК.

Згадуючи сьогодні світлої пам'яті М.І. Панова, хочу звернути увагу на те, що Микола Іванович, поряд із фундаментальними дослідженнями методологічних проблем кримінально-правової науки, все ж таки переважну увагу приділяв дослідженням саме злочину та його ознак, складу злочину, його окремим елементам та їх ознакам, певним видам і групам кримінальних правопорушень.

Пригадую епізод, коли у кабінеті покійного професора В.В. Сташиса, в якому працювали над проектом чинного КК професори М.І. Бажанов, В.І. Борисов і ваш покірний слуга, обговорювався проект частини 1 статті 2 «Підстава кримінальної відповідальності»: «Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом». Враховуючи принципове значення цього положення, Володимир Володимирович запросив на обговорення Василя Яковича Тація (світла йому пам'ять) та Миколу Івановича Панова (він тоді був проректором з наукової роботи). Обговорюючи зазначений текст, М.І. Панов

зауважив, що включення до тексту майбутнього КК положення «про відповідність вчиненого суспільно-небезпечного діяння складу злочину» практично буде революційним кроком уперед, який давно вже було треба зробити, і нас у цьому підтримають як практичні працівники, так і науковці. Так воно і сталося. А потім і сам М.І. Панов опублікував фундаментальну статтю «Проблеми складу злочину та його функції у доктрині кримінального права» [3, с. 150-171].

Зазначений підхід до визначення підстав виникнення повноважень у державних органів щодо втручання у права і свободи людини повністю відповідає вимогам Конституції України, згідно з якою Верховна Рада України (парламент) виключно в законі України визначає «... діяння, які є злочином, ... та відповідальність за них» (п. 22 ч. 1 ст. 92). Проблема, однак, полягає у тому, що члени парламенту не завжди дотримуються правил криміналізації суспільно-небезпечних діянь та їх пеналізації у широкому її розумінні. Та і у самій кримінально-правовій теорії відсутні усталені і загально визнані уявлення про такі правила (хоча і повного консенсусу у цьому питанні навряд чи можна очікувати). Але основні правила (критерії, підстави) щодо криміналізації суспільно-небезпечних діянь все ж таки вироблені. Якщо виходити з того, що діяльність парламенту повинна підпорядковуватися не тільки політичним засадам, а й мати наукове підґрунтя, то треба подумати, як втілити у діяльність парламенту наукові досягнення щодо криміналізації та пеналізації кримінальних правопорушень відповідно до вимог верховенства права, міжнародних зобов'язань України, практики ЄСПЛ і Суду справедливості ЄС тощо. Вочевидь, що для цього потрібні певні дослідження та організаційно-правові заходи, що є предметом окремого виступу.

Бажаю учасникам круглого столу творчого натхнення і плідних дискусій, які стануть поштовхом для нових ідей щодо *Ius Puniendi* та їх втілення у наступних наукових працях, законопроектних пропозиціях та практиці застосування відповідних норм кримінального права.

Список використаних джерел:

1. Гельмут Фристер. Кримінальне право Німеччини. Загальна частина. Strafrecht. Allgemeiner Teil: 5-е вид., 2013.
2. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень: монографія. Харків: Право, 2020.
3. Панов М.І. Проблеми складу злочину та його функції у доктрині кримінального права / Панов М.І. // Правова доктрина України у 5 т. Харків, 2013. Т. 5. Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку.

Харитонов С.О.

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правової
політики Національного юридичного уні-
верситету імені Ярослава Мудрого*

**АКАДЕМІК М.І. ПАНОВ ТА ЙОГО ТВОРЧИЙ ШЛЯХ
В СУЧАСНІЙ ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**

Панов Микола Іванович, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, академік Національної академії правових наук України, заслужений професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відомий в Україні і за її межами вчений-правознавець, фахівець в галузі кримінального права². Він був автором і співавтором біля 400 наукових, навчальних та навчально-методичних праць, опублікованих в різних юридичних виданнях, у тому числі більше 30 монографій, підручників, навчальних посібників, коментарів до діючого законодавства. Більшість його наукових праць присвячено дослідженню проблем науки і практики кримінального права, в низці з них розглядаються питання філософії і соціології права, теорії та історії держави і права.

² При підготовці доповіді використані матеріали статті «Творчий внесок академіка НАПрН України М. І. Панова у розвиток юридичної науки». У: Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства / М. І. Панов; упоряд.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна; відповідальний за випуск С. О. Харитонов. Харків: Право, 2020. С. 7-24

Науковий шлях М. І. Панова розпочинався із розробки проблеми кримінальної відповідальності за спричинення майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, яка до того часу в науці кримінального права ще не досліджувалась. Після захисту кандидатської дисертації у 1973 р. робота над цією проблемою продовжувалась і завершилась опублікуванням у 1977 р. монографії «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием».

У подальшому науковець сконцентрував свої наукові зусилля на вивченні окремих способів вчинення злочину: обману, зловживання довірою, фізичного та психічного насильства, ін., розробці їх ознак на рівні родових та наскрізних для Особливої частини кримінального права понять, з'ясуванні їх значення для кримінальної відповідальності. Водночас опрацьовувались загальні проблеми способу вчинення злочину в кримінальному праві на рівні загального вчення про злочин, складу злочину, інституту кримінальної відповідальності, множинності злочинів, співучасті у злочині, ін. Отримані результати були оприлюднені в монографії «Способ совершения преступления и уголовная ответственность» (1982 р.) та у навчальному посібнику «Уголовно-правовое значение способа совершения преступления» (1984 р.). У завершеному вигляді наукові здобутки автора були викладені у докторській дисертації «Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве», захищеній у 1987 р.

Поряд із розробкою проблеми способу вчинення злочину, вчений доклав значних зусиль дослідженню проблем методології і теорії кримінального права, вченню про кримінальний закон і про злочин, проблем теорії і практики кримінального законотворення, складу злочину і його функцій, кримінальній відповідальності за окремі злочини. Отримані результати, що мають важливе теоретичне і практичне значення, викладені автором у його численних наукових статтях, тезах наукових доповідей на науково-практичних конференціях, опубліковані в наукових журналах та в інших наукових і навчальних юридичних виданнях. Значну увагу академік Панов М. І. приділяє розробці основних

положень методології науки кримінального права, оскільки правильно обрана методологія наукових досліджень не тільки визначає відправні світоглядні філософські та логіко-гносеологічні засади, що використовує дослідник як засоби наукового пізнання, але й забезпечує високий рівень якості і результативності та ефективності наукових досліджень у відповідній сфері науки.

Становить безумовний інтерес розробка академіком М.І. Пановим основних наукових методів дослідження кримінального права: діалектичного, системного, формально-логічного (догматичного), соціологічного, історико-правового, порівняльного, функціонального. Ці методи, у єдності з іншими методами і пізнавальними процедурами, становлять фундаментальне методологічне підґрунтя наукових досліджень у кримінальному праві, що надає можливість отримання нових глибоких і аргументованих знань у цій галузі права. Слід підкреслити важливість розробки автором логіко-гносеологічних проблем формування правових понять і категорій як наукових логіко-юридичних абстракцій, що становлять основу і зміст відповідних норм кримінального права.

Досліджуючи проблеми науки кримінального права М. І. Панов не уникає, а, навпаки, розглядає і розробляє низку недостатньо з'ясованих загальних положень юридичної науки, що в цілому належать до сфери загальної теорії права, філософії права, соціології та логіки права, а в даному випадку є необхідними і корисними для вирішення проблеми науки кримінального права, а також й для суміжних юридичних наук. В низці випадків він розглядає (на рівні загально-правових підходів) ці проблеми, наприклад, такі як проблеми формування юридичних понять, проблеми понятійного апарату юридичної науки, доктрини правової науки ін. Такий підхід є цілком виправданим, оскільки беззаперечним є філософське твердження, згідно якого той, хто береться за вирішення часткових питань без попереднього вирішення загальних, той буде несвідомо для себе кожний раз натикатися на ці загальні питання. Вказаний методологічно-виважений підхід дозволив автору провести досить цікаві дос-

лідження і запропонувати ряд оригінальних, що заслуговують на увагу, рішень. В цьому сенсі слід надати високу оцінку розробці М. І. Пановим методологічних проблем понятійного апарату юридичної науки. Він обґрунтовано виходить з того, що термін «понятійний апарат права» позначає «складне поняття». До його змісту входять тісно пов'язані між собою правові поняття і категорії, а також система юридичних термінів. Вказане поняття виконує надзвичайно важливі функції. По-перше, понятійний апарат є результатом пізнавальної діяльності і тому виступає змістовним носієм всього обсягу наукових знань (інформації) у сфері державно-правових явищ. По-друге, понятійний апарат, виконує функції логіко-юридичного інструментарія пізнання і отримання нових знань у наукових дослідженнях. По-третє, при включенні вказаних елементів понятійного права: правових категорій, понять, юридичних термінів до змісту позитивного (діючого) права у формі законів.

Значна увага в працях М. І. Панова приділяється дослідженню методологічних проблем формування правових понять та категорій, що відображають відповідні явища соціально-правової реальності. Поділяючи їх на дві групи залежно від реального місця і ролі в юридичній науці і практиці на доктринальні і легальні, що знаходять закріплення у діючому праві М. І. Панов детально аналізує процедуру формування цих понять, сутність якої полягає у формалізації знань у галузі держави і права. Це знаходить своє реальне вираження, по-перше, в абстрагуванні (відверненні), на основі аналізу, від несуттєвих і нетипових рис і якостей даних явищ і, по-друге, у встановленні і фіксуванні на, основі синтезу, виявлених найбільш суттєвих і загальних ознак, які мають стійку повторюваність (як закономірність), притаманні всьому класу (виду, типу) цих явищ і тому включаються в зміст правових понять.

На підставі розглянутих загальних (фундаментальних) положень понятійного апарату юридичної науки М. І. Панов здійснює розробку раніше недослідженої проблеми понятійного апарату науки кримінального права. Під останнім він розуміє систему взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів: понять,

категорій та юридичної термінології кримінального права, упорядкована сукупність яких утворює відповідне збірне юридичне поняття. Сутність цього апарату полягає в тому, що за допомогою його елементів в змісті права, знаходять відображення об'єкти (явища) реальної дійсності, що відносяться до сфери суспільних та правових явищ, які виникають і існують у зв'язку з вчиненням злочинів і покарань за них та інших заходів кримінально-правового характеру.

Значну увагу приділяє автор з'ясуванню співвідношення і взаємозв'язку понятійного апарату науки кримінального права з понятійними апаратами інших (суміжних) наук кримінального циклу: кримінології, кримінального процесуального права, кримінального виконавчого права, криміналістики ін., які він розглядає з точки зору диференціації і інтеграції наук, що знаходяться у діалектичній єдності. На підставі проведеного дослідження М. І. Панов підкреслює надзвичайно важливе значення подальшої і поглибленої розробки проблеми понятійного апарату кримінального права, що необхідно як для розвитку науки кримінального права, так і для удосконалення кримінального законотворення і правозастосовної практики. Він розглядає понятійний апарат у якості важливого теоретичного підґрунтя вирішення проблеми забезпечення належної якості закону про кримінальну відповідальність.

До методологічних проблем науки кримінального права слід віднести й низку інших досліджень М. І. Панова. Так, заслуговує на увагу аналіз системного підходу при вивченні кримінального права як галузі права – складного системного об'єкта, його структурних елементів: норм, інститутів, частин (Загальної і Особливої), юридичних конструкцій, структури кримінально-правових норм, особливості зв'язків між елементами галузі права. Важливе значення має з'ясування міждисциплінарних системних зв'язків науки кримінального права з іншими науками.

Важлива роль у наукових дослідженнях відводиться автором аналізу функціонального підходу, зокрема при вивченні джерел кримінального права, функцій цієї галузі права і таких базових його категорій науки як «злочин», «склад злочину», «об'єкт злочину» ін. Заслужують на увагу і методологічні

підходи (системний, функціональний) до аналізу «норми кримінального права», «диспозиції норми кримінального права», особливо – «норм з бланкетною диспозицією». Важливе наукове і практичне значення має розгляд автором загальних засад кваліфікації злочинів – важливої сфери науково-практичної діяльності у правозастосуванні, дослідження якої базується на ґрунтовних методологічних засадах.

Становить безумовний інтерес висвітлення М. І. Пановим проблеми доктрини кримінального права, що має важливе наукове і практичне значення. Він трактує доктрину як збірне наукове юридичне поняття, зміст якого становить цілісна і складна система сталих і визнаних ідей, теорій, концепцій, вчень щодо фундаментальних положень кримінального права: його сутності, змісту і форми, завдань, функцій, закономірностей і підстав формування та розвитку, оптимальних правил кримінального правотворення і практики застосування норм кримінального законодавства, а також відносно злочинів – негативних соціально-правових явищ і покарання за них.

Особливої уваги заслуговує постановка і розробка М. І. Пановим проблеми загальної теорії науки кримінального права, її обґрунтування та формування.

Розглядаючи обґрунтування і формування теорії як складний двоєдиний (синтетичний) процес, автор аналізує співвідношення категорій «наука» і «теорія», приходять до висновку, що останнє є важливим елементом науки кримінального права і підпорядкована їй.

Поряд із дослідженнями фундаментальних наукознавчих та методологічних проблем науки кримінального права, слід звернути увагу на розгляд і рішення М. І. Пановим низки досить вагомих та дискусійних питань цієї науки, зокрема, об'єкта і предмета злочину, які на сьогодні в цілому сприйняті більшістю науковців і відтворюються в науковій і навчальній літературі.

Багато положень, викладених у змісті наукових праць М. І. Панова, характеризуються значною науковою новизною, можуть розглядатися як теоретичне підґрунтя для подальших і поглиблених досліджень низки проблем

науки і практики кримінального права, а окремі з них – для вдосконалення діючого кримінального законодавства і практики його застосування. Науковим роботам автора властиві оригінальність підходів і рішень, що пропонуються. Вони відзначаються високим науковим рівнем та переконливою аргументацією, чіткістю суджень, логічною послідовністю, мовною і стилістичною якістю і доступністю сприйняття викладеного в них матеріалу.

Радутний О.Е.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права Національного
юридичного університету імені Ярослава
Мудрого*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЯКОСТІ ПРАВОВИХ НОРМ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.І. ПАНОВА

Постать Миколи Івановича Панова займає особливе місце в історії української правової думки як дослідника, що перманентно здійснив фундаментальну ревізію методологічних основ юридичної науки. Його інтелектуальна спадщина становить концептуальний каркас для розуміння кримінального права не просто як сукупності нормативних приписів, а як складної системно організованої галузі знання, що функціонує в межах єдиного епістемологічного простору юридичної науки.

Наукові інтереси М.І. Панова ніколи не обмежувалися кримінальним правом, натомість охоплювали більш загальні та засадничі рівні пізнання концепту юридичної реальності. Кожний його виступ, коментар, рекомендація або зауваження під час обговорення будь-якої теми завжди були варті того, щоб їх уважно занотувати. І це не тому, що свого часу він був моїм науковим керівником з підготовки кандидатської дисертації та за нашою університетською традицією продовжував залишатися наставником всі наступні роки. Але тому, що

якщо це вчасно не зробити, наслідком неодмінно було щире шкодування з приводу неможливості відтворити всі тонкощі сприйнятих на слух формулювань та ідей.

До таких фундаментальних підходів М.І. Панова належать, зокрема, методологічні засади дослідження проблем співвідношення і взаємозв'язку понятійних апаратів юридичних наук, розробка теорії якості правових норм, глибоке дослідження соціології юридичного конфлікту та шляхів його розв'язання тощо.

Так, робота «Системний підхід у дослідженні проблем співвідношення і взаємозв'язку понятійних апаратів юридичних наук» [1, с. 56 - 64] являє собою методологічний маніфест, що окреслив нову парадигму наукового пізнання правових феноменів. У цій праці здійснено епістемологічну реконструкцію архітектоніки кримінально-правового знання, визначивши кримінальне право як фундаментальну дисципліну кримінального кластеру наук, яка виконує системотворчу функцію щодо споріднених галузей юридичного пізнання. Принципове значення має запропонована концепція ієрархічної субординації понятійних апаратів, згідно з якою кримінальне право виступає своєрідним інтелектуальним донором базових категорій для кримінального процесу, кримінології, криміналістики та кримінально-виконавчого права. Така концептуалізація не лише усуває термінологічну плутанину в межах кримінального циклу наук, але й забезпечує їх онтологічну єдність через систему взаємопов'язаних дефініцій. Особливої ваги набуває розроблена теорія міждисциплінарних понять, що становить відповідь на одну з найскладніших проблем методології правознавства. М.І. Панов переконливо продемонстрував неприпустимість семантичного релятивізму, за який кожна наука кримінального спектру може довільно інтерпретувати спільні категорії. Натомість, було обґрунтовано принцип семантичної конвергенції, відповідно до якого прикладні дисципліни мають узгоджувати свій понятійний інструментарій із змістовими характеристиками, визначеними фундаментальними науками, зокрема, матеріальним правом. Вагомим теоретичним досягненням також виступає аналіз інтеграційної динаміки в системі

кримінально-правових наук. Зокрема, виданий вчений виявив механізми концептуального обміну між різними галузями кримінального знання та продемонстрував, що цей процес підпорядковується логіці системної організації і не може розглядатися як механічна агломерація різнорідних елементів.

Методологічна концепція М.І. Панова має виражену прагматичну спрямованість і не обмежується абстрактно-теоретичними побудовами, натомість формує епістемологічний базис для вирішення актуальних проблем юридичної практики, від удосконалення законодавчої техніки до оптимізації правозастосовної діяльності.

В іншій роботі під назвою «Точність правових норм як необхідна умова якості правотворення» [2, с. 12 - 14] талановитий науковець здійснив вагомий методологічний внесок у теорію якості правових норм. Зокрема, була запропонована інноваційна методологічна парадигма оцінки якості нормативних конструкцій, що ґрунтується на чотирикомпонентній системі критеріїв, зокрема, гносеологічному, логічному, лінгвістичному та прагматичному вимірах. Не виключається, що саме вона була у подальшому закладена в змістову основу Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24 серпня 2023 р., який має на меті впорядкування правотворчої діяльності в Україні, посилення взаємодії між учасниками правотворчої діяльності у процесі підготовки нормативно-правових актів, а також контролю за їх реалізацією, забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчій діяльності та якості законодавства України тощо. Концептуальна модель М.І. Панова природньо набула статусу фундаментального методологічного базису для критичного аналізу нормотворчої діяльності в усіх сферах правового регулювання, виявляючи особливу значущість у галузі кримінального права, де семантична невизначеність законодавчих формулювань може спричинити деструктивні наслідки для реалізації принципу верховенства права, в тому числі, правової визначеності, та захисту основоположних прав і свобод людини. У контексті гносеологічного критерію, розробленого М.І. Пановим, правова норма має забезпечувати адек-

ватне відображення найбільш суттєвих характеристик типових правових ситуацій, що підлягають правовому регулюванню. Стосовно кримінально-правової сфери це передбачає, що диспозиції кримінально-правових норм повинні містити вичерпну сукупність об'єктивних і суб'єктивних елементів складу кримінального правопорушення, яка є необхідною та достатньою для беззаперечної належної правової кваліфікації суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Особливий наголос здійснений на необхідність дотримання оптимального балансу між надмірною генералізацією нормативного змісту та казуїстичним підходом до правового регулювання, що набуває критичного значення при визначенні таких юридичних категорій, як «тяжкі наслідки» або «грубе порушення службових обов'язків» тощо. Логічний аспект якості правових норм, згідно з концепцією М.І. Панова, зумовлює імператив використання понятійного апарату, який характеризується формальною визначеністю та мінімізацією оціночних категорій у нормативних текстах. У царині кримінального права ця вимога набуває особливої актуальності, адже застосування термінологічних конструкцій з невизначеним семантичним змістом (як-от «груба необережність», «істотна шкода» та інші) потребує їх дефінітивного закріплення в законодавстві з метою унеможливлення суб'єктивістського тлумачення та забезпечення прогнозованості застосування інститутів кримінальної відповідальності. Лінгвістична компонента якості кримінального законодавства також посідає провідне місце в розглядуваній концепції, зокрема, обґрунтовано необхідність елімінації синонімічних конструкцій, полісемантичних термінів та іншомовних запозичень, що не мають усталених українських відповідників у правовій термінології. Застосування цих методологічних принципів до аналізу чинного КК України та його проекту актуалізує питання термінологічного реформування законодавчого масиву з метою досягнення юридичної однозначності та забезпечення доступності правових приписів для всіх суб'єктів правозастосування. Відносно прагматичного критерію якості правових норм акцентовано увагу на дотриманні канонів юридичної техніки та забезпеченні систе-

мної цілісності нормативного регулювання, що у кримінально-правовій площині обумовлює необхідність уникнення внутрішньо системних антиномій (парадоксів, нерозв'язаних суперечностей) в структурі кримінально-правових норм, забезпечення ієрархічної упорядкованості нормативних приписів та їх гармонійної узгодженості з нормами суміжних галузей права, зокрема кримінального процесуального та адміністративного права. Таким чином, було закладено міцні підвалини для становлення та розвитку національної доктрини юридичної техніки, що покликана стати надійним фундаментом для забезпечення високих стандартів законотворчої діяльності. Науковий доробок М.І. Панова щодо якості кримінально-правових норм продовжує залишатися невичерпним джерелом методологічних миттєвих усвідомлень для представників академічного середовища та практикуючих правників, забезпечуючи основу для подальших наукових досліджень у сфері якості правового регулювання.

Концептуальна модель юридичного конфлікту, яка була запропонована М.І. Пановим та Л.М. Герасіною в роботі «Проблеми соціології юридичного конфлікту» [3, с. 155 - 160], базується на розумінні останнього як багатовимірного процесу протистояння правових суб'єктів у сфері реалізації, порушення чи інтерпретації нормативно-правових приписів. Розглянута дослідниками дефініція уможливорює парадигмальний перегляд природи кримінального правопорушення у напрямку від розгляду його як дискретної події до осмислення як кульмінаційної стадії ескалації соціально-правового антагонізму. Науковцями було обґрунтовано положення про інваріантну наявність латентної фази, тобто, конфліктогенної ситуації, детермінованої як об'єктивними структурними факторами, так і суб'єктивними диспозиційними характеристиками. Такий методологічний підхід забезпечив епістемологічну основу для прогностичного моделювання та превентивного впливу на криміногенні процеси через ідентифікацію їх соціальних передумов на пределіктній стадії. Значним внеском стало формулювання концепції соціальної напруженості як макросоціального чинника, що каталізує процеси юридичної конфліктності. Емпірично була констатована кореляція між підвищеним рівнем агресивності, фрустрації, аномічної

дезорієнтації, девальвації легітимності державних інституцій та інтенсифікацією криміналізаційних процесів у соціумі. Такі кореляції сьогодні можуть бути ще більш глибоко досліджені з використанням Великих Даних (Big Data) [5, с. 88 - 105; 6, с. 94 - 113]. Представлений аналіз дозволив сформулювати фундамент для розуміння етіології злочинності в умовах соціально-економічної дестабілізації, що набуває особливої актуальності для транзитивних суспільств, зокрема в реаліях трансформаційного періоду. Науковий доробок М.І. Панова та Л.М. Герасіної, таким чином, інституцізував соціологічну парадигму в кримінологічному дискурсі, переорієнтуючи фокус дослідження з формально-догматичного аналізу на вивчення соціально-економічних та психологічних детермінант злочинної поведінки. Крім того, було обґрунтовано тезу про полігенетичну природу юридичних конфліктів, які можуть виникати не тільки внаслідок девіантного поводження з нормами права, але й як закономірний наслідок структурних недоліків самого нормативного регулювання. Доведено, що телеологічною метою наукового осмислення юридичних конфліктів є не їх елімінація (як спрощення, усунення, виключення), що само по собі становить утопічну ідеологему, натомість, забезпечення їх цивілізованої трансформації в межах інституціональної правової системи, що обумовлює необхідність створення державою комплексних механізмів прогнозування, превенції та регуляції конфліктних процесів. Така концептуалізація свідчить про глибоке розуміння М.І. Пановим та Л.М. Герасіною трансформаційної специфіки пострадянських суспільств та їх системного впливу на функціонування кримінально-правового механізму.

Окреме ставлення, сповнене глибокої поваги та інтелектуальної наступності, демонстрував М.І. Панов до наукової спадщини, що знайшло своє відображення, зокрема, в роботі «Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» [4, с. 226 - 244], яка являє собою історико-правову реконструкцію, глибоку наукову кореляцію минулого з сучасністю та зразок фундаментального історико-правового дискурсу, що органічно поєднує філо-

софську рефлексію, догматико-юридичний аналіз та герменевтичну інтерпретацію класичних правових концепцій. М.І. Панов з теплотою охарактеризував ідеї Ч. Беккарія не тільки як значний історичний артефакт, але й як фундаментальний теоретичний базис для формування гуманістичної парадигми у кримінально-правовій сфері. Сучасний науковець сформулював тезу про те, що трактат Ч. Беккарія являє собою не лише критичну деконструкцію феодальної юстиційної системи, але й цілісну програму демократичної трансформації, яка базується на аксіологічних принципах справедливості, легітимності та егалітаризму. Тому сьогодні продовжують бути актуальними уявлення про невідворотність, пропорційність та превентивно-освітній потенціал як найбільш ефективні механізми протидії кримінальним проявам на противагу жорстокості та репресивності санкцій. Розглядувана робота є зразком високої наукової відповідальності, гуманістичної орієнтації та методологічної строгості. Тому не є дивним, що саме такі дослідження формують концептуальний фундамент сучасної української кримінально-правової науки і становлять непересічний науковий скарб.

Таким чином, інтелектуальна спадщина М.І. Панова являє собою методологічну матрицю, яка визначає вектори розвитку сучасної української правової доктрини. Його підхід до системної організації кримінально-правового знання зберігає евристичний потенціал у контексті сучасних викликів з приводу правового регулювання новітніх інформаційних технологій (штучний інтелект, Метавсесвіт, Великі Дані, Всеосяжний Інтернет, блокчейн, криптовалюта, цифрова або доповнена людина тощо), гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, кодифікації кримінального права та формування нової генерації правознавців.

Віддаючи належне науковій спадщині М.І. Панова, ми усвідомлюємо масштаб його інтелектуального внеску в розбудову методологічних та інших засад кримінального права, внеску, який продовжує допомагати генерувати нові ідеї та надихати дослідницькі пошуки в галузі правознавства.

Список використаних джерел:

1. Панов М.І. Вибрані праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; [упоряд.: В.І. Борисов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна ; відп. за вип. С.О. Харитонов ; авт. вступ. ст.: В.І. Борисов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна]. – Харків : Право, 2020. – 1160 с. : іл.
2. Панов М.І. Точність правових норм як необхідна умова якості правотворення / М.І. Панов // Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання. – Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2015. – с. 12–14.
3. Панов М.І., Герасіна Л.М. Проблеми соціології юридичного конфлікту / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 1999. – с. 155–160.
4. Панов М.І. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» / Панов М. І. // Право України. – 2014. – № 9. – с. 226–244
5. Радутний О.Е. Великі дані: поняття, ознаки та виклики (кримінально-правовий аспект) / Інформація і право: науковий журнал / редкол.: В.Г. Пилипчук та ін. – К.: Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, 2023. – № 1 (44)/2023. – 208 с. – с. 88 – 105. <https://ippi.org.ua/radutnii-oe-veliki-dani-ponyattya-oznaki-ta-vikliki-kriminalno-pravovii-aspekt-s-88-104>
6. Радутний О.Е. Великі дані: кореляції та причинність (кримінально-правовий аспект) / Інформація і право: науковий журнал / редкол.: В.Г. Пилипчук та ін. – К.: Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України, 2023. – № 2 (45)/2023. – 226 с. – с. 94 – 113 DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282328](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282328)

Кузнецов В.В.

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу
науково-правових експертиз Інституту
правотворчості та науково-правових експертиз НАН України*

ВПЛИВ ІДЕЙ М.І. ПАНОВА НА ФОРМУВАННЯ ЯКІСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Формування якісного кримінального законодавства України неможливе без належного теоретичного підґрунтя, врахування права Європейського Со-

юзу та практики Європейського суду з прав людини. Серед доктринальних досліджень цієї проблематики вагоме місце займає фундаментальна наукова спадщина видатного українського науковця, доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Миколи Івановича Панова. У цій роботі скористаємося науковим доробком М.І. Панова щодо формування якісного кримінального законодавства України.

Сьогодні в Україні ми спостерігаємо динамічний процес трансформації кримінального законодавства. За період з 1 вересня 2001 р. до 20 грудня 2024 р. зміни та доповнення до Кримінального кодексу (КК) України вносилися 1507 разів («йдеться не про кількість законів, якими вносилися відповідні зміни до КК, а про численність тих конкретних змін та доповнень, якими його було оновлено») [6, с. 87]. З січня 2025 р. до 23 вересня 2025 р. у Верховній Раді України було зареєстровано 48 законопроектів щодо внесення змін до КК України. Разом з тим, станом на 23 вересня 2025 р. парламентарями було реалізовано 5 законопроектів як законів України, з них – лише один (від 17 червня 2025 р. № 4496-IX) був зареєстрований в 2025 році (23.05.2025 р. № 13271-1) у Верховній Раді України. Цей правотворчий процес очевидно не можна визнати позитивним, бо численні оновлення норм КК не завжди є узгоджені між собою, недостатньо обґрунтовані та хаотичні, а, іноді, запроваджені виключно «на потребу сьогодення» [8, с. 89]. Тобто така законотворчість, яка не враховує принцип правової визначеності, негативно впливає на якість закону про кримінальну відповідальність. Як справедливо зазначав М.І. Панов, Європейський суд суду з прав людини виходить з того, що національні правові акти вважаються законами, придатними для досягнення цілей Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р, коли вони в цілому відповідають принципу правової визначеності і таким вимогам: доступності, передбачуваності, чіткості визначення кримінального правопорушення і покарання за нього тощо [4, с. 9].

Слід погодитися з важливою думкою М.І. Панова, що ефективність кримінального закону багато в чому залежить від точного і повного опису в ньому

суспільно небезпечних діянь, визнаних кримінальними правопорушеннями, тобто від точності кримінально-правових норм, що утворюють зміст закону про кримінальну відповідальність [4, с. 12]. Для досягнення належної ефективності кримінального законодавства М.І. Панов запропонував дотримуватися при створенні нових норм кримінального законодавства гносеологічного, логічного, лінгвістичного та прагматичного аспектів точності норм кримінального права, які «у своєму поєднанні утворюють певну сукупність показників (параметрів) як обов'язкових вимог до якості закону, урахування яких у процесі правотворчості має забезпечити оптимальне й достатньо точне формулювання цих норм у законі про кримінальну відповідальність і таким чином – високий рівень якості» [4, с. 12].

Зважаючи на вказані положення, розглянемо, як приклад, окремі положення суспільно резонансного законопроекту «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підбивній діяльності спеціальних служб іноземних держав» від 10 травня 2024 р. № 11228-1. Указаним законопроектом (наразі законопроект підготовлений до другого читання) пропонуються зміни, зокрема до КК України, якими ч.1 ст. 43 доповнюють абзацами: ««Не є кримінальним правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону в інтересах забезпечення національної безпеки і оборони України виконувала заздалегідь затверджене керівником спеціально уповноваженого органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності контррозвідувальне (спеціальне) завдання або заздалегідь затверджене керівником розвідувального органу України розвідувальне (спеціальне) завдання, якщо під час виконання такого завдання неможливо було уникнути заподіяння такої шкоди. Завдані збитки в результаті заподіяння шкоди особою, яка відповідно до закону в інтересах забезпечення національної безпеки і оборони України виконувала заздалегідь затверджене керівником спеціально уповноваженого ор-

гану державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності контррозвідувальне (спеціальне) завдання або заздалегідь затверджене керівником розвідувального органу України розвідувальне (спеціальне) завдання, відшкодовуються державою у встановленому порядку або за рішенням суду про задоволення вимоги особи про відшкодування завданої їй шкоди» [6, с. 3–4].

У Пояснювальній записці до законопроекту парламентарі розкривають його призначення необхідністю, зокрема «... попередження, припинення чи розкриття розвідувально-підривної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, організацій та окремих осіб шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України в частині впровадження інституту звільнення від кримінальної відповідальності за виконання такого завдання» [7, с. 2]. Відразу можна зауважити, що вказані зміни стосуються не інституту звільнення від кримінальної відповідальності, а відносяться до обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Далі з'ясуємо, чи відповідає ця законодавча пропозиція вимогам точності норм кримінального права. Як відомо, одним з аспектів (рівнів) точності норм кримінального права є гносеологічний аспект. Гносеологічний аспект точності норм кримінального права, на думку М.І. Панова, означає, що «в правових нормах поведінка суб'єктів (заборонена або обов'язкова) описується завжди в узагальненому вигляді шляхом виділення і закріплення в законі видових ознак, що оптимально відображають його зміст, властиві всім конкретним формам цього виду (типу) злочинної поведінки» [4, с. 12–13]. На перший погляд, запропоновані зміни мають унікальний зміст, який не повторюється в інших обставинах, що виключають кримінальну протиправність діяння. Однак порівняльний аналіз новели, статті 43-1 КК України, бойового імунітету (абз. 3 ст. 1 Закону «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.) та не притягнення до юридичної (у тому числі кримінальної) відповідальності особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування в умовах воєнного стану (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.) дозволяє говорити про певну їх спорідненість. Виконання

контррозвідувального (спеціального) завдання або розвідувального (спеціального) завдання в інтересах забезпечення національної безпеки і оборони України може бути формою виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, бойового імунітету або виконання функцій держави або місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. На нашу думку, певними відмінностями між цими обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння (бойовий імунітет слід відносити також до таких обставин [2, с. 17; 3, с. 152]) може бути правовий статус особи, яка реалізує своє право або виконує обов'язок (спеціальне завдання); різні правові наслідки реалізації вказаних обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Водночас запропонована новела не відповідає гносеологічному аспекту точності норм кримінального права, оскільки ознаки нової обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння не дозволяють чітко відрізнити від інших діянь, що не є кримінальними правопорушеннями [4, с. 13].

При обговоренні цього законопроекту слід враховувати й позицію громадянського суспільства. Так, за думкою експертів Центру політико-правових реформ, законопроект «розширює двері для вибіркового правосуддя, а тому потребує доопрацювання» [1]. Основними недоліками законопроекту визначено: 1) виведення з-під кримінальної відповідальності будь-яких кримінальних правопорушень відповідних суб'єктів незалежно від ступеня їх тяжкості; 2) створення штучних умов для уникнення певних осіб від кримінальної відповідальності за корупційні та інші кримінальні правопорушення; 3) відсутність «ефективного контролю за тим, щоби затверджене відповідним керівником контррозвідувальне або розвідувальне завдання не з'являлось постфактум, коли відомчий інтерес підштовхуватиме керівників розвідувальних та контррозвідувальних органів чи підрозділів до думки про необхідність рятунка від кримінальної відповідальності того чи іншого підлеглого співробітника кадрового складу чи співробітника під прикриттям» [1].

Занепокоєність громадянського суспільства щодо можливого зловживання норами вказаного законопроекту має певне підґрунтя. Пригадаймо хоча

б сумнозвісну історію щодо спроби Верховної Ради України обмежити повноваження Національного антикорупційного бюро та Спеціалізованої прокуратури. Тому не заперечуючи необхідність нормативного вирішення цієї проблеми (зважаючи на ухвалення законопроекта вже в першому читанні), на нашу думку, необхідно встановити певний запобіжник щодо неможливості використання вказаного механізму уникнення кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення або кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, які вчинені на території України. Важливо, що один з ініціаторів законопроекту народний депутат України С.К. Іонушас також при підготовці документу до другого читання запропонував подібний варіант пропозицій, але без прив'язки до місця вчинення діяння [6, с. 7]. На жаль, можемо констатувати факт відхилення такої пропозиції парламентарями. Тому можемо спрогнозувати сумнівну передбачуваність («достатньо повне і зрозуміле для громадян закріплення в ньому правових приписів чи заборон, що дає необхідні уявлення про соціальні очікування щодо переваг чи обмежень (правових наслідків), які є результатом дії його норм» [4, с. 9] вказаного законопроекту.

Підсумовуючи викладене, слід зробити такі висновки:

- 1) створення кримінально-правих норм без дотримання принципу правової визначеності та дотримання відповідних вимог (доступності, передбачуваності, чіткості визначення кримінального правопорушення і покарання за нього тощо) негативно впливає на ефективність кримінального законодавства;
- 2) пропозиції відповідних змін до ч.1 ст. 43 КК України (законопроект від 10 травня 2024 р. № 11228-1) не відповідають принципу правової визначеності.

Список використаних джерел:

1. Абсолютний імунітет розвідників і контррозвідників у разі вчинення злочинів за «спеціальним завданням». Щотижневий аналіз 19–25 серпня 2025 року Центру політико-правових реформ. URL: <https://pravo.org.ua/analytical-materials/analytical-materials-shhotyzhnevyy-analiz-19-25-serpnya-2025-roku>

2. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність. *Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ : НаУКМА, 2023. С. 17–24.

3. Кузнецов В.В. Бойовий імунітет: проблеми нормативного закріплення та реалізації. *Нове українське право*. 2023. Вип. 2. С. 146–153. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/469/420>

4. Панов М.І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 8–19.

5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підбивній діяльності спеціальних служб іноземних держав: проект Закону України від 10 травня 2024 р. № 11228-1. Іонушас С.К., Завітневич О.М., Арахамія Д.Г., Дануца О.А., Мінько С.А. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44187>

6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підбивній діяльності спеціальних служб іноземних держав : проект Закону України від 10 травня 2024 р. № 11228-1. Порівняльна таблиця (2 читання). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44187>

7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підбивній діяльності спеціальних служб іноземних держав : Пояснювальна записка до проекту Закону України від 10 травня 2024 р. № 11228-1. Іонушас С.К., Завітневич О.М., Арахамія Д.Г., Дануца О.А., Мінько С.А. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44187>

8. Тютюгін В.І., Суходубова І.В. Питання стабільності кримінального законодавства України в роботах академіка В.Я. Тація та їх вирішення у чинному кримінальному законодавстві. *Наукова спадщина професора В.Я. Тація і актуальні проблеми кримінального права*. Харків : Право, 2025. С. 86–99.

Гришук В.К.

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України, керівник Західного
регіонального наукового центру
НАПрН України*

НАУКОВІ КОНЦЕПТИ АКАДЕМІКА ПАНОВА М.І. ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ТА ПРАКТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Початок мого ознайомлення з науковим доробком М.І. Панова відноситься до періоду навчання в аспірантурі, і надалі воно стало звичним засобом моєї наукової діяльності. Особисте знайомство з М.І. Пановим відбулося у 1993 році, коли він був офіційним опонентом моєї дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. З того часу безпосередні наукові контакти стали постійними на наукових конференціях, круглих столах, засіданнях спеціалізованих вчених рад, зборах Національної академії правових наук України тощо. Його позиція при обговоренні будь-яких питань завжди була доброзичливою, аргументованою, принциповою, науково продуктивною.

Предметом його наукових досліджень були проблеми кримінального права Загальної та Особливої частин, філософії та соціології права, теорії та історії держави та права. Серед наукових праць із Загальної частини кримінального права виразно виділяються ті з них, де автор аналізує спосіб вчинення кримінального правопорушення (1).

В процесі дослідження кримінально-правових явищ М.І. Панов завжди надавав значну увагу дослідженню розуміння їх поняття. На його переконання, поняття, категорії та юридична термінологія є взаємозв'язаними, взаємодіючими складовими понятійного апарату кримінального права як збірного поняття. Сутність його полягає у тому, що за допомогою його елементів у тексті права відображаються об'єкти (явища) реальної дійсності, які відносяться

до сфери суспільних відносин, які виникають і функціонують з приводу кримінальних правопорушень, покарань та інших засобів кримінально-правового впливу. Їх функціональне призначення полягає у визначенні і нормативно-правовому закріпленні в тексті закону кримінально-правових норм, інститутів, юридичних конструкцій, інших нормативно-правових утворень, що становлять зміст кримінального права. Поняття трактуються як такі логіко-юридичні утворення кримінального права, які відображають і фіксують у своєму змісті суттєві загальні типові ознаки певного класу (виду) об'єктів (явищ) реальної дійсності, які відзначаються підвищеним ступенем суспільної небезпечності, потребують внаслідок цього особливої правової регламентації (2, с. 3-5).

Викладений концепт М.І. Панова має методологічне значення. У цьому контексті, як думається, набуті суспільством знання відображаються в усних мовних формах мислення людини чи то письмових знакових системах в інформаційному полі суспільства. Кожне наукове поняття є сплавом думки, мови і письма, що надає йому роль незмінної форми мислення. Джон Локк, наприклад, виходив з того, що *мета мови є троякою*: по-перше, повідомлення думок і ідей людини іншій; по-друге, досягнення цього з усією можливою легкістю і швидкістю; по-третє, передача знання речей (3, с. 203). Думки, ідеї, теоретичні концепти суб'єкта, переведені в матерію системи мовних знаків і понять, є інструментом, методом пізнання конкретних об'єктів оточуючої дійсності, управління суспільства. Поняття в науці виступають не лише результатом пізнання певних сторін об'єктивної дійсності. Вони служать також засобом, фундаментальною формою узагальнення нагромадження наукового матеріалу про предмет дослідження, ущільнюють наші наукові знання, поєднують їх у певну систему. Отже, ефективним способом з'ясування змістовної, сутнісної характеристики кожного явища кримінально-правової дійсності є його номінальне визначення у формі поняття. Таке номінальне визначення здійснюється шляхом встановлення відповідних істотних ознак, що власне розкривають змістовну, сутнісну наповненість відповідного явища, забезпечують можливість

його вербального, писаного виразу. До числа істотних слід відносити ті ознаки, які властиві певному кримінально-правовому явищу і виражають його специфічну природу, та відрізняють його від інших кримінально-правових явищ. Кожне правове поняття, як елемент знакової системи правової реальності, може служити надійним інструментом наукових досліджень, законодавчої і правозастосовної практики.

Свого часу Ж.-Ж. Руссо ствердив крилату тезу про те, що, на його думку, *половину помилок людству удалося б уникнути, якби люди домовилися про поняття* (3, с.228).

Стосовно аналізу поняття способу вчинення кримінального правопорушення М. І. Панов виходив з того, що спосіб вчинення кримінального правопорушення є однією з важливих ознак складу кримінального правопорушення. Він свідчить про якісну своєрідність вчинення відповідного кримінально протиправного діяння, про те, як, яким чином суб'єкт здійснює передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, які прийоми, методи і засоби він застосовує для цього. У способі вчинення кримінального правопорушення відображені як фактичні, так і соціальні ознаки кримінального правопорушення, а також особи, яка його вчинила, що має міждисциплінарний характер. У цьому зв'язку спосіб вчинення кримінального правопорушення вивчається багатьма науками, які досліджують різні аспекти протидії злочинності: кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесом, криміналістикою. Кожна із названих наук вивчає спосіб вчинення кримінального правопорушення виходячи із своїх завдань, які визначаються предметом цих наук. Так, кримінальне право вивчає спосіб вчинення кримінального правопорушення як одну із ознак складу кримінального правопорушення, з'ясовує його значення для кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання; кримінологія – з метою з'ясування стану, динаміки окремих видів кримінального правопорушення, обставин, які сприяють їх вчиненню, розроб-

лення заходів їх попередження; кримінальний процес – як елемента доказування в кримінальному провадженні; в криміналістиці – для розроблення засобів, прийомів і методів виявлення кримінальних правопорушень, фіксації, дослідження доказів з метою їх розкриття, розслідування та попередження. При цьому наука кримінального права є фундаментальною наукою стосовно до кримінології, кримінального процесу і криміналістики, є базовою для всіх кримінально-правових наук. Таким чином, кримінально-правові науки перебувають не лише у відношенні координації, але й у відношенні субординації, причому у субординаційному їх відношенні визначальне значення має наука кримінального права (1, с. 301-306).

Уперше в науці кримінального права М.І. Панов застосував спеціальний методологічний підхід, дослідивши поглиблено об'єктивні та суб'єктивні ознаки способу вчинення кримінального правопорушення, його співвідношення та взаємозв'язок з іншими елементами у конструкції складу кримінального правопорушення. За наслідками проведеного наукового дослідження він прийшов до такого розуміння його поняття – *певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів, які застосовуються особою при вчиненні умисних чи необережних кримінальних правопорушень, поєднаних з вибірковим використанням засобів вчинення кримінального правопорушення* (1, с. 330).

Предметом особливої уваги М.І. Панова при дослідженні способу вчинення кримінального правопорушення була його інструментальна роль у законодавчій та правозастосовній практиці реалізації кримінальної відповідальності. Зокрема, як засобу конструювання законодавцем складів кримінальних правопорушень з метою диференціації кримінальної відповідальності суб'єкта та індивідуалізації його покарання за вчинене кримінальне правопорушення. Він всебічно розкрив поліваріантне значення встановлення ознак способу вчинення кримінального правопорушення, як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, для його правильної кваліфікації.

Немає сумніву у тому, що окреслені вище загальні методологічні підходи для аналізу способу вчинення кримінального правопорушення, застосовані М.І. Пановим, є без сумніву науково витребуваними та заслуговують підтримки та подальшого всебічного наукового дослідження.

Творчий доробок М.І. Панова спонукає до поглибленого осмислення його наукових концептів щодо способу вчинення кримінального правопорушення. У цьому зв'язку є нагода висловити своє бачення окремих питань способу вчинення кримінального правопорушення.

Спосіб вчинення суб'єктом кримінального правопорушення – сукупність методів, прийомів, певна послідовність рухів, що застосовуються суб'єктом для посягання на об'єкт кримінально-правової охорони. Чинний Закон України про кримінальну відповідальність (КК України не містить у собі визначення даного поняття. Поряд з цим, в його нормах передбачені, зокрема, такі способи вчинення кримінального правопорушення:

а) *викрадення* – наприклад, статті: 146, 146-1, 149, 158, 158-1, 158-3, 185, 186, 188-1, 187, 308, 312, 313, 410, 444 КК України; б) *привласнення* – наприклад, статті: 193, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України; в) *вимагання* – наприклад, статті: 189, 262, 312, 313, 320, 357, 410 КК України; г) *шахрайство* – наприклад, статті: 190, 222, 262, 308, 312, 420, 357 КК України; д) *шантаж* – наприклад, статті: 120, 149, 258-1, 301-2, 303, 410 КК України; е) *загально небезпечний спосіб* – наприклад, статті: 115, ч 2, 194, 195, 240, 245, 252, 292, 347, 411 КК України; є) *умисне знищення або пошкодження* – наприклад, статті: 194, 194-1, 195, 196, 220-1 КК України; ж) *напад* – наприклад, статті: 187, 257, 260, 261, 392, 442-1, 444 КК України; з) *обман* – наприклад, статті: 142, 143, 144, 149, 157, 161, 303, 409 КК України; и) *зловживання службовим становищем* – наприклад, статті: 191, 308, 312, 313, 321-1, 357, 410 КК України; і) *проникнення* – наприклад, статті: 152, 153, 155, 185, 186, 187, 289 КК України; ї) *підроблення* – наприклад, статті: 158-3, 205-1, 223-1, 318, 358, 366, 409 КК України; й) *підпал, вибух* – наприклад, статті: 194, 195, 239-1, 240, 347, 347-1, 352,

378, 399 КК України; к) *підкуп* - наприклад, статті: 149, 160, 354, 368-3, 368-4, 369-3, 370, 386 КК України; л) *жорстоке, особливо жорстоке* вчинення кримінального правопорушення – наприклад, ч. 1 ст. 299, п. 10 ч. 1 ст. 67, п. 4 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 299, ст. 434 КК України; м) злочинний вплив - наприклад, статті 255-1, 255-3 КК України; н) ухилення - наприклад, статті 335, 336, 336-1, 337 КК України; о) зловживання повноваженнями - наприклад, статті 364-1, 365-2 КК України; п) використання уразливого стану потерпілого – наприклад, статті 149, 303 КК України; р) експлуатація людини – статті 149, 150 КК України.

На жаль, законодавець *лише в поодиноких випадках* надає в чинному КК України своє розуміння відповідних способів вчинення кримінального правопорушення. Наприклад, в ч. 6 ст. 212, ч. 5 ст. 212-1 КК України – «злісне ухилення», в примітках до статей КК України: 149 – «використання уразливого стану», «експлуатація людини»; 164, 389-2 – «злісне ухилення». Така законодавча практика *не сприяє* єдності застосування кримінального законодавства, реалізації принципів рівності перед кримінальним законом, справедливості та демократичності. Звісно, що її також не можна вважати гуманною.

Необхідно зазначити, що суди у такій ситуації змушені здійснювати *тлумачення* змісту інших окремих способів вчинення кримінальних правопорушень *на власний угляд*, виконуючи по суті законодавчі функції, що *суперечить* принципу верховенства права і не є виправданою практикою в умовах правової держави. У період незалежності України конкретизацію окремих способів вчинення кримінальних правопорушень здійснив Пленум Верховного Суду. Зокрема, у п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України №17 від 10.12. 2004 року «Про судову практику в справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» визначено спосіб *масового знищення* звірів, птахів, риби, інших видів тваринного світу (частина 2 статей 248 та 249 КК), під якими треба розуміти такі дії, які здатні спричинити чи спричинили загибель великої кількості представників дикої фауни, знищення популяції або певного

виду тваринного світу в тій чи іншій місцевості чи водоймі (застосування отруйних або вибухових речовин, газу, диму, електроструму, автоматичної зброї, спрямування стада тварин на болото, травлення риби за допомогою заборонених прийомів тощо. При вирішенні питання про те, чи здійснювалося незаконне полювання або рибальство способом масового знищення, слід ретельно досліджувати характерні властивості застосованих знарядь, зокрема їхню руйнівну силу, характер взаємодії з оточуючим середовищем, обсяги шкідливого впливу на довкілля тощо.

Такі способи вчинення кримінальних правопорушень проти власності як застосування *«наси́льства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого»* (частина 2 ст.186 КК) та *«наси́льства, небезпечного для життя чи здоров'я особи»* (частина 1 ст.187 КК) конкретизовані відповідно в пунктах дев'ятому і десятому Постанови Пленуму Верховного Суду України №12 від 25 грудня 1992 року «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності». Це надало можливість, зокрема, відмежовувати грабіж від розбою, що має важливе значення для кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності. У цьому ж контексті є показовою правова позиція Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо прояву способу розбою. Так, у своїй постанові від 19 лютого 2019 року у справі № 629/1663/16-к (провадження № 51–6111км18): <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80080037>), він зазначив, що відповідно до ст. 187 КК України, розбій характеризується *нападом*, який може бути відкритим або несподіваним для потерпілого (таємним). Напад завжди супроводжується насильством над потерпілим як способом подолання дійсного чи можливого опору з метою заволодіння чужим майном. *Обов'язковою ознакою розбійного нападу є небезпечне для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, насильство.* При цьому фізичне насильство полягає у силовому впливові на потерпілого, який призводить до заподіяння йому легких тілесних ушкоджень з короткочасним розладом

здоров'я або незначною втратою працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також в інших насильницьких діях, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх заподіяння. В останньому випадку винна особа має усвідомлювати можливість заподіяння таких тілесних ушкоджень.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України №2 від 07.02. 2003 року «Про судову в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» роз'яснені, зокрема, спосіб вчинення умисного вбивства «з особливою жорстокістю» та вчинення умисного вбивства способом «небезпечним для життя багатьох осіб». Умисне вбивство визнається вчиненим з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України), якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глуmlinня тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане із глуmlinням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань. Не можна кваліфікувати умисне вбивство за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України на тій підставі, що винна особа в подальшому з метою приховання цього злочину знищила або розчленувала труп (п.8 Постанови). Як вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України), умисне вбивство кваліфікується за умови, що винний, здійснюючи умисел на позбавлення життя певної особи, усвідомлював, що застосовує такий спосіб убивства, який є небезпечним для життя не тільки цієї особи, а й інших людей. При цьому небезпека для життя інших людей має бути реальною (п.9 Постанови).

В інших окремих випадках Пленум Верховного Суду роз'яснив, що відповідне кримінальне правопорушення може бути вчинене *будь-яким способом* (4, сторінки: 24, 27, 78, 105, 134, 162, 175, 178 та ін.).

Немає сумніву у тому, що наведені вище та інші роз'яснення правових позицій Пленумом Верховного Суду щодо способів вчинення кримінальних правопорушень, попри дискусійність окремих з них, *справляють позитивний вплив* на практику кваліфікації відповідних кримінальних правопорушень. Разом з цим, це не знімає з законодавця обов'язок забезпечити необхідну правову визначеність, надавши у чинному КК України *чітко і однозначно зрозумілі* поняття способів вчинення кримінальних правопорушень, яким *притаманний оцінний характер*. Як доведено правозастосовною практикою, оцінні поняття є іноді фактором, ґрунтом, який служить як для помилок так і зловживань при застосування Закону України про кримінальну відповідальність, що прямо стосується виконання обов'язку держави щодо забезпечення прав людини. Навіть якщо ці помилки або зловживання не мають масового, системного характеру.

В даний час в Україні тривають роботи над створення проекту нового Кримінального кодексу України і це відкрило широкі можливості для вироблення сучасних кримінально-правових механізмів для подальшого підвищення ефективності реалізації форм кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень. Було б добре якби згадані вище та інші напрацьовані наукою кримінального пропозиції щодо регламентації способу вчинення кримінальних правопорушень знайшли своє вирішення у процесі кодифікаційної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Див.: Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства. – К.: Ін Юре, 2010. С. 301-478.
2. Панов М.І. Понятійний апарат кримінального права та його наукове і практичне значення. – Харків.: Право, 2018. – 48 С.

3. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – [вид. 2-ге доп. та переробл.] – Львів, 2013. – 768 С.

4. Постанови Пленуму Верховного Суду в кримінальному судочинстві. 7-ме вид., допов. і перероб. Упорядники: Вереша Р.В., Карпунцов В.В. - Київ: Алерта, 2024. 356 С.

Мисливий В.А.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПАНОВ – ФУНДАТОР УЧЕННЯ ПРО СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Кримінальне право України – це цілісна й внутрішньо узгоджена система принципів, норм і наукових концепцій, що визначають підстави криміналізації та межі відповідальності за посягання на суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. У цій системі вчення Миколи Івановича Панова про спосіб учинення злочину і кримінальну відповідальність посідає особливе місце у доктрині сучасного кримінального права як фундаментальна та своєрідна філософська складова. Висунення нових ідей, покликаних окреслити проблеми юридичної науки та забезпечити їх творче розв’язання, є надзвичайно важливим чинником її розвитку. Це повною мірою характеризує й науковий доробок М. І. Панова в галузі кримінального права.

Вчений, обираючи предметом свого дослідження проблему способу вчинення злочину і кримінальну відповідальність як наукову концепцію, обґрунтування якої вимагало здійснення раціонально-методологічного процесу, поставив перед собою завдання підтвердження її наукової цінності шляхом теоретичного доведення та емпіричної перевірки.

При цьому М. І. Панов, починаючи з постановки проблеми, дотримуючись системного підходу, побудував її як концептуальну парадигму, яку сформулював таким чином: «Спосіб вчинення злочину, що виступає предметом цього дослідження, є структурним елементом злочинної поведінки, котре входить в якості елемента в більш загальне системне утворення – об’єктивну сторону злочину, а останнє – в злочин» [1].

Саме такий підхід сприяв поглибленню вчення про форми злочинної поведінки з акцентуванням останньої на поняттях дії та бездіяльності, їх диференціації та взаємозв’язку, а також критичного аналізу дискусії щодо визнання такої форми як «діяльність» в якості кримінально-правової категорії. Позитивним внеском у теорію кримінального права стало обґрунтування та уточнення вченим розподілу всіх суспільно небезпечних діянь за характером їх виявлення на фізичні (енергетичні) та інформаційні (вербальні, конклюдентні), а також особливостей їх взаємодії.

Не можна оминати постать М. І. Панова, не підкресливши його яскравих рис як ученого. Він не лише послідовно збагачував теорію кримінального права та правозастосовну практику новими творчими ідеями, а й принципово відстоював як загальновизнані кримінально-правові канони, так і власні наукові здобутки, що на них ґрунтувалися. Його погляди на проблеми кримінального закону, доктрини та правозастосування завжди спиралися на ґрунтовне аргументування і внутрішню впевненість у їх переконливості. Дискусія з ним нерідко набувала такої напруги, що здавалося – ще мить, і вона переросте у поєдинок на ринзі, недаремно в молоді роки він серйозно займався боксом. Як здається, цей «бійцівський» характер – і в наукових суперечках, і в житті – був невід’ємною частиною його харизми.

Микола Іванович послідовно й принципово відстоював власні наукові напрацювання, вступаючи в полеміку з провідними представниками академічної науки. Зокрема, у дискусії з В. М. Кудрявцевим він заперечував твердження останнього про те, що спосіб вчинення злочину, поряд із місцем, часом

та обстановкою його вчинення, не є самостійним елементом об'єктивної сторони, оскільки нібито лише характеризує діяння – дію чи бездіяльність винного [1, с. 24]. Він переконливо доводив, що спосіб вчинення злочину має самостійне значення не тільки в межах об'єктивної сторони, а й у структурі елементів злочинного посягання загалом.

Відмінною рисою наукових розвідок М. І. Панова була надзвичайна увага до понятійного апарату кримінального права, його методологічного значення, чіткості визначень, а також міждисциплінарного значення для суміжних наук кримінально-правового циклу, зокрема таких, як кримінологія, кримінальний процес та криміналістика. Так, він аргументовано доводив, що для належного розуміння способу вчинення злочину та його впливу на кримінальну відповідальність першочергового значення набуває розроблення цього поняття в кримінальному праві.

Варто відзначити, що вчений не оминув складної проблеми розгляду бездіяльності як особливої форми способу вчинення кримінального правопорушення. М. І. Панов підкреслював, що хоча за такої форми злочинної поведінки спосіб позбавлений виразної дії, проте він проявляється тоді, коли бездіяльність поєднується з подальшим учиненням активних дій.

Теоретична цінність такого висновку дає підстави виявляти ознаки способу при дослідженні кримінальних правопорушень, що вчиняються з необережності, адже в кримінально-правовій доктрині найчастіше зустрічаються домінуючі підходи щодо розмежування умисних і необережних посягань, аніж виявлення тих ознак, які «споріднюють» ці суспільно небезпечні делікти.

Розглядаючи спосіб вчинення злочину через призму його детермінуючих об'єктивних та суб'єктивних обставин, учений, поряд з ними, поглиблює розуміння об'єкта посягання, диференціює соціальні, фізичні та юридичні ознаки предмета, вплив знарядь та засобів, обстановки, місця та часу на спосіб реалізації злочинного посягання.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення М. І. Панов розглядає в органічному зв'язку з їх суб'єктивними ознаками, зокрема формами вини, їх

видами, а також цільовою та мотиваційною спрямованістю, знову ж таки тримаючи у фокусі як умисел, так і необережність. Важливе значення має його висновок про те, що мета злочину у всіх випадках співвідноситься з діянням та способом його здійснення.

На думку М. І. Панова, розроблення класифікації способів учинення злочинів у кримінальному праві є доцільним, необхідним і перспективним. Така класифікація має не лише кримінально-правове значення, а й важлива для суміжних галузей знань, передусім криміналістики, оскільки сприяє виробленню та удосконаленню методик розкриття й розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Окреме місце в доктринальних поглядах ученого займають питання дослідження способу вчинення злочину у його взаємозв'язку зі складом злочину, що є важливим для вирішення питань кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Цьому підходу сприяють методологічні засади доктрини вченого, що сформульовані у запропонованій ним концепції загальної детермінації способу вчинення злочину. Розкриваючи генетичний взаємозв'язок між способом вчинення злочину та діянням, М. І. Панов детально аналізує його зв'язок з об'єктивними та суб'єктивними елементами складу та їх іманентними ознаками не тільки на теоретичному, але й на прикладному рівні, розглядаючи практично весь спектр конкретних суспільно небезпечних діянь та розкриваючи зміст і особливості способу вчинення злочину при його конструюванні законодавцем, реальному відображенні у бутті й трансформаціях в окремих видах злочинних посягань як при їх вчиненні, так і тлумаченні в правозастосовній діяльності. Серед провідних ідей, на яких наголошує вчений, особливе місце посідає вимога встановлювати спосіб учинення злочину у кожному конкретному випадку — не лише тоді, коли закон прямо його називає, а й у тих ситуаціях, коли такий спосіб у законі не зазначений.

Розкриваючи сутність і значення способу вчинення злочину для криміналізації протиправної поведінки, М. І. Панов підкреслював, що спосіб, поряд

з іншими елементами складу, має визначати його ключову ознаку — суспільну небезпечність. Попри нинішні дискусії в теорії кримінального права, ця ознака не втратила актуальності: вона й надалі орієнтує дослідників не лише розглядати її як сталий атрибут, а й як феномен, що потребує глибокого наукового осмислення.

У науці кримінального права вважається, що спосіб вчинення кримінального правопорушення виконує багатфункціональну роль, оскільки він є важливим доказовим елементом у кримінальному процесі, чинником криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, джерелом кримінологічних висновків для запобігання злочинності або пенітенціарним фактором. Проте базовими у кримінально-правовому контексті слід відзначити функції, запропоновані М. І. Пановим, а саме, що спосіб вчинення злочину є важливою характеристикою об'єктивної сторони кримінального правопорушення та виконує низку взаємопов'язаних функцій. Насамперед він підтверджує наявність юридичних підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності, оскільки саме конкретний механізм дії дає змогу встановити фактичні ознаки злочину. Водночас, спосіб визначає й обмежує межі кримінальної відповідальності, окреслюючи рамки можливого інкримінування та запобігаючи надмірному розширенню складу. Завдяки цьому він слугує інструментом диференціації кримінальної відповідальності, дозволяючи враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності діяння.

Крім того, спосіб є важливим засобом розмежування суміжних складів злочинів, що особливо проявляється при кваліфікації діянь, близьких за об'єктивними ознаками. Він має також конкретизуюче значення, забезпечуючи точність правової оцінки і формування належної диспозиції норми. Нарешті, спосіб вчинення злочину може виступати критерієм криміналізації суспільно небезпечних діянь, адже відображає рівень суспільної небезпеки та соціальної шкідливості поведінки, що потребує кримінально-правової заборони.

Особливе місце в наукових дослідженнях Миколи Івановича Панова посідають питання кваліфікації кримінальних правопорушень, про що свідчать

такі його праці, як «Загальні засади кваліфікації злочинів» [2], «Кваліфікація злочинів» [3] та багато інших.

Водночас наскрізною темою його творчої спадщини, що становить понад 300 наукових праць, є фундаментальна для кримінального права проблема способу вчинення кримінального правопорушення і кримінальної відповідальності. Саме ці здобутки стали базою і яскравим свідченням таланту видатного вченого, доктора юридичних наук, професора, академіка, який стояв біля витоків організації сучасної вітчизняної юридичної науки.

Список використаних джерел:

1. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харьков : Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1982. 161 с.
2. Загальні засади кваліфікації злочинів. Лекція. Харків : Право, 2016. 104 с.
3. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін.; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2016. 356 с.

Бантишев О.Ф.

кандидат юридичних наук, професор

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА – КОЛЕГИ ТА ДРУГА

З Миколою Івановичем Пановим ми познайомились, а потім й заприятелювали коли входили до робочої групи з підготовки проєкту Кримінального Кодексу України, що був прийнятий Верховною Радою України і вступив в дію з 1 вересня 2001 року.

Під час роботи над текстовим проєктом ми часто радились навіть у перервах. Саме тоді Микола Іванович розповів мені, ровеснику Великої Перемоги, про своє життя: як під час Другої світової війни його батька вважали зниклим безвісти, як сам Микола Іванович почав займатися боксом і досяг

звання майстра спорту СРСР, а також поділився багатьма іншими цікавими історіями.

Після розпаду Союзу Микола Іванович часом казав молодим спортсменам: «Ви можете здобути титул чемпіона світу, але ніколи не матимете того звання, яке свого часу дали мені – «майстер спорту СРСР» – це вже з архівів історії».

Мене завжди вражала широта знань Миколи Івановича, його безмежна ерудиція: він дослідив вчення про злочин та кримінальну відповідальність; питання загальної теорії та історії права і держави; а також проблематику політології, філософії, соціології й логіки права...

Протягом багатьох років я викладав кримінальне право України у Національній академії Служби безпеки України і, готуючи лекції, часто звертався до робіт Миколи Івановича. В першу чергу таких, як: «Спосіб скоєння злочину і кримінальна відповідальність», «Кваліфікація насильницьких злочинів», «Злочин: методологічні аспекти дослідження і відображення у кримінальному законі», «Кримінальне право України, Загальна частина», «Кримінальне право України. Особлива частина».

На моєму робочому столі, серед численних книг, особливе місце займає двотомник «Кримінальне право України» із дарчим підписом авторів, серед яких був і Микола Іванович Панов. Він підготував для першого тому розділ VIII «Об'єктивна сторона злочину», а для другого – розділи VII «Злочини проти власності», XVII «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж, XX – «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)».

Я часто користуюсь цим підручником, і тоді мені здається, ніби знову розмовляю зі своїм другом. Прикро, що я вже не можу зробити цього особисто. Пишаюсь, що ми завжди розуміли один одного.

Після 2014 року мій колега та друг дуже обурювався через дії росіян. Співчував мені, як народженому у Криму, нашому Криму... Він співболював

мені, бо знав, що я не можу ступити на рідну землю, не можу схилитися над могилами батьків, тих, хто дав мені життя.

Після вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року ми з Миколою Івановичем не зустрічалися. Розмовляли тільки телефоном. Хто добре знав характер цього чоловіка, може уявити, що він казав і про путіна, і про його оточення, і про рашистів взагалі. Пам'ятаю, що одного разу я прочитав йому свою «оду» путіну. Миколі Івановичу сподобалось.

«Ода» путіну
путін – ворог скажений,
Дур'ю своєю полонений,
Чого вперся ти в Україну?
Знайдеш тут росії домовину.
Для себе особисто,
Назавжди, чисто,
Як в осені кінець свій
Знаходять листя,
Для себе і для свого охвістя
Та і для росії просто...
Чекаю, не можу дочекатися,
Коли вже це станеться –
Знайде кончину його братія.
Адольфа – фашистського фюрера
путінци переплюнули.
Його мир проклинає,
Погибелі швидкої бажає.
Усе розуміє людство,
Яке путін паскудство.

Микола Іванович відносно будь-чого мав особисту думку, і якщо з чимось або с кимось був незгодний, завжди був готовий висказати та відстоювати свою точку зору.

Добре пам'ятаю, як Законом №314-VII від 23.05.2013 Кримінальний кодекс України було доповнено розділом XIV-I «Заходи кримінально правового характеру щодо юридичних осіб».

Тоді Микола Іванович був незгодний з включенням до Кримінального кодексу України цього розділу. Він виступив на конференції, де звернув увагу на

те, що таке покарання як ліквідація юридичної особи у разі вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого з правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 113, 114², 147, частинами другою – четвертою статті 159¹, статтями 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України означає, що відповідальності можуть, по-перше, підлягати невинні особи, а по-друге, ліквідація юридичної особи означає породження групи безробітних осіб, що є криміногенним фактором, фактором віктимності.

Від себе додам, що мені і сьогодні невідомі факти прийняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

Кожного разу спілкуючись з Миколою Івановичем я думав, що ми ще не раз зустрінемося. Але... але в нас у запасі було лише життя. Як в усіх.

Прикро...

Кріцак І.В.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і кримінології навчально-наукового інституту №1 (підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України) Харківського національного університету внутрішніх справ

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПАНОВ – ТИТАН ДУХУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ ТА ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

«Хай життя твоє буде за іменем твоїм», – говорить народна мудрість. Ім'я Микола має давньогрецьке коріння та походить від слів "νίκη" (ніка – перемога) та "λαός" (лаос – народ), що разом означає «переможець народів» або «народний переможець». На наших теренах ім'я Миколай тісно асоціюється зі Святим Миколаєм Чудотворцем (Миколаєм Угодником) – шанованим у православ'ї святим, чие ім'я стало одним із найпопулярніших в Україні та світі, а його образ є символом доброти та милосердя.

ІС ХС – скорочене ім'я Спасителя «Ісус Христос». НІКА – це словесна формула, яка стверджує справжню перемогу Христа над смертю або Воскресіння. Перемогу, яка дарує надію на вічне життя всім праведним християнам.

У зв'язку з тим, що Харківський національний університет внутрішніх справ наразі дислокується у м. Вінниця, доводиться нерідко бувати у Свято-Миколаївському Храмі – місці спочинку видатного хірурга Миколи Івановича Пирогова. Унікальна атмосфера храму і музею, крилаті вислови, велич постаті лікаря, що теж носив ім'я святого, щоразу преображають.

Війна по-особливому вплинула на кожного з нас. З глибоким сумом юриспруденція у 2022–2023 році попрощалася з такими талановитими правниками Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, як В. Я. Тацій [1]. Ю. П. Битяк, М. І. Панов, В. О. Коновалова. Можу сказати, що я щаслива людина, адже вступивши до Харківського національного університету внутрішніх справ у 2003 році, ще мав можливість слухати лекції, спілкуватись особисто з видатними професорами, переважно вихідцями з Університету імені Ярослава Мудрого, які відносяться до золоті плеяди справжніх науковців, що працювали на рубежі XX–XXI століть. Безперечно, їхня харизма, живе спілкування мали особливий вплив на усіх нас. Пам'ять про них неодмінно житиме в їхніх учнях, а добрі справи і слава про них продовжиться у віках [2, с. 23].

Побажаємо Царства Небесного Миколі Івановичу, збережемо про видатного вченого Вічну пам'ять у наших душах і серцях. Воістину людина жива доти, доки зберігається пам'ять про неї. Чекаємо круглого столу «IUS PUNIENDI: ГОЛОСИ ЕПОХ В СУГОЛОССІ ДНІВ - до 85-річчя від дня народження професора Миколи Івановича Панова (1940-2023) in memoriam», який відбудеться у межах IX Харківського міжнародного юридичного форуму (27 вересня 2025 року).

Микола Іванович Панов (7 серпня 1940 р. – 12 квітня 2023 р.) – доктор юридичних наук (1987), професор (1989), академік Національної академії правових наук України (2000), проректор з наукової роботи (1987-2007) та завідувач кафедри кримінального права № 2 (1999-2020 рр.) Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

У 2025 році М. І. Панову могло б виповнитися 85 років. Цар Давид в одному з псалмів каже: «Літа наші 70, а від сили 80 років земного життя», «Дни лет наших, в них же семьдесят лет, аще же в силах, осмьдесят лет» (Пс. 89:10). Це свідчить, що М. І. Панов сповна виконав місію людини й професіонала в цьому житті. Безперечно, у нього були свої життєві принципи, яким він слідував. Цим самим йому вдалося досягти неабияких успіхів на професійній ниві.

М. І. Панов відноситься до плеяди людей, яким притаманна зовнішня суворість, а внутрішньо – добре серце, велич Духа, справжність у взаєминах, де не має лицемірства та фальшу. Авторитет вченого був таким, що він не зважав на звання і посади, якщо справа стосувалася відстоювання Істини.

Харизма М. І. Панова як справжнього лідера науки кримінального права та юриспруденції загалом – безсумнівна. Микола Іванович належить до когорти особистостей, подібних до академіка О. О. Погрібного, якого по-праву називаю своїм Вчителем [3]. На жаль, особистості такого масштабу та величі Духа йдуть від нас, і вже досить важко побачити лідерів, подібних до них, в умовах нинішнього дня.

М. І. Панов – майстер спорту СРСР з боксу ще в далекому 1965 році. Саме харизматичність, безстрашність, лідерство характеризують М. І. Панова, який виконав свою місію на ниві юриспруденції. Цьому безперечно сприяло те, що М. І. Панов у шкільні роки захоплювався кількома легкоатлетичними та гімнастичними спортивними дисциплінами, такими як: біг на 1500 метрів, біг на 3000 метрів, акробатика. Мав другий дорослий розряд із бігу на 1500 метрів, вигравав районні турніри з легкої атлетики та брав участь в обласних.

В 1959 році Микола Іванович закінчив школу і почав працювати на заводі «Світло шахтаря», що знаходиться поряд з Харковом; паралельно став займатися боксом під керівництвом тренера С. Є. Донде, виступав за спортивне товариство «Локомотив». Вже за кілька місяців Микола Панов був призваний на строкову службу в Радянську армію, і в період служби почав тренуватися у Єшко. За час служби в армії М. І. Панов ставав чемпіоном з боксу своєї військової частини та призером першостей Київського військового округу, виконав 1-й спортивний розряд. Після демобілізації в 1962 році Микола Іванович вступив до Харківського юридичного інституту і продовжив заняття боксом у Семена Донде, в 1964 році він виграв бронзову медаль у другій середній вазі на чемпіонаті Української РСР і був включений в склад республіканської збірної, а у 1965 році йому було надано звання майстра спорту СРСР [4].

М. І. Панов як вчений. Для того, щоб пізнати постать М. І. Панова, слід почитати наукові тексти Миколи Івановича, яким притаманна унікальна простота та зрозумілість. Прочитуймо одне з міркувань:

«Виокремлюючи найбільш суттєві риси й основні елементи кримінально-правових відносин, які значною мірою впливають на зміст і сутність кримінальної відповідальності, приходимо висновку, що кримінальна відповідальність реалізується саме в межах і у формі кримінально-правових правовідносин. Виходячи з цього та екстраполюючи істотні змістовні ознаки останніх на кримінальну відповідальність як інститут кримінального права, підсумовуємо, що кримінальна відповідальність – це юридичний обов’язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто зазнати з боку держави негативної оцінки в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також заходів державно-правового примусу у вигляді обмежень прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру. Безумовно, державно-правовий примус входить до змісту кримінальної відповідальності, становить її «ядро» і сутність. Але він не вичерпує кримінальної відповідальності та не тотожний їй, оскільки така відповідальність можлива і без застосування покарання, наприклад, у випадку звільнення від нього на підставі ч. 4 ст. 74 КК України. Тому трактування кримінальної відповідальності лише як державного примусу – обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин (досить поширене у літературі), без необхідних підстав звужує це поняття, фактично зводить його лише до змісту санкції та покарання і не може бути покладеним в обґрунтування низки інститутів кримінального права, пов’язаних з інститутом кримінальної відповідальності, більше того, є похідними від нього (інститут давності притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання тощо)» [5, с. 47].

М. І. Панов як критик проекту нового КК України. Харизму М. І. Панова вдалося побачити на міжнародній науковій конференції «Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє», яка відбулась 22-23 жовтня 2020 року та була присвячена обговоренню нового КК

України. Було очевидно, що М. І. Панов не погоджувався з пропонованою концепцією проекту нового КК та відстоював його традиційну структуру.

М. І. Панов зазначав, що розробники нового КК провели значну роботу, але зміст цієї роботи і якість цієї роботи наразі важко визначити, з багатьма положеннями концепції не можна погодитися, адже вони не мають достатньої визначеності та, на його думку, містять низку протиріч. Професор підкреслював, що ще багато треба зробити, щоб цей Кодекс привести до нормального вигляду [6].

Наукові праці М. І. Панова, які радимо для прочитання:

- Панов М. І., Гальцова В. В. Проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 106–112.

- Панов М. І., С. В. Панова. Кримінологічна та кримінально-правова науки: до проблеми співвідношення і міждисциплінарних наукових зв'язків. *Юридична Україна*. 2018. № 7. С. 41–47.

- Панов Н. И. Чезаре Беккариа и его знаменитый трактат «О преступлениях и наказаниях». *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 277–309.

- Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат "Про злочини та покарання" (до 250-річчя опублікування). *Право України*. 2014. № 9. С. 226–244.

М. І. Панов та В. О. Коновалова як великі особистості Юриспруденції [7].

В одному з відео-інтерв'ю, згадуючи досвід спільної роботи з видатною професоресою в галузі криміналістики В.О. Коноваловою, Микола Іванович Панов зазначав наступне:

«Говорячи про В. О. Коновалову, завжди доводиться говорити у чудових ступенях. Мені пощастило в житті в тому сенсі, що я працюю разом з Віолеттою Омелянівною в одній спеціалізованій вченій раді, навіть сиджу поруч з нею, і цим місцем я нікому не поступаюся, хоча були наміри з боку деяких осіб

захопити його. Але я сказав - це місце моє, і я нікому не поступлюся. Я дуже уважно слухаю виступи В. О. Коновалової, вона виступає так блискуче, що якось склався сам собою афоризм: як не намагайся, але краще В. О. Коновалової не виступиш».

«Нам дуже здорово пощастило, що ми живемо з такою людиною поруч. Ми взагалі сусіди з Віолетою Омелянівною, ми живемо в одному будинку. Вранці я іноді бачу Віолетту Омелянівну, яка збирається чи йде на роботу, незмінно красиво одягнену, у вишуканому капелюшку, і вона мені нагадує королеву Англії Єлизавету II, яку я бачив колись, перебуваючи у службовому відрядженні у м. Везелі (Німеччина). У Віолетти Омелянівни є перевага перед королевою Єлизаветою. Вона не королева Англії, вона королева великої науки – криміналістики, без якої практична юриспруденція сьогодні не мислима».

Про продуктивну взаємодію видатних криміналістів В.О. Коновалової та М.І. Панова згадує і Президент НАПрНУ В.А. Журавель:

«Моя аспірантська підготовка розпочалася з певних проблем. Справа в тому, що на той час існувало правило, за яким затвердження тем дисертаційних досліджень з криміналістики спеціалізованими вченими радами ВУЗів відбувалось лише після їх погодження з координаційним бюро Інституту прокуратури СРСР в м. Москва. З різних підстав ця процедура тягнулась більше року, і лише особисте втручання Віолетти Омелянівни, її звернення з відповідними аргументами до своїх колег забезпечили позитивне розв'язання цього питання. Аналогічна ситуація відбулася через 16 років, під час затвердження теми моєї докторської дисертації. Однак, Віолетта Омелянівна своїм авторитетом спочатку переконала Миколу Івановича Панова, проректора з наукової роботи, а потім вони разом довели керівництву Вченої ради нашої академії, що заявлена проблематика є і актуальною, і дисертабельною. За таку життєву позицію я щиро вдячний Віолетті Омелянівні».

Висновки. Микола Іванович Панов залишив по собі не лише наукову спадщину, а й глибокий духовний слід у серцях тих, хто мав щастя його знати. Він був прикладом людини, що поєднала силу волі, спортивну загартованість

і високий інтелект із щирістю, добротою та відданістю Істині. Його життєвий шлях – це історія про те, як любов до справи, непохитність у принципах і готовність служити науці та людям формують справжнього лідера.

Микола Іванович вмів говорити просто про складне, зберігаючи глибину змісту, і ніколи не зраджував власним переконанням. Його харизма, людяність і безкомпромісна позиція щодо Істини надихали колег та учнів. Як учений він не лише формулював важливі теоретичні положення, але й відстоював фундаментальні засади права навіть у складні часи реформ.

Пам'ять про Миколу Івановича – це не лише спогади про видатного правника, а й дороговказ для молодих поколінь, яким він передав головний урок: жити гідно, працювати чесно і залишатися Людиною за будь-яких обставин.

Список використаних джерел:

1. Литвинов О. М. Кріцак І. В. Життєвий і творчий шлях патріарха української юриспруденції – Василя Яковича Тація (1940–2022): до 85-річчя вченого. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Випуск 87. ч. 4. 2025. С. 371–382. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.66>

2. Кріцак І. В. Коновалова К. В. Віолетта Омелянівна Коновалова та її роль у розвитку криміналістики, психолого-юридичної та духовноціннісної/кримінологічної школи ХНУВС. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 29 берез. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 23–29.

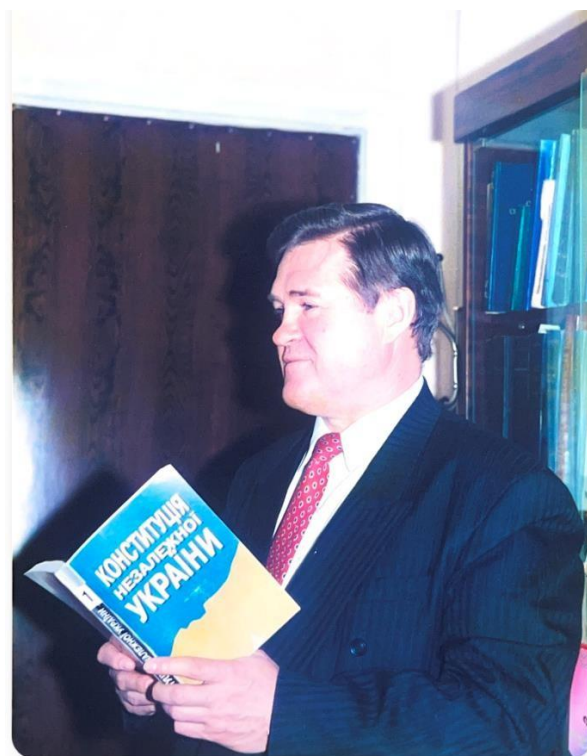
3. Пам'яті О.О. Погрібного. ХНУВС. URL: <https://univd.edu.ua/uk/news/1310>

4. Панов Микола Іванович (правознавець). Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C)).

5. Панов М. Кримінальна відповідальність та її підстава. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 45–52.

6. «Реформування кримінального законодавства України: сучасність та майбутнє». День 1. URL: https://www.youtube.com/watch?v=H4tN-Ht4a_8&t=6173s

7. «Королева криміналістики» Віолетта Коновалова. До ювілею видатного вченого! YouTube. URL:
<https://youtu.be/KHVd2y65uBQ?si=X4lGkA5FGGbjOEvi>

Микола Іванович Панов (архівне фото родини Панових)

*В'ячеслав Васильович Комаров, Микола Іванович Панов, Віктор Миколайович Єрмолаєв
(архівне фото родини Панових)*

*засідання Вченої Ради Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого
(архівне фото родини Панових)*

*Микола Іванович Панов та В'ячеслав Іванович Борисов
(архівне фото родини Панових)*

*Микола Іванович Панов та Василь Якович Тацій
(архівне фото родини Панових)*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

Фокус-тема
«Ius puniendi: трансформація права покарання
від модерну до викликів сучасності»

Максимов С.І.

*доктор юридичних наук, професор, професор
кафедри прав людини та юридичної методології
Національного юридичного університету імені
Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної
академії правових наук України*

**ПРОСВІТНИЦТВО ЯК ІСТОРИЧНИЙ ТА ІДЕЙНИЙ КОНТЕКСТ
ПРАЦІ ЧЕЗАРЕ БЕККАРІА «ПРО ЗЛОЧИНИ ТА ПОКАРАННЯ»:
ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ**

Будь-який вчений, що досягнув певного рівня зрілості й майстерності, прагне вийти за межі своєї галузі досліджень у більш широку сферу методологічних і навіть філософських узагальнень. Це повною мірою стосується Миколи Івановича Панова, який був не лише визнаним фахівцем в галузі кримінального права, а й прагнув вийти за межі власної доктрини кримінального права на рівень методологічної, загально-теоретичної, соціологічної та філософської рефлексії юридичної науки в цілому і підтримував ці напрямки як проректор з наукової роботи. Він був автором та співавтором багатьох міждисциплінарних досліджень, в яких право перетиналось із соціогуманітарними науками. Серед таких праць була і його стаття, присвячена методології та категоріальному апарату кримінального права, яка отримала багато схвальних відгуків в академічній спільноті.

Однією із значних «просвітницьких» та навіть подвижницьких ініціатив Миколи Івановича Панова було підготовка до видання класичної праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання» [1], яка до цього в Україні не видавалась. Він дуже добре усвідомлював значення фундаментальних ідей, що містилися в цьому дослідженні для сучасної України, та супроводив його публікацію своїм об'ємним та ґрунтовним коментарем.

Для кожного з нас існує деяка історична особистість, творча спадщина якої є зразком і прикладом, що надихає. Те, з якою любов'ю та ретельністю Микола Іванович підходив до видання та коментування згаданої праці, дає змогу припустити, що саме цей мислитель – Чезаре Беккарія (1738–1794), один із основоположників сучасного, тобто модернового, класичного кримінального права, кримінального процесу та кримінології, видатний просвітник, філософ кримінального і навіть ширше, публічного права – був для нього персоналізованим ідеалом та зразком у науці.

Трактат «Про злочини та покарання» (1764), в якому було закладено основи класичної пенології та кримінології, пройнятий духом Просвітництва, як епохи, в якій було сформовано «проект Модерну». Цей проект призвів до виникнення сучасної юриспруденції з її ідеями прав людини та верховенства права. Зараз говорять про настання епохи постмодерну, деякі прояви якого можна побачити в сучасній пенологічній кримінальній політиці (нідерландські в'язниці, наприклад, інші виклики). Тому так важливо звернутися до витоків, до самої суті Просвітництва та контексту, у якому зародилися революційні ідеї свободи та рівності всіх людей.

Зазвичай, коли говорять про основні ідеї епохи Просвітництва, згадують віру у прогрес через людський розум і право на свободу. Просвітники вважали, що якщо людина мислитиме критично і отримуватиме освіту, то вона зможе змінити суспільство на краще.

Імануїл Кант, узагальнюючі уявлення про ідею Просвітництва і додаючи моральну, категорично-імперативну складову, писав: «Просвітництво – це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона перебуває зі своєї вини». Гасло Просвітництва: «Май мужність жити власним розумом» [2, с. 137].

Це означає, що на боці підданих уперше позначилось поняття автономії, або нормативної незалежності (моральної, утилітарної, громадянської), щодо утилітарного розрахунку та морального почуття. Автономія – означає самозаконність (від давньогрецької *auto* – сам та *nomos* – закон), слідування власним

і водночас універсальним принципам, «бути паном самому собі». Саме само-законна, самопримушуюча особистість стає з того часу критерієм легітимності будь-яких дій влади. Визнання такої особистості за кожним індивідом (так звана «вихідна довіра») створює підстави для визнання владою прав людини. Хоча не всі мислителі-просвітники доходили до рівня кантівської рефлексії, але вони мислили у цій парадигмі, виражаючи дух і букву Просвітництва.

Особливу увагу просвітників привертала жахлива ситуація, що відбувалась у сфері каральної юстиції та пенітенціарних заходів. На той час панувала практика, яка самим Ч. Беккарія описувалась таким чином: «Варварські катування, що розточуються з марною жорстокістю за злочини, недоведені чи вигадані, морок і жах темниць, посилений невідомістю, – цим найжорстокішим катом нещасних» [1, с. 78].

Я сам під час відвідування у Венеції «Палаццо Дожів» та в'язниці, що до нього примикає, був сильно вражений жахливістю умов, в яких перебували ув'язнені. До речі, першу критику (і навіть заборону) трактат Ч. Беккарія отримав саме від правлячої еліти цього міста-держави, яка не була ще готова до нових підходів [3, с. 53–54].

Безумовно просвітниками ставилось питання про гуманізацію як доктрини покарань, так і пенітенціарної практики. Саме на «гуманізацію покарань», як характерну рису позиції Ч. Беккарія, вказує М. І. Панов [3, с. 40]. Але тут дуже важливо розуміти, на яку концепцію гуманізму спирається автор трактату. Тому що справжній дух Просвітництва робив акцент не стільки на гуманізмі моральному, що орієнтується на жалібно-поблажливе правосуддя, а на гуманізмі саме юридичному.

Тут не годилося ані сентиментальне співчуття до злочинця, ані співчуття до потерпілих, яке завжди відгукувалася популістським каральним шаленством. Вихід із цього глухого кута гуманності та співчуття полягав в усвідомленні самим злочинцем заслуженості покарання, що належить до апріорних елементів осудності. Узагальненим і формальним виразом цієї заслуженості є

каральна справедливість. І мстиве співчуття до потерпілого, і жалісливе співчуття до засудженого злочинця повинні визнати нормативний пріоритет цієї справедливості і саме у такий спосіб приборкати пристрасті розумом. Тільки підкоряючись началу каральної справедливості (тільки включаючись у культуру цілком особливого юридичного гуманізму, який ставить на чільне місце поняття заслуженої життєвої долі), співчуття і милосердя до засудженого перестають ображати невгамовну мстивість тих, хто потерпає від злочинів.

Отже, «філософія покарання» Ч. Беккарія протиставляє свавілля та невинуватий жорстокості феодально-абсолютистської влади «просвітницько-гуманістичну» концепцію каральної справедливості, основні принципи якої й представлені в його трактаті, який має дійсно історичне значення завдяки його критиці застарілих порядків та визначенню гуманістичних і демократичних ідей і принципів, а також значному впливу на суспільну свідомість того часу [3, с. 49–50].

Звертаючись до цих принципів, насамперед слід визначити ту концепцію праворозуміння, з якої вони випливають. Сам автор визнає існування як вищої «божественної справедливості», так і незмінної «природної справедливості», але він робить акцент на «справедливості людській, чи політичній», яка «будучи нічим іншим, як відношенням між тією чи іншою дією і мінливим станом суспільства, може змінюватися залежно від цього, наскільки ця дія стає необхідною чи корисною суспільству» [1, с. 72]. Тобто він виходить з концепції суспільного договору, підкреслюючи, що закони... «є або повинні бути договорами вільних людей» [1, с. 77]. Єдиною ж метою для людства визнається «якомога більше щастя, для якомога більшого числа людей» [1, с. 77].

Перебуваючи під впливом насамперед французьких філософів-просвітників, Ч. Беккарія обирає не абстрактно-теоретичний, а емпіричний і навіть соціологічний підхід до права в цілому та кримінального права – зокрема. Безпосередній же вплив на нього здійснив Шарль Монтеск'є, про якого Беккарія писав, що істина змусила його піти «по світлих стопах цієї великої людини» [1, с. 79]. Слід зазначити, що політична філософія Ш. Монтеск'є не лише не

втратила, а й набуває все більшої значущості для моделювання сучасного світового порядку. Саме на це звертав увагу професор Університету штату Аризона (США) Пол Каррезе у доповіді на XXX Конгресі IVR (Бухарест, 2022) “Цивілізоване право націй: Монтеск’є про захисний ліберальний міжнародний порядок” [4, с. 187–188].

Право покарання, яким володіє верховна влада, засноване на необхідності захищати суспільне благо від узурпації його приватними особами. Справедливість покарання є тим більшою, чим більшою є священна та недоторкана безпека та чим більше свободи зберігає держава за підданими. Право покарання обґрунтовується Беккарія з ліберальних позицій через категорію свободи. Воно визначається сукупністю необхідних мінімальних часток свободи, які кожна людина передає державі для спонукання захищати її. «Під справедливістю, – пише Беккарія, – я розумію не що інше, як зв’язок, необхідний для забезпечення приватних інтересів і без якого відновився б минулий позасуспільний стан. Будь-яке покарання, що не викликає необхідності зберігати цей зв’язок, є несправедливим за своєю природою» [1, с. 83].

Принципи каральної справедливості за Ч. Бекарія: покарання за злочини можуть бути встановлені тільки законом [1, с. 83–84]; необхідність суду як третьої сторони у спорі [1, с. 84–85]; жорстокість покарань суперечить завоюванням освіченого розуму, що панує серед вільних людей, а також справедливості та природі суспільного договору [1, с. 85–86]; поділ законодавчої й судової влади: перша створює і тлумачить закони, друга – їх застосовує [1, с. 86–87]; зрозумілість законів [1, с. 90–92]; співрозмірність злочину та покарання та недопущення користі від злочину [1, с. 92–94]; єдиним істинним мірилом злочинів є шкода, що завдається нації [1, с. 97]; мета покарання не в катуванні та мученні людини, а в тому, щоб перешкодити винному знову завдати шкоди суспільству та утримати інших від скоєння того ж [1, с. 112]; кореляція рівності, свободи й щастя [1, с. 113]; катування зайві, виходячи з презумпції невинуватості, та безглузді як пошук істини [1, с. 123–134]; негайність покарань як

критерій їх справедливості та ефективності [1, с. 139–141]; неминучість покарання важливіша за його суворість [1, с. 150–163]; смертна кара не є правом, а є війною держави проти громадянина, вона не є ані необхідною, ані корисною [1, с. 164–168].

Підсумовуючі основні вимоги концепції каральної справедливості, Ч. Беккарія завершує свій трактат загальною теоремою, яка на той час мало відповідала загальноприйнятій традиції, але як промінь світла (у платонівському сенсі) була спрямована від минулого до сьогодення, поступово змінюючи сувору дійсність: *«Щоб покарання не було насильством одного або багатьох над окремим громадянином, воно неодмінно має бути публічним, негайним, необхідним, найменшим із можливих за цих обставин, пропорційним злочину, встановленим у законах»* [1, с. 235]. Чи не вгадується за цими стислими визначеннями майбутній стиль Європейської конвенції про захист прав людини (1950)?

Список використаних джерел:

1. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. Київ: Ін Юре, 2014. 250 с.
2. Кант Іммануїл. Відповідь на питання: що таке просвітництво? Пер. з нім. *Всесвіт*. 1989. №4. С. 135–138.
3. Панов М. И. Чезаре Беккариа и его знаменитый трактат «О преступлениях и наказаниях». В кн.: Чезаре Беккариа. О преступлениях и наказаниях: пер. с итал. Київ: Ін Юре, 2014. С. 7–66.
4. Максимов Сергій. Справедливість, спільнота і свобода: XXX Всесвітній конгрес з філософії права та соціальної філософії. *Філософія права і загальна теорія права*. 2022. №2. С. 185–198.

Пономаренко Ю.А.

*доктор юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри кримінального права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

JUS PUNIENDI: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАВА ПОКАРАННЯ ВІД МОДЕРНУ ДО ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

1. Латиномовний термін *jus puniendi*, вочевидь, уперше був ужитий і відтак уведений до політико-правового дискурсу у 1801 році П. Й. А. фон Феєрбахом в його «Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts». Згодом цей термін поширився у європейській кримінально-правовій науці, де ним стали позначати право чи повноваження держави карати злочинців. При цьому одні автори, услід за Феєрбахом, використовують модернове написання «*jus puniendi*», інші ж – перейшли до класичної латини і пишуть «*ius puniendi*», що не тягне відмінностей у значеннях цих термінів. Обидва написання є рівнозначними, але з пошани до пріоритету авторства Феєрбаха і беручи до уваги, що Давньоримському праву часів класичної латини він не був відомий, я вживаю варіант «*jus puniendi*».

2. Самі ж дослідження походження, змісту та реалізації *jus puniendi* мають значно довшу історію, ніж існування цього терміна. У тій чи іншій формі вони були відомі ще класичній грецькій філософії, осмислювалися римськими юристами, філософами Середніх віків і Нового часу, стали предметом широкого інтересу юристів новітніх часів і сучасності. Огляд і критика висловлених з цього питання суджень не могли би бути належним чином зроблені не те, що в межах одного дослідження, але й навряд чи за життя одного дослідника. Не ставлячи перед собою такого завдання, зверну увагу лише на деякі сучасні проблеми реалізації *jus puniendi*.

3. В традиційному сучасному розумінні *jus puniendi* означає виключне, ексклюзивне повноваження держави

1) встановлювати у своєму кримінальному законодавстві покарання за діяння, що визнані кримінальними правопорушеннями,

2) призначати покарання особі, визнаній винною у вчиненні кримінального правопорушення, і

3) виконувати призначене покарання стосовно особи, засудженої за кримінальне правопорушення.

Тому здійснюють *jus puniendi* усі три гілки державної влади: орган законодавчої влади здійснює перше повноваження шляхом пеналізації криміналізованого діяння; суд – здійснює друге повноваження шляхом призначення покарання за діяння, що кваліфіковане ним як кримінальне правопорушення; органи виконавчої влади – виконують покарання, призначене засудженій особі, тим самим здійснюючи третє повноваження у змісті *jus puniendi*.

4. Держава отримала *jus puniendi* від народу, а точніше – від кожної окремої людини, якій воно належало історично і від самої природи. При цьому віддали ми це право державі, як вважається, у повному обсязі й безповоротно. Однак, у суспільній свідомості загалом і в генетичній пам'яті окремих його членів зокрема міцно вкоренилися і живуть спомини про те, що колись кожен з наших предків мав своє *суб'єктивне кримінальне право*, тобто право самостійно визначати, які посягання на нього мають бути покарані, вимірювати і застосовувати кари за них. В одних випадках держава навіть плекає ці спомини, в інших – зважає на них і намагається не заважати їм, а в третіх – навпаки, прагне їх викоренити.

5. Держава плекає спомини про належне колись кожному *суб'єктивне кримінальне право* достатньо специфічним чином: залучаючи нас, хай і вкрай обмежено, до реалізації кожного з трьох повноважень, що складають її *jus puniendi*. Так, встановлюючи у кримінальному законі покарання за кримінальні правопорушення, вона, не наважуючись на проведення референдумів, враховує думку своїх співгромадян з цих питань частіше на основі експертних висновків, рідше – з фахових чи любительських замірів громадської думки. Друга складова *jus puniendi* у мирний час здійснювалася державою з мінімальним залученням суспільства через недорозвинений у нас інститут присяжних (який в українській моделі радше був реінкарнацією радянських народних засідателів). Під час воєнного стану була фактично скасована і така мінімальна можливість участі суспільства у здійсненні правосуддя у кримінальних справах. Нарешті, при реалізації державою третьої складової *jus puniendi* участь суспільства здійснюється через різного роду спостережні комісії, піклувальні

ради, співпрацю з громадськими організаціями тощо у процесі виконання призначених покарань. Мабуть, держава думає, що кожен член суспільства, який бере участь у цих формах сприяння їй у реалізації *jus puniendi*, має відчувати певний трепет від причетності до цього процесу, оскільки він реалізовує, між іншим, і свою власну складову в цьому праві. Але навряд чи кожен член суспільства відчуває, що через таку участь вичерпуються усі його можливості щодо сприяння державі у реалізації відданого їй *jus puniendi*. І в цьому контексті окремі члени суспільства задумуються над тим, а чи дійсно повністю й остаточно ми передали це право державі?

6. Коли *суб'єктивне кримінальне право* належало кожній приватній особі, воно охоплювало собою право визначати, яке посягання є небезпечним для суб'єкта цього права, яку шкоду у відповідь на нього він вважає за можливе і доцільне застосувати до посягаючого, і застосовувати (заподіювати) цю шкоду. За суспільним договором ми передали державі у якості *jus puniendi* лише повноваження *post factum* реагувати на скоєні посягання. Інакше кажучи, народ передав державі повноваження встановлювати, застосовувати і виконувати покарання за кримінальні правопорушення не в момент їх вчинення, а згодом, тільки після того, як у визначеній законом процесуальній формі буде доведено наявність складу кримінального правопорушення у протиправному діянні посягаючого. Право *негайного* реагування на скоюване посягання ми державі не віддавали. Ця складова нашого природного *суб'єктивного кримінального права* сьогодні відома під назвою *права на необхідну оборону (правомірний захист)* і вона є не тільки природним, але й невід'ємним правом кожної особи.

7. Про генетичну спорідненість нашого невід'ємного *права на необхідну оборону (правомірний захист)* і відданого нами державі *jus puniendi* свідчать, принаймні, такі фактори. По-перше, обидва ці права реалізуються шляхом правомірного заподіяння шкоди правопорушникові. По-друге, реалізація суб'єктивного права на необхідну оборону (правомірний захист), так само як і

реалізація *jus puniendi*, передбачає самостійне визначення суб'єктом відповідного права виду і обсягу шкоди, що буде заподіяна правопорушникові. По-третє, в обох випадках така шкода, хоч і самостійно визначається суб'єктом відповідного права, не може бути свавільною або довільною, а має визначені законом межі. По-четверте, реалізація суб'єктивного права на необхідну оборону (правомірний захист) і *jus puniendi* має однакову мету – захист правоохоронюваного інтересу зокрема, і правопорядку в суспільстві – загалом. По-п'яте, невідворотність здійснення права на необхідну оборону (правомірний захист), так само, як і невідворотність здійснення *jus puniendi*, не менше сприяють досягненню їхньої мети, ніж істотність шкоди, правомірно заподіяної при їх здійсненні. І це, вочевидь, далеко не повний перелік їхніх спорідненостей.

8. Зважаючи на це, держава намагається в міру її здібностей стимулювати здійснення індивідами права на необхідну оборону (правомірний захист), надто ж тоді, коли розуміє, що сама не в змозі ефективно захистити усіх шляхом реалізації переданого їй *jus puniendi*. Так вже було в нашій історії на початку 1990-х років, коли держава, зіштовхнувшись з незнаним раніше зростанням злочинності, «раптом» безпрецедентно розширила межі правомірного заподіяння шкоди при необхідній обороні (закон № 2933-12 від 26.01.1993 про внесення змін до ст. 15 КК України 1960 р.). Так само й нині, поставши перед викликами російської агресії, держава одними з перших правових кроків (вже 03.03.2022, тобто на 8-й день від початку широкомасштабного вторгнення) дозволила правомірне застосування цивільними особами вогнепальної зброї проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України (п. 22 Прикінцевих і перехідних положень до КК). Трохи згодом (15.03.2022), маючи благий намір ще більше стимулювати правомірне заподіяння шкоди агресорам, держава доповнила КК статтею 43¹ «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України». Але ця спроба вже не була такою вдалою, оскільки окремі приписи цієї статті увійшли в колізію як з раніше введеним п. 22 Прикінцевих і перехідних положень, так і зі ст. 36 «Необхідна

оборона».

9. Звісно, право на необхідну оборону (правомірний захист) і *jus puniendi* мають і низку змістовних відмінностей. Різняться вони не тільки суб'єктом, якому зараз належні, але й часом, підставами, порядком і межами їх здійснення. Однак, здійснення приватною особою права на необхідну оборону (правомірний захист) в окремих випадках може потягнути за собою недоцільність чи й неможливість здійснення державою *jus puniendi*. Інакше кажучи, розширення меж здійснення першого може мати наслідком звуження меж здійснення другого. Тому розширенням меж правомірного заподіяння шкоди при здійснення права на необхідну оборону (правомірний захист) держава водночас до певної міри і звужує і власне *jus puniendi*.

10. Проте, найбільш серйозні виклики для *jus puniendi* постають там, де наші спомини про належне колись кожному суб'єктивне кримінальне право спонукають окремих членів суспільства до спроб повернення його собі. Йдеться про випадки, коли особа заподіює шкоду правопорушнику не у формі необхідної оборони (правомірного захисту), а фактично у формі *jus puniendi* – не захищаючи правоохоронюваний інтерес від вчинюваного посягання, а, фактично, караючи за вже вчинене правопорушення. Люди раптом згадують, що вони колись мали право самостійно визначати, що є правопорушенням, яку кару слід встановити, застосувати і виконати за його вчинення. Особливо такі спогади нахлинають на багатьох у часи істотних соціальних потрясінь, а надто – коли держава реально чи в уяві людській не може належно виконати передане їй колись *jus puniendi*. І тоді окремих індивідів вважає, що має право назавжди чи на певний час вийти з того суспільного договору і повернути собі право карати. Держава ж і багато інших індивідів називають такі дії самосудом і розправою.

11. Непоодинокі приклади спроб окремих індивідів повернути собі *jus puniendi* дали перші дні широкомасштабної фази Війни за Незалежність України. Найяскравіші з них бачила вся країна на світлинах чи відео з прив'язаними до стовпів «мародерами». Про інші можна було здогадуватися з повідомлень

про раптові смерті у СІЗО осіб, затриманих за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень з використанням умов воєнного стану (у попередні роки з'являлася інформація про подібні випадки із гвалтівниками та насильниками над малолітніми). Інколи під час цієї війни з'являється інформація про «нещасні випадки» в Росії чи на окупованих українських територіях, які раптом стаються з російськими військовими, підозрюваними у воєнних злочинах, чи з українськими зрадниками. Нарешті, не можна не згадати й про нешляхетні випадки перейняття на себе *jus puniendi* з боку представників кримінальних структур, етнічних кланових угруповань, інших недержавних акторів.

12. Але в цій частині держава не поступилася і не збирається поступатися своїм суб'єктивним кримінальним правом. Право легального заподіяння особі, яка вже вчинила кримінальне правопорушення, шкоди з метою кари за його вчинення, держава вважає своїм ексклюзивним правом. Індивідів же, які намагаються перебрати на себе це право, держава продовжує вважати злочинцями, які чинять самосуд. Межі належного державі *jus puniendi* у цій частині вважаються непорушними і свято оберігаються як нею, так і значною частиною суспільства. Мабуть, з точки зору загального блага такий стан речей, загалом, є правильним. Втім, сам факт того, що окремі члени суспільства намагаються повернути собі *jus puniendi*, щиро вважаючи, що діють правомірно, маючи на меті лише захист правопорядку в суспільстві, а не помсту чи розправу, не може бути поза увагою кримінологів, пенологів і філософів права. Навряд чи одними міркуваннями непорушності державної «монополії на кару» можна обґрунтувати необхідність притягнення до відповідальності особи, яка тимчасово повернула собі і ефективно реалізувала суб'єктивне кримінальне право там і тоді, де й коли держава не могла його реалізувати. Нам ще тільки треба встановити правову природу такої поведінки індивіда і віднайти аргументи на користь її можливої оцінки як правомірної.

*Центральний корпус Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

*Центральний корпус Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

Туляков В.О.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права Національного університету
«Одеська юридична академія», член-
кореспондент НАПрНУ*

ПРИНЦИП ДОДАТКОВОСТІ ТА МЕТОДОЛОГІЯ КОНТЕКСТУАЛЬНОЇ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ В РЕФЛЕКСІЇ ВЧЕННЯ М. І. ПАНОВА

Протилежності суть додатковості

Нільс Бор

Принцип додатковості, уперше сформульований Нільсом Бором у 1927 році у контексті квантової механіки як ідея взаємовиключних, але взаємодоповнюючих понять [1], отримав сучасну інтерпретацію в кримінальному праві через методологічне вчення М. І. Панова. Згідно з ним, кримінальне право має застосовуватися як останній засіб (*ultima ratio*) правового реагування, обмежуючись лише суспільно небезпечними діями, що чітко визначені у нормативних актах, та уникаючи надмірної генералізації чи дублювання регулювання з інших галузей права [2].

Основою методології М.І. Панова був концепт критики надмірної аддитивності кримінального права, який передбачає формування підстави кримінальної відповідальності – складу злочину як сукупності чітких юридичних елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони, що мають обов'язкові й факультативні ознаки. Якщо обов'язкові ознаки безумовно визначають склад злочину, то факультативні, традиційно другорядні, можуть набувати кримінообразуючого значення, суттєво впливаючи на межі кримінальної відповідальності та сутність злочину [3, с. 13-14].

У вченні М.І. Панова склад злочину розглядається як системна категорія, що поєднує формально-юридичні та матеріально-соціальні аспекти кваліфікації кримінального правопорушення та є підставами криміналізації [3, с. 14]. Кримінообразуючі фактори, за М.І. Пановим, є тими елементами, які не лише конструюють склад злочину, але й відображають суспільну небезпеку діяння, забезпечуючи його відмежування від незлочинних діянь. У цьому контексті факультативні ознаки, такі як час, місце, спосіб, мотив чи мета, можуть трансформуватися з другорядних у ключові, якщо вони прямо впливають на визнання діяння злочинним. Академік Панов наголошував, що методологія кримінального права має бути динамічною, щоб адекватно реагувати на нові суспільні виклики, а кримінообразуючі фактори є інструментом такої адаптації, дозволяючи законодавцю та правозастосовнику враховувати специфіку конкретних діянь. Цей підхід дозволяє переосмислити традиційну класифікацію ознак складу злочину, підкреслюючи її відносний характер.

Чи є факультативні ознаки завжди факультативними? З точки зору теорії криміналізації, підвищення ролі факультативних ознак відображає парадигмальний зсув у розумінні меж кримінального права, що потребує врахування контекстуальної складності злочинів і впровадження більш гнучких, контекстно-чутливих методологій. Це також ставить перед законодавцями виклик зберегти баланс між гнучкістю кримінального закону та його доступністю, передбачуваністю і справедливістю, забезпечуючи при цьому демократичну легітимність кримінального регулювання [4].

Факультативні ознаки складу злочину в українській кримінально-правовій доктрині відіграють важливу роль у забезпеченні балансу між правовою визначеністю та гнучкістю застосування кримінального закону [5].

Вони набувають особливого значення у трьох функціональних вимірах: як структурно необхідні елементи в конкретних складах злочинів, як кваліфікаційні маркери, що дозволяють відмежовувати основні склади від кваліфікованих або особливо кваліфікованих, а також як засоби індивідуалізації кримі-

нальної відповідальності. Зокрема, такі ознаки, як місце, час, спосіб або знаряддя вчинення діяння, можуть бути прямо закріплені у диспозиції норми (наприклад, спосіб у крадіжці або грабежі, місце в контрабанді), що робить їх необхідними для правильної кваліфікації. Водночас навіть за відсутності прямого закріплення в нормі, ці ознаки здатні суттєво змінити оцінку суспільної небезпечності вчиненого, виступаючи інструментом уточнення санкцій, як-от при кваліфікації вбивства за обтяжуючих обставин або при використанні службового становища.

Крім того, факультативні ознаки активно використовуються як підґрунтя для індивідуалізації покарання, як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини відповідно до статей 66-67 КК України. Вони дозволяють враховувати як зовнішні умови вчинення злочину (обстановка, час, емоційний стан), так і внутрішні характеристики особи (мотив, мета), які не завжди фіксуються в диспозиції кримінально-правової норми, але є ключовими для судової оцінки справедливості покарання. В українській теорії кримінального права наголошується, що саме ці ознаки забезпечують зв'язок між загальними та особливими частинами КК, дозволяючи кримінальному праву адекватно реагувати на змінну криміногенну ситуацію без втрати законодавчої системності. Вони становлять основу для гнучкого правозастосування та водночас зміцнюють легітимність кримінальної репресії, підпорядковуючи її принципам справедливості, пропорційності та індивідуалізації.

Однак аналіз сучасного кримінального законодавства, зокрема міжнародного кримінального права та окремих норм національного права, демонструє випадки, коли саме факультативні ознаки набувають кримінообразуючого значення.

Кримінообразуючий фактор – це обставина або ознака, наявність якої є необхідною умовою для визнання діяння злочинним. Це фундаментальна характеристика, що відрізняє злочинне діяння від незлочинного, визначає межі криміналізації конкретного суспільно небезпечного діяння. Традиційно кримі-

нообразуючими вважаються обов'язкові ознаки складу злочину, оскільки їх відсутність унеможлиблює притягнення особи до кримінальної відповідальності. Факультативні ознаки, до яких належать час, місце, спосіб, обстановка вчинення злочину (об'єктивна сторона), мотив, мета, емоційний стан (суб'єктивна сторона), спеціальні ознаки суб'єкта, зазвичай виконують роль кваліфікуючих ознак, або обтяжуючих/пом'якшуючих покарання обставин.

Основна проблема полягає у тому, що сучасне кримінальне право, особливо у сфері міжнародних злочинів та окремих категорій національних кримінальних правопорушень, демонструє тенденцію до надання факультативним ознакам кримінообразуючого значення. Це не створює певну теоретичну суперечність з традиційним розумінням структури складу злочину, але ставить під сумнів класичний розподіл ознак на обов'язкові та факультативні. Як зазначалося раніше, теорія кримінальної законотворчості потребує новітніх підходів у контексті сучасних викликів [4]. М.І. Панов свого часу критикував практику надмірної генералізації складів злочинів, наполягаючи на створенні "точних складів" із чіткою деталізацією елементів. Це гарантує самостійність кримінального права як системи, що не дублює інші галузі права, водночас забезпечуючи його пристосованість до новітніх викликів апроксимації та поділу суверенітетів. Принцип додатковості, таким чином, виступає проти надмірної криміналізації і за точність правового регулювання з урахуванням методології аддитивності.

Яскравим прикладом кримінообразуючої ролі факультативних ознак складу злочину є Римський статут Міжнародного кримінального суду та Елементи злочинів до нього [6]. Для злочинів проти людяності (стаття 7 Римського статуту) обов'язковою окрім об'єктивних та суб'єктивних ознак (*actus reus* та *mens rea*) є контекстуальна ознака (*contextual element*) – діяння має вчинятися "як частина широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яке цивільне населення". Тут обстановка вчинення злочину (традиційно факультативна ознака) стає кримінообразуючою. Елементи злочинів детально розкривають цю вимогу, встановлюючи, що напад має бути спрямований

проти будь-якого цивільного населення згідно з державною або організаційною політикою або на її підтримку.

Аналогічно, для воєнних злочинів (стаття 8) необхідною є ознака вчинення діяння у контексті міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, що також стосується обстановки та контексту. У статті 6 Римського статуту геноцид визначається через спеціальний умисел – намір "знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку". Тут мета (факультативна ознака суб'єктивної сторони) набуває кримінообразуючого значення, оскільки без неї діяння не може кваліфікуватися як геноцид[6].

У національному кримінальному законодавстві України прикладом є стаття 111¹ КК України (колабораціонізм), де кримінообразуючою є ознака місця вчинення злочину – діяння має вчинятися на "тимчасово окупованій території України". Без цієї обстановки (традиційно факультативної ознаки) діяння не може кваліфікуватися як колабораціонізм, навіть якщо воно містить всі інші об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Це унікальний випадок, коли географічна локалізація діяння стає не просто кваліфікуючою ознакою, а фундаментальною умовою криміналізації.

У корисливих злочинах мотив наживи та мета незаконного збагачення часто виступають кримінообразуючими факторами. Наприклад, шахрайство (стаття 190 КК України) неможливе без мети заволодіння чужим майном; привласнення або розтрата (стаття 191 КК України) передбачає корисливий мотив; вимагання (стаття 189 КК України) характеризується метою одержання чужого майна. Без цих суб'єктивних ознак діяння не може кваліфікуватися як відповідний злочин, що робить мотив та мету кримінообразуючими факторами.

Причини кримінообразуючої ролі факультативних ознак різноманітні.

По-перше, специфіка окремих категорій злочинів вимагає специфічних умов або обставин для їх вчинення. Міжнародні злочини, зокрема, характеризуються масштабністю, систематичністю, політичним контекстом, що робить обстановку їх вчинення критично важливою.

По-друге, політико-правові міркування обумовлюють криміналізацію певних діянь лише за наявності специфічних обставин. Криміналізація колабораціонізму саме на окупованій території обумовлена міркуваннями щодо захисту національної безпеки та територіальної цілісності держави.

По-третє, необхідність відмежування від суміжних діянь робить кримінообразуючу роль мотиву у корисливих злочинах критичною для правильної кваліфікації. Заволодіння чужим майном без корисливого мотиву може кваліфікуватися як самоуправство, а не крадіжка.

По-четверте, імплементація міжнародних кримінально-правових норм часто вимагає врахування специфічних контекстуальних ознак, що традиційно вважаються факультативними у національному праві.

Нарешті, еволюція кримінального права відбувається у напрямку більшої диференціації та спеціалізації кримінально-правових норм, що призводить до ускладнення структури складів злочинів та підвищення ролі раніше другорядних ознак.

Ця тенденція відображає ширші трансформації у теорії криміналізації, яка дедалі більше визнає потребу у більш нюансованих підходах до визначення кримінальної відповідальності. Отже, радикальні філософські концепції можуть слугувати ресурсом для доктринального оновлення кримінального права [7].

З точки зору теорії криміналізації, підвищення ролі факультативних ознак до кримінообразуючого статусу представляє парадигмальний зсув у тому, як ми концептуалізуємо межі кримінального права. Традиційна теорія криміналізації, що ґрунтується на ліберальних принципах запобігання шкоді та мінімального державного втручання, підкреслювала чіткі, об'єктивні критерії кримінальної відповідальності. Однак сучасні виклики, від транснаціональних

злочинів до кіберпорушень, від тероризму до екологічних злочинів, вимагають більш складних теоретичних рамок, які можуть пристосуватися до контекстуальної складності без втрати правової визначеності.

Кримінообразуюча роль факультативних ознак складу злочину відображає те, що можна назвати "контекстуальною криміналізацією": теоретичний підхід, який визнає, що *певні діяння стають злочинними не просто через їх внутрішню природу, а через специфічні обставини, контексти або цілі, які наділяють їх особливою суспільною небезпекою*. Цей підхід вимагає більш динамічного розуміння конструювання кримінального права, де традиційні бінарні відмінності між обов'язковими та факультативними ознаками поступаються місцем більш гнучким, контекстно-чутливим рамкам.

Ця еволюція також торкається фундаментальних питань щодо якості кримінального права. Як зазначає Д.О. Балобанова, вимоги до якості кримінального законодавства мають адаптуватися до дедалі складніших соціальних реалій, зберігаючи при цьому основні принципи доступності, передбачуваності та пропорційності [7]. Інтеграція раніше факультативних ознак як кримінообразуючих елементів ставить перед законодавцями виклик підтримати законодавчу ясність, пристосовуючись до контекстуальної складності, яку вимагають сучасні кримінальні явища.

Теоретичні наслідки поширюються на ширші питання легітимності кримінального права та демократичної підзвітності. Коли факультативні ознаки стають кримінообразуючими, вони фактично розширюють сферу кримінальної відповідальності способами, які можуть бути не одразу очевидними для громадян або навіть юристів-практиків. Це "приховане розширення" кримінального права піднімає важливі питання щодо демократичної участі у процесах криміналізації та потреби у прозорих, принципових підходах до законодавчого проектування.

Крім того, цей розвиток відображає зростаючий вплив ризик-орієнтованих підходів до кримінального права, де фокус зміщується з завершених

шкод на потенційні небезпеки, оцінені в специфічних контекстах. Кримінообразуюча роль обставинних ознак часто служить для ідентифікації та управління особливими профілями ризику – чи то ризик масових звірств (у міжнародному кримінальному праві), загрози національній безпеці (у злочинах колабораціонізму), або систематичної експлуатації (в економічних злочинах).

Це особливо актуально у контексті формування майбутньої кримінально-правової ідеології, яка, за словами Ю.Ю. Коломієць, має враховувати сучасні тенденції розвитку суспільства та права [8]. Виклик полягає у розробці теоретичних рамок, які можуть пристосуватися до цієї контекстуальної складності, зберігаючи при цьому фундаментальні принципи кримінального права – включаючи законність, пропорційність та індивідуальну автономію. Це вимагає не просто технічної правової інновації, а фундаментального переосмислення філософських основ, на яких ґрунтується кримінальне право, рухаючись до більш складних моделей, які можуть впоратися з перетином індивідуального волевиявлення, соціального контексту та колективної безпеки у дедалі складнішому світі.

Кримінообразуюча роль факультативних ознак у окремих складах злочинів ставить під сумнів традиційну класифікацію ознак складу злочину на обов'язкові та факультативні. Доцільніше говорити про відносний характер цієї класифікації, коли одна й та сама ознака може бути обов'язковою для одного складу злочину та факультативною для іншого. Ця тенденція відображає загальну еволюцію кримінального права у напрямку більшої казуїстичності та врахування специфіки окремих категорій суспільно небезпечних діянь. Вона також демонструє вплив міжнародного права на національні кримінально-правові системи та необхідність адаптації традиційних теоретичних конструкцій до нових реалій.

Кримінообразуюча роль факультативних ознак не підриває основи теорії складу злочину, а скоріше розширює її, демонструючи гнучкість та адаптивність кримінально-правової доктрини до сучасних викликів. Це вимагає подальшого теоретичного осмислення та розробки нових підходів до розуміння

структури складу злочину та ролі його адитивних елементів у контексті сучасного розвитку кримінального права як на національному, так і на міжнародному рівнях.

У розробці М. І. Панова принцип додатковості в кримінальному праві виконує роль методологічного та системного постулату, який виступає за обмеження сфери застосування кримінального права суворою точністю юридичних норм і їх правильною кваліфікацією, з чітким розмежуванням між кримінальною відповідальністю та іншими формами правового регулювання через концепт аддитивності. Аддитивність забезпечує, що кримінально-правова норма включає лише ті елементи, які необхідні для визнання діяння суспільно небезпечним і злочинним, виключаючи застосування кримінального права до діянь, що не відповідають цим критеріям.

Аддитивність передбачає чітке визначення складів злочинів, де всі ознаки складу формують вичерпну юридичну конструкцію, що відповідає суспільній небезпеці діяння та реальній чи потенційній шкоді, що спричиняється жертві кримінального правопорушення та сягає на фундаментальні права та свободи людини. Це дозволяє кримінальному праву залишатися самостійною системою регулювання, яка застосовується як крайня міра (*ultima ratio*) і відповідає принципам законності, пропорційності та справедливості.

Принцип додатковості, адаптований до кримінального права, підкреслює необхідність чіткого розмежування між злочинами та порушеннями, що регулюються іншими галузями права, а також забезпечує гнучкість у реагуванні на сучасні виклики без втрати правової визначеності.

Таким чином, вчення М. Панова пропонує логічну методологічну основу для вдосконалення кримінально-правової кваліфікації, що відповідає сучасним потребам правового регулювання. Водночас він критично ставився до надмірності та неконтрольованої криміналізації діянь, що не відповідають глибоким критеріям суспільної небезпечності.

З нашої точки зору, ця тенденція не підриває класичні теоретичні основи, а розвиває їх через впровадження більш казуїстичного підходу (контекстуальної криміналізації), здатного адекватно реагувати на соціальні реалії сучасності, зберігаючи при цьому основні принципи теорії кримінальної політики.

Список використаних джерел:

1. Niels Bohr Teoria atomica si descrieria Naturia (Атомна теорія і принципи опису природи). Cobenhavn, Humanitas. 1927.
2. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права. Харків: Право, 2018. 472 с.
3. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. / [Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін.]; за ред. М. І. Панова. Вид. 2-ге, допов. та випр. Харків: Право, 2017. 360 с.
4. Туляков В. О. Теорія кримінальної законотворчості: перспективи новітніх підходів // Юридична Україна. Київ: Юрінком Інтер, 2019. № 5. С. 36–42. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29579>
5. Tuliakov, Viacheslav, Optional Elements of the Crime as Criminogenic Factors (June 16, 2025). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5296658> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5296658>
6. Elements of Crimes // Rome Statute of the International Criminal Court. – Official Records of the Assembly of States Parties to the Rome Statute of the International Criminal Court, First session, New York, 3–10 September 2002. – United Nations publication, Sales No. E.03.V.2.
7. Tuliakov, Viacheslav, Optional Elements of the Crime as Criminogenic Factors (June 16, 2025). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5296658> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5296658>
8. Балобанова Д. О. Вимоги якості кримінального закону // Консервативно-ліберальні ідеї Одеської школи кримінального права: матер. Одеської наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 листоп. 2023 р.) Одеса, 2024. С. 64–69. URL: <https://hdl.handle.net/11300/29472>
9. Коломієць Ю. Ю. Майбутня кримінально-правова ідеологія // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.) Одеса: Гельветика, 2018. С. 325–328.

Стрельцов Є.Л.

доктор юридичних наук, доктор теології, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, зав. лабораторії «Інновації у сфері кримінальної юстиції» Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСНОВНА ФУНКЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ПІДСТАВИ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Право формується у державно організованому суспільстві як ключовий нормативний регулятор суспільних відносин і виступає у вигляді системи загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм), що встановлюються державою та спрямовані на врегулювання суспільних відносин та забезпечення задоволення загальносоціальних потреб [1, с. 24-25]. Соціальне призначення права найбільш чітко виявляється через його функції, за допомогою яких здійснюється вплив на соціальні процеси та поведінку індивідів. Основною функцією права є правове регулювання, що полягає в «упорядкуванні суспільних відносин за допомогою системи правових засобів» [2, с.317], «з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування» [3, с. 207-208]. У межах зазначених загальних положень звернемося до розгляду основної функції кримінального права.

Передусім слід зауважити, що поняття «кримінальне право» вживається у різних значеннях: як галузь законодавства, як галузь права, як навчальна дисципліна, а також як науковий напрям. Така багатозначність вимагає уточнення предмета дослідження. У зв'язку з цим основну увагу в межах цієї публікації буде зосереджено на положеннях кримінального права та

кримінального законодавства. Враховуючи, що нормативний припис є зовнішньою формою правової норми [3, с. 242], зазначені категорії розглядатимуться як взаємопов'язані та сумісні у контексті дослідження.

Необхідність виокремлення основної функції кримінального права зумовлена низкою суттєвих обставин. Передусім, зміни у соціальному житті, включно з окремими негативними процесами, актуалізують звернення до положень кримінального права. Водночас кримінальне право не завжди спроможне «виправдати» покладені на нього очікування, що зумовлює зростання кількості наукових дискусій щодо меж та потенціалу його впливу – від реальних до відверто «футуристичних» теорій. Це, у свою чергу, потребує критичного осмислення природи та призначення кримінального права в сучасних умовах. По-друге, процес гармонізації національного кримінального законодавства з правовими стандартами Європейського Союзу, попри його об'єктивну необхідність, породжує й суто механічне «копіювання» норм, часто не лише ігноруючи вітчизняні правові традиції та наукові підходи, але й певною мірою підриваючи засади державного суверенітету, зокрема у сфері здійснення легітимного кримінального переслідування власних громадян. Окрім зазначеного, існують й інші чинники, що сприяють «розмиттю» сутності кримінального права, нівелюванню його ефективності та унікальності. Усе це зумовлює потребу у переосмисленні його функціонального призначення з позицій сучасного правового мислення [4, с. 8-15]. Слід також враховувати, що обсяг цієї публікації передбачає певний рівень лаконічності викладу, а тому подальші міркування матимуть тезовий характер.

У загальному контексті кримінальне право, як галузь національного права, поряд з іншими правовими галузями, виконує функцію правового регулювання суспільних відносин. Доктринальне тлумачення регулятивної функції права дозволяє розглядати її як цілеспрямований нормативно-правовий вплив, за допомогою якого визначаються чіткі правила поведінки уча-

сників правовідносин, однозначно окреслюються межі допустимого державного втручання у сферу особистих прав і свобод громадян, а також встановлюються юридичні права та взаємні обов'язки суб'єктів з метою утвердження верховенства права, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а також задоволення загальносуспільних потреб та інтересів [5, с. 48-53]. У цьому контексті саме регулятивна функція вважається основною, оскільки саме вона дозволяє праву виступати як нормативний інструмент формування засад суспільного правопорядку. Водночас функції кожної конкретної галузі права є формою конкретизації загальних функцій системи права з урахуванням предмета правового регулювання відповідної галузі. З огляду на це, кримінальне право, як самостійна та профілююча галузь права, визначає своє соціальне призначення шляхом конкретизації загальноправової регулятивної функції відповідно до «власного» предмета регулювання. Зазвичай встановлення функцій тієї чи іншої галузі права є суттєво «зручнішим», коли чітко визначено її завдання: у таких випадках стає більш чітко зрозумілим, що саме потрібна «здійснити» конкретна галузь права, через використання своїх функцій, для досягнення поставленого завдання. Так, у кримінальному праві його офіційна «місія» закріплена у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (далі - КК України), де визначено, що його завданням є правове забезпечення охорони найважливіших суспільних цінностей та благ від кримінально-протиправних посягань, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Отже, завдання кримінального права полягає у створенні належної правової бази для охорони та запобігання [6, с. 57 – 71]. При цьому доцільним видається використання поняття *превентивна* замість *запобіжна*, оскільки воно точніше відображає зміст цієї функції. У підсумку, можна вести мову про єдину охоронно-превентивну функцію кримінального права або, ширше, охоронну функцію в загальному розумінні, яка в структурному аспекті включає дві взаємопов'язані складові – власне охоронну та превентивну.

Слід звернути увагу на те, що, незважаючи на суттєві трансформації, яких зазнав КК України з моменту його прийняття у 2001 році, зокрема шляхом доповнення положеннями, що не завжди відповідають догмам класичного кримінального права (наприклад, запровадження заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб), його основні завдання залишилися незмінними, що, у свою чергу, дозволяє використовувати їх як підґрунтя для подальшого наукового аналізу. У зв'язку з цим міркування, викладені далі, не слід розцінювати як спробу спростити розуміння функцій кримінального права. Навпаки, по-перше, на мою думку, більш чітке та концептуально обґрунтоване визначення функції кримінального права сприятиме захисту цієї галузі від науково неперевіраних або псевдонаукових підходів, які дедалі частіше «атакують» чинний КК. По-друге, саме такий підхід дозволяє аргументовано стверджувати, що охоронна функція кримінального права є ключовою та комплексною: вона становить його змістове «ядро», визначає місце цієї галузі в загальній системі права та має чітко окреслені підстави й умови реалізації.

Отже, охоронна функція становить основну ціль і призначення кримінального права. Основною формою (ключовим «механізмом») її реалізації виступає кримінальна відповідальність, яка предметно «пронизує» значну частину кримінально-правових інститутів [7, с. 543-544] і, по суті, є головною формою, через яку охоронна функція «матеріалізується» у правовій реальності. У свою чергу, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК (ч.1 ст. 2).

Водночас реалізація охоронної функції є неможливою поза межами дотримання принципу законності, що надає їй справедливого та легітимного характеру. До умов, які забезпечують законність реалізації цієї функції, належать: чітке визначення складу кримінального правопорушення; урахування обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність тощо); дотримання принципів індивідуалізації та

пропорційності покарання; застосування механізмів звільнення від кримінальної відповідальності або покарання за наявності передбачених законом підстав тощо. Усе це дозволяє стверджувати, що охоронна функція кримінального права не є самодостатнім каральним інструментом: вона являє собою складну правову конфігурацію, у межах якої поєднуються підстава та умови її реалізації, що у своїй сукупності забезпечують ефективне правове втілення саме цієї основної функції кримінального права. Такий підхід не лише підкреслює комплексний характер охоронної функції, але й дозволяє уникнути необґрунтованого її деталізування через виокремлення додаткових функцій або підфункцій. Натомість доцільно зосередити увагу на тому, що **реалізація охоронної функції можлива лише за наявності юридичної підстави, а її ефективність визначається умовами, за яких вона здійснюється**. Адже без підстав функція не «працює», а без належних умов вона перетворюється на «сліпу кару», що суперечить фундаментальним засадам права і принципу справедливості.

Список використаних джерел:

1. Основи держави і права України: підручник / за ред. проф. В.Л. Ортинського, проф. В.К. Грищука, М.А. Мацька. К: Знання, 2008. 583 с.
2. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
3. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Стрельцов Є.Л. Основне завдання законодавства – регулювання чи регламентування регулювання суспільних відносин: деякі міркування. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 9. С. 8-15.
5. Дроботов С.А. Регулятивна функція права у правовій державі: поняття та ознаки. *Держава і права*. 2010. Випуск 50. С. 48 – 53.
6. Стрельцов Є.Л. Рациональний дискурс про кримінальне право: монографія. Київ: Юрінком Прес, 2024. 468 с.
7. Панов М.І. Кримінальна відповідальність: поняття, принципи, основи. *Щорічник українського права*. 2013. № 5. С. 543 – 556. Про погляди академіка Панова М.І. на зміст, сутність і значення кримінального права див. детальніше: Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства /упоряд.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна ; відп. за вип. С. О. Харитонов ;

*Музика А.А.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник від-
ділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою Інсти-
туту держави і права імені В. М. Ко-
рецького НАН України, член-кореспо-
ндент НАПрН України*

МОЇ СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ІВАНОВИЧА ПАНОВА І ДУМКИ ЩОДО МЕТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

І. Сьогодні ми вшановуємо 85-річчя від дня народження професора Миколи Івановича Панова, який народився 7 серпня 1940 р. Але наша зустріч вже без нього, від того проймаємося почуттям журби... Його земний шлях завершився на 83-му році життя – 12 квітня 2023 р.

Як і багатьох інших колег-харків'ян, я спочатку пізнавав Миколу Івановича дистанційно, вивчаючи у 80-тих роках минулого століття його творчий доробок. Пишаюся тим, що маю чи не всі його праці з відповідним написом. Пізніше ми почали спілкуватися безпосередньо – здебільшого на різноманітних наукових заходах; був серед запрошених на святкування його 70-річного ювілею. Пригадую, як тоді мене вразили слова Миколи Івановича – він подякував Богові, що той надав йому можливість прожити вже стільки років. Емоційно я не сприйняв такий вияв вдячності Всевишньому, оскільки мені здавалося, що то замало для людського життя і не є особистим віковим «Еверестом». Воно й насправді замало, але у кожного своя міра і свій шлях широкий. Але чому так думалося? Очевидно, через те, що між нами вікова відстань понад десяток років. Я тоді ще не сягнув і 60-ти років. Коли ж я сам досяг аналогічної вершини, то пригадав ці слова. І чим далі від власних, уже прожитих семи десятиліть, тим частіше це трапляється.

Упродовж 1997 – 2000 років Микола Іванович був заступником голови Вищої атестаційної комісії України. В кінці 1998 р. я захистив докторську дисертацію, а Миколі Івановичу доручили підготувати висновок щодо обґрунтованості присудження мені відповідного наукового ступеня. У серпні 1999 р. я завітав до ВАКУ з питанням: чому так довго не ухвалюється необхідне рішення? Під час мого спілкування з молодого дівчиною – співробітником цієї установи – неочікувано з'явився Микола Іванович. Вона поцікавилася у нього, а чи варто враховувати окремі мої публікації у таких радянських виданнях, як «Советское государство и право», «Социалистическая законность», оскільки вони не включені до переліку наукових фахових видань України. Микола Іванович миттєво відреагував: «Все нормально, то вищий пілотаж науковця». Звісно, така оцінка зіграла мою душу, стала бонусом за тяглість процесу унормування рішення спеціалізованої вченої ради.

Також неодноразово мав честь опонувати учням Миколи Івановича (зокрема, О.Е. Радутному, С.О. Муратовій), виконуючи обов'язки офіційного опонента під час захисту ними своїх ґрунтовних дисертацій. Аналогічне завдання виконав і Микола Іванович на захисті докторської дисертації моїм учнем – А. В. Савченком.

Микола Іванович вирізнявся високим рівнем наукового мислення, сповідував функціональний аналіз кримінального права, був справжнім філософом у царині правознавства. Йому була до снаги будь-яка правова чи соціальна проблематика, як-от проблеми кримінально-правової політики, політологія, конфліктологія. Він залишив по собі вагомий творчий спадок, який помітно впливає на розвиток кримінального права. Серед інших, назву лише кілька його здобутків. Це, без сумніву, вчення про спосіб вчинення злочину, дослідження з методології і філософії кримінального права, розробка проблем законодавчої техніки.

Важливе місце в науковій спадщині харківської наукової школи посідає довідково-бібліографічне видання, підготовлене авторським колективом спеціалістів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

за керівництва М. І. Панова [1]. Загалом – це своєрідний історичний звіт науковців, вияв турботи харківських колег щодо збереження пам'яті про надбання творчої минувшини у сфері права і держави. Є чим пишатися.

Треба завдячувати Миколі Івановичу і за його дарунок науковій спільноті – ініціативу щодо видання в Україні (вперше) геніального фундаментального трактату «Про злочини та покарання» Чезаре Беккарія [2]. Варто наголосити, що вступна стаття Миколи Івановича до цього твору опублікована й українською мовою [3, с. 226 – 244].

До речі, дослідження Чезаре Беккарія нещодавно побачило світ українською, але із сумнівною назвою – «Про злочини і кари». У цьому виданні, з усіченим змістом, простежується, на мою думку, неприпустима заміна юридичної термінології художніми словами, що робить його невідповідним оригіналу, виданого італійською мовою [4] (та ще й не відомо, з якої мови зроблено згаданий переклад) [5]. Зазначене потребує окремої уваги науковців.

Микола Іванович мав багатовимірний талант. Зокрема, протягом 1987 – 2007 років він обіймав посаду проректора з наукової роботи нашого славетного навчального закладу. Природно, що його «двадцятирічка» такої управлінської діяльності диктувала перевагу публічного інтересу в науці над його приватним інтересом. Як наслідок – багато нереалізованих творчих планів... Але шкодувати не варто, таким суперечливим є наше життя.

Завершуючи цю частину свого виступу, маю наголосити на тому, що у нас з Миколою Івановичем були теплі, душевні відносини на «Ви». Я щиро, по-людськи любив його. І люблю. Сподіваюся, що наші симпатії були обопільними. Зокрема, Микола Іванович завжди підтримував мою кандидатуру на шляху до обрання мене членом-кореспондентом Національної академії правових наук України.

II. Щодо мети покарання. Під метою покарання, ґрунтуючись на законі, слід розуміти бажаний, оптимальний результат діяльності законодавця (у процесі криміналізації – декриміналізації певних діянь), суду (під час визначення виду і міри покарання), а також відповідних органів і установ у сфері

виконання покарань (упродовж відбування засудженим призначеного йому покарання). Вважаю, що мета покарання – єдина, характеризується відповідними складовими, а не поділяється на чотири самостійні цілі. Застосовуючи покарання до винного, суд прагне досягти мети покарання в цілому, а не окремих її складових.

У цьому контексті Пленум Верховного Суду України у постанові «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7 зазначав: призначаючи покарання, у кожному конкретному випадку суди зобов'язані враховувати, що особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та запобігання новим злочинам (ч. 2 п. 1). Але це – в ідеалі. В реальному житті подібне далеко не завжди вдається. Щоразу, в кожному конкретному випадку досягнення мети покарання (а швидше – її складових) відбувається по-різному – залежно від характеру і ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи засудженого, впливу сторонніх тощо.

У реальності, на жаль, ми стикаємося з проблемою, яку поки що не змогли вирішити ані практика, ані наука. Нібито всі добре розуміємо: чітко визнач мету і те, що потрібно зробити для її досягнення (тобто завдання), обері оптимальні адекватні засоби – і успіх гарантований. Чому ж тоді застосування відповідних кримінально-правових засобів не досягає визначеної законодавцем мети? Чому виправлення засуджених – надзвичайна рідкість, а рівень злочинності щороку зростає? Відповідь, напевно, криється в тому, що наша цивілізація не знає, як протистояти одвічному злу.

Переконаний у тому, що норма кримінального закону, яка визначає мету покарання, є рудиментом минулого – коли ще говорили про невідворотність покарання (замість невідворотності кримінальної відповідальності). І в сучасній юридичній літературі та мовленні таке трапляється. Насправді в арсеналі кримінального права є значний «набір» альтернативних покаранню засобів –

існують різні форми реалізації кримінальної відповідальності. Ось чому потрібно говорити не про мету покарання, а про мету кримінальної відповідальності.

Стосовно найбільш суворого виду державного примусу допустимо розмірковувати про множинність цілей, маючи на увазі різні види покарань. Чому «допустимо»? Тому що інститут покарання сам по собі, у відриві від іншого інституту – **призначення покарання** вельми «немічний». Саме реалізація норм про призначення покарання (загальні засади призначення покарання, спеціальні правила призначення покарання за сукупністю злочинів і сукупністю вироків тощо) – це квінтесенція судового процесу, вироку і є найбільш відповідальною і складною проблемою правозастосування. За результатами розгляду справи формується громадська думка про правосуддя.

З огляду на викладене перспективним напрямом наукових досліджень видається аналіз **мети** власне у площині **призначення окремих видів покарань**. У відповідних нормах Кримінального кодексу України, своєю чергою, необхідно закріпити, наприклад, таке положення: «Метою призначення цього виду покарання є ...». Подібний крок буде цілком розумним, а також корисним у практичному сенсі. Водночас усвідомлюю: запропоноване рішення – не папаця у розв’язанні актуалізованої проблеми.

III. На завершення приверну увагу до назви нашого заходу – «Ius Puniendi: голоси епох в суголоссі днів – до 85-річчя від дня народження професора Миколи Івановича Панова (1940 – 2023) in memoriam». Перепрошую, але такий конструкт сприймається як наївно-монументальне нашарування слів, що відображає інтелектуальну недостатність. У суголоссі (співзвуччі) – думки єднаються, вони злагоджено, гармонійно звучать; це свідчення про їх внутрішню подібність, відповідність. А хіба можна таке стверджувати з огляду на різні епохи – радянську і теперішню? Та ще й на тлі сучасної московської навали. Микола Іванович не схвалив би таку новомову.

Можливо, у сутнісному аспекті я помиляюся. Проте у будь-якому разі моя заувага не має на меті якось зашкодити організаторам і всім учасникам

нашого спілкування – насправді необхідного, правильного, щедрого і корисного. Таке пошанування нашого колеги додатково збуджує виправданий інтерес до його творчого спадку, загалом справляє виховний вплив сучасників і прийдешнього покоління щодо збагачення світогляду на генезу кримінально-правової доктрини, прищеплює культуру наукового мислення. Ну, а критика тим часом, завжди супроводжує нас на шляху до успіху.

Список використаних джерел:

1. Підготовка і атестація науково-педагогічних кадрів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (1805–2005 роки) / Панов М. І. (кер. авт. кол.) та ін. Харків: Право, 2006. 576 с. Див. рецензію на згадану працю: Музика А. А., Савченко А. В. Харківська юридична наукова школа: крізь призму поколінь. *Наука і правоохорона*. 2008. № 1. С. 161–163.
2. Беккарія Чезаре. Про злочини та покарання: пер. з італ. (рос. мовою); автор вступ. статті – М. І. Панов. Київ: Ін Юре, 2014. 240 с.
3. Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» (до 250-річчя опублікування). *Право України*. 2014. № 9. С. 226 – 244.
4. Beccaria Cesare. Dei delitti e delle pene. Milano. 1973. 121 p. URL: <https://docenti.unimc.it/raffaella.coppier/teaching/2023/28236/files/beccaria/dei-delitti-e-delle-pene>
5. Беккарія, Чезаре. Про злочини і кари. Київ: Хімджест 2024. 192 с.

Азаров Д.С.

*кандидат юридичних наук, доцент, перший
віцепрезидент Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

ШТРАФ ЗА ВБИВСТВО:

МЕТА ПОКАРАННЯ У ФОКУСІ СУДОВОЇ ДИСКРЕЦІЇ

1. Штраф за вбивство (замість прологу).

У травні 2022 року по вулиці Карпатській в селищі Воловець Мукачівського району Закарпатської області їхав автомобіль-мінівен. Водій цього авта

був п'яний, а тому, коли він побачив перед собою віз, що рухався у попутному напрямі, вчасно загальмувати не зміг, наїхав на цей віз та вбив візницю.

Діяння водія було кваліфіковано за ч. 3 ст. 286¹ Кримінального кодексу України (далі – КК). Воловецький районний суд Закарпатської області розглядав цю справу майже три роки і, зрештою, 23 травня 2025 р. ухвалив вирок [1], яким затвердив угоду про визнання винуватості: обвинувачений знайшов дивовижне порозуміння з начальником Воловецького відділу Мукачівської окружної прокуратури, що проявилось у згоді останнього на застосування ст. 69 КК та призначення 85000 грн штрафу замість позбавлення волі на строк від 5 до 10 років.

Обставинами, що не тільки пом'якшують покарання, а й істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину було визнано щире каяття, вчинення кримінального правопорушення вперше, примирення з потерпілою, добровільне, систематичне (щомісячне) відшкодування їй завданої шкоди. Потерпілою було визнано дружину загиблого візничі, яка, перебуваючи за кордоном, надала прокурору письмову згоду на укладення зазначеної вище угоди.

На думку суду, визначене угодою покарання «матиме на меті не тільки кару, а й виправлення особи, буде необхідним і достатнім для запобігання вчиненню нових злочинів як обвинуваченим, так і іншими особами, адже відповідатиме справедливому балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи». У чому саме полягає цей «справедливий баланс» суд не уточнив, а думку покійного візничі вже не питаєш. Вирок набрав законної сили 24 червня 2025 р.

2. Мета покарання у фокусі судової дискреції.

У Єдиний державний реєстр судових рішень станом на 5 серпня 2025 р. було внесено 89 обвинувальних вироків у справах про порушення правил без-

пеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння, що спричинили смерть однієї чи кількох осіб: 77 вироків за ч. 3 ст. 286¹ КК та 12 вироків – за ч. 4 цієї статті.

Аналіз усіх цих вироків доводить, що обставини вчинення відповідних злочинів назагал подібні – сів за кермо п'яним, не впорався з керуванням, убив людину або кількох людей, опційно заподіяв тілесні ушкодження ще одній або кільком особам. Попри типовість зазначених обставин діапазон міри призначеного покарання є надзвичайно широким – строк позбавлення волі, призначеного за ч. 3 аналізованої статті коливається від 2 до 10 років, а за ч. 4 – від 7 до 12 років (див. табл. 1).

Строк (роки)			2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Покарання													
Кількість вироків за ст. 286 ¹ КК	ч. 3	позбавлення волі	2	4	3	28	15	13	5	–	–	–	–
		позбавлення права керувати транспортним засобом	–	–	–	37	11	7	5	4	13	–	–
	ч. 4	позбавлення волі	–	–	–	–	–	1	5	2	2	–	2
		позбавлення права керувати транспортним засобом	–	–	–	–	–	1	5	1	5	–	–

Табл. 1. Кількість вироків залежно від строку призначеного покарання.

Теоретично, пояснення широкому коливанню міри покарання слід було би шукати в тяжкості наслідків, зокрема, кількості потерпілих, характеристиці особи винуватого, а також наявності сукупності правопорушень. Утім аналіз вироків засвідчує, що практично це не можливо.

У 9 вироків покарання призначено за сукупністю зі залишенням у небезпеці (ст. 135 КК). Це жодним чином не посилює відповідальність, оскільки в усіх випадках остаточне покарання було призначено шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим. Суди ніби дають сигнал злочинцям – потерпілого можна кинути без допомоги, адже тобі за це нічого не буде.

Кількість потерпілих також важко назвати ознакою, що закономірно змінює міру покарання. Наприклад, 8 років позбавлення волі призначено і за заподіяння смерті одній людині [2], і за спричинення смерті двом особам, ще двом тілесних ушкоджень (тяжких та середньої тяжкості), а також за залишення потерпілих у небезпеці [3].

Загалом мені не вдалося ідентифікувати якусь закономірність чи бодай взаємну залежність кількості потерпілих чи інших факторів, що впливають на ступінь суспільної небезпеки вчиненого посягання, з мірою призначеного покарання. Суди не дають собі роботи продемонструвати у вирокх, як саме ними враховано ті чи ті фактори, яким чином ці фактори вплинули на індивідуалізацію відповідальності.

У 79% вироків суди обмежуються твердженням, що ними враховано певний, передбачений ст. 12 КК ступінь тяжкості правопорушення. Що саме дає їм подібне врахування в контексті індивідуалізації відповідальності сказати важко, думаю, що геть нічого. Ще у 15% вироків зазначено, що суди врахували тяжкість злочину без будь-якої конкретизації чи пояснень. Лише в одиничних випадках суди роз'яснюють, яким чином вони оцінювали ступінь тяжкості вчиненого злочину і які фактори вплинули на таку оцінку. Здебільшого такого роз'яснення немає зовсім, або суди лише номінально згадують наслідки (43%), форму вини (28%), трапляються й інші ознаки, які іноді не мають жодного стосунку до справи (наприклад, мотив).

Майже завжди з'ясування особи винуватого характеризується екстремальним формалізмом. Суди оперують мало не стандартним набором показників: характеристика з місця проживання, роботи чи навчання – 66 (74%) вироків; не перебування на психіатричному обліку – 66 (74%); не перебування на наркологічному обліку – 62 (70%); відсутність судимості – 54 (61%); наявність дитини чи дітей – 34 (38%); сімейний стан – 32 (36%); статус військовослужбовця та/чи учасника бойових дій – 20 (22%); відсутність постійного місця роботи – 13 (15%); наявність постійного місця роботи – 12 (13%); молодий вік –

11 (12%); відсутність права керувати транспортним засобом – 9 (10%). Решта характеристик зустрічається у менш, ніж 10% випадків.

Характеристики особи винуватого наводяться у вирокі пунктирно, без пояснень, яким чином вони вплинули на вибір певної міри покарання. На мою думку, це не дивно, бо жодна із цих характеристик окремо, чи всі вони в сукупності, як правило, не можуть дати уявлення про те, яка саме міра покарання буде необхідною і достатньою для виправлення засудженого.

Серед обставин, що пом'якшують покарання найбільш поширеними є щире каяття (71%) та активне сприяння розкриттю злочину (28%), хоча суди переважно не пояснюють у чому конкретно проявилось такі каяття та сприяння. Особливо цинічним видається визнання пом'якшуючою обставиною відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди (24 %), адже самоочевидною є неможливість відшкодування заподіяння смерті людині.

Обставини, що обтяжують покарання зустрічаються вкрай рідко – це лише 3 випадки вчинення злочину щодо малолітньої дитини, у двох із яких покарання призначено на рівні нижньої межі (5 років позбавлення волі), а ще в одному – нижче медіани (7 років).

У теорії полегшити судам обрання міри покарання мала би досудова доповідь, однак суди рідко доручають органам пробації її підготувати, а там, де така доповідь подавалась (17% вироків) важко оцінити її вплив на рішення суду, оскільки за однакового ризику повторності та небезпеки для суспільства, що встановлено у такій доповіді, суди призначають дуже різні міри покарань. Тобто, потенційно корисний інструмент індивідуалізації відповідальності зазвичай ігнорується судами.

Викладене дає підстави для кількох невтішних висновків. По-перше, виходячи з переліку характеристик особи винуватого і способу їх відображення у вирокі, доводиться констатувати, що суди не спроможні обґрунтовано ви-

значити, яка міра покарання дійсно є необхідною і достатньою для виправлення засудженого та запобігання вчиненню нових правопорушень. Як наслідок, намагаючись замаскувати таку неспроможність та створити видимість виконання приписів ч. 2 ст. 65 КК, замість належного мотивування ухвалених рішень суди вдаються до формалістики, наповнюючи вирокі немічними в сенсі аргументації цитатами законодавства, рішень Верховного Суду та Європейського суду з прав людини.

Мета покарання так чи інакше згадується майже в усіх вироків, виняток становлять лише 5 (5,6%) із них. Як правило суди просто цитують ч. 2 ст. 50 та (або) ч. 2 ст. 65 КК, роблячи упор на виправленні засудженого та запобіганні вчиненню нових правопорушень. Це типовий прийом псевдоаргументації, який широко використовується українською фемідою, адже суди жодним чином не прив'язують текст закону до конкретної справи, не розкривають, яким чином вони дійшли висновку, що певне покарання є необхідним і достатнім для виправлення засудженого та попередження нових кримінальних правопорушень. З усіх проаналізованих вироків лише 6 мають зародки пристойної аргументації, ще одне рішення є непоганим, а за один єдиний справді якісний документ слід подякувати невідомому судді Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області [4].

По-друге, будь-якої узгодженості судової практики, принаймні, у царині обрання міри покарання за подібні правопорушення в Україні немає. Призначення кардинально різних за своєю суворістю покарань за злочини з максимально наближеним ступенем тяжкості та без вирішальних особливостей на боці обвинуваченого неоригінально виправдовується судовою дискрецією. Дійсно, саме під час індивідуалізації відповідальності суд «досягає стадії, коли запитує себе, що є чесним і справедливим у певній справі» [5, с. 36]. У цьому контексті суди полюбляють цитувати одне з рішень Верховного суду, де зазначено, що «поняття судової дискреції (судового розсуду) у кримінальному судочинстві

охоплює повноваження суду (права та обов'язки), надані йому державою, обирати між альтернативами, кожна з яких є законною, та інтелектуально-вольову владну діяльність суду з вирішення у визначених законом випадках спірних правових питань, виходячи із цілей та принципів права, загальних засад судочинства, конкретних обставин справи, даних про особу винного, справедливості й достатності обраного покарання тощо» [6]. Цим рішенням, до речі, захищається така дискреція, користуючись якою суд першої інстанції без належного мотивування та підстав звільнив від відбування покарання з випробуванням рецидивіста, який раніше був тричі судимим за аналогічні злочини та амністованим [7]. Таким чином, суди добре пам'ятають, що таке дискреція, але воліють забувати (чи, можливо закривати очі), що вони повинні з достатньою чіткістю вказувати підстави та мотиви, виходячи з яких ухвалено рішення [8, п. 33].

У цьому контексті прагнення посадити дракона свавільного суддівського розсуду на коротку прив'язь [5, с. 36], мабуть, є цілком природною реакцією. Однак, важко визнати вдалим спроби обмежити судову дискрецію через встановлення різноманітних коефіцієнтів (незакінчене правопорушення, призначення покарання за наявності обставин, що його пом'якшують) та сумнівне з конституційно-правової точки зору³ звуження кола осіб, до яких можуть застосовуватись норми про звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування. Проект нового КК обіцяє ще більше приборкати судовий розсуд, принаймні, в частині призначення покарання, через встановлення типових санкцій, чіткого визначення впливу обставин, що обтяжують покарання, жорстких правил складання покарань тощо⁴. Спроби «механізу-

³ На мою думку, ці обмеження, по-перше, суперечать здоровому глузду, а по-друге, не відповідають Основному Закону України аналогічно тим, що існували у первісній редакції ст. 69 чинного КК і були визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання

⁴ У червні 2025 р. на Львівському форумі кримінальної юстиції декілька членів Робочої групи з питань розвитку кримінального права на прикладі конкретної фабули продемонстрували, яким чином працюватиме проект нового КК в разі його ухвалення. Фабула була такою: начальник відділу зберігання пально-мастильних матеріалів однієї з військових частин разом з двома підлеглим систематично зливав та збував дизельне паливо,

вати» процес призначення покарання у США через запровадження обов'язкових настанов також важко визнати дуже успішними, адже ці настанови зазнали серйозної критики [9] та зрештою перетворились на рекомендації.

Таким чином, дві крайнощі – судова дискреція у питаннях призначення покарання на основі внутрішнього переконання з одного боку та жорстко закріплені правила визначення міри покарання з іншого – не виглядають такими, що сприятимуть забезпеченню послідовності судової практики призначення справедливих та пропорційних покарань. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід створення незалежних органів, діяльність яких спрямовано на узгодження практики призначення покарання. Йдеться, наприклад, про Раду з питань ухвалення вироків Англії та Уельсу (Sentencing Council for England and Wales), яка, зберігаючи незалежність судової влади, «розробляє рекомендації щодо винесення вироків та має на меті покращити обізнаність громадськості у питаннях винесення вироків» [10]. Водночас, оскільки аналіз вироків свідчить про відсутність у судів реальної можливості з достатнім ступенем вірогідності визначати, яке покарання є необхідним і достатнім для виправлення засудженого, варто було би розширити можливості індивідуалізації кримінальної відповідальності на етапі її реалізації, а також унезалежнити таку індивідуалізацію від розсуду адміністрації установ виконання покарань через покладання функцій оцінки динаміки виправлення засудженого на незалежний орган та ширше залучення громадських організацій.

Список використаних джерел:

1. Вирок Воловецького районного суду Закарпатської області від 23 травня 2025 р. у справі № 936/741/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127572611>.

виділене для військових; пальне вивозили за межі частини та продавали місцевим фермерам; їх затримали під час передачі чергової партії пального; встановлено, що затримана фермерка перший раз придбала пальне без попереднього узгодження, а наступні рази замовляла заздалегідь. У кінцевому підсумку виявилось, що за проектом нового КК фермерка ризикувала отримати покарання вдвічі суворіше за військових – 8 років ув'язнення зі штрафом понад 2 млн грн. Військові потенційно могли відбутися лише штрафом, хоч і чималим. Докладніше див.: <https://www.youtube.com/live/1fauo2hrP0Y?si=GEmIx385eV7DB83G&t=4533>

2. Вирок Болградського районного суду Одеської області від 27 січня 2025 р. у справі № 497/126/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124687975>.
3. Вирок Перемишлянського районного суду Львівської області від 30 травня 2025 р. у справі № 449/473/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127756705>.
4. Вирок Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області від 20 червня 2025 р. у справі № 946/568/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128266465>.
5. Bingham T. The Discretion of the Judge. *The Business of Judging: Selected Essays*. Oxford University Press, 2000. P. 35–51.
6. Постанова колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 01 лютого 2018 року у справі № 634/609/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72009792>.
7. Вирок Сахновщинського районного суду Харківської області від 14 березня 2016 р. у справі № 634/609/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56569901>.
8. Хаджіанастасіу проти Греції (Hadjianastassiou v. Greece), заява № 12945/87, рішення Європейського суду з прав людини від 16 грудня 1992 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57779>.
9. Newman J. O. The Federal Sentencing Guidelines: A Good Idea Badly Implemented. *Hofstra Law Review*, 2018. Vol. 46: Iss. 3. P. 805-826. URL: <https://scholarlycommons.law.hofstra.edu/hlr/vol46/iss3/4>.
10. Sentencing Council for England and Wales. About the Sentencing Council. URL: <https://sentencingcouncil.org.uk/about-us/about-the-sentencing-council>.

Карчевський М.В.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Університету Короля Данила, головний науковий співробітник наукової лабораторії проблем штучного інтелекту і права Інституту інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України

ДИНАМІЧНІ САНКЦІЇ: ОДИН З МОЖЛИВИХ НАПРЯМКІВ ВИКОРИСТАННЯ ІІІ У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

На наше переконання найбільшою небезпекою використання штучного інтелекту у кримінальній юстиції є алгоритмічне «усереднення». Якщо технологія орієнтується на абстрактний профіль «середньої людини», правосуддя втрачає сенс індивідуалізації й перетворюється на механічне відтворення шаблонів. Саме ця проблема актуалізує пошук рішень, здатних поєднати єдність судової практики та індивідуалізований підхід. Одним із таких рішень може стати концепція динамічних санкцій, яку ми пропонуємо.

Призначення покарання сьогодні відбувається у межах статичних санкцій, визначених у Кримінальному кодексі (наприклад, «від трьох до восьми років позбавлення волі»). Ця система забезпечує законність, але породжує істотну варіативність вироків навіть за схожих обставин. Нерівність у покараннях підриває довіру до правосуддя. Водночас, спроби законодавчо звузити дискрецію суддів шляхом жорсткішого визначення меж покарання мають свій зворотний бік: закон починає гірше відображати різноманіття життєвих ситуацій та індивідуальних обставин справи, що, у кінцевому підсумку, також знижує справедливість судових рішень. Окремим питанням є й об'єктивність визначення меж санкцій. Наскільки методологічно послідовним та обґрунтованим є визначення санкцій у чинному КК або проєкті нового КК? Нажаль питання не має очевидної відповіді.

Все означене робить сферу законодавчого визначення санкцій та призначення покарань однією з найочевидніших для застосування технологій ІІІ.

Ідея полягає у впровадженні рекомендованих діапазонів покарання, які формуються на підставі аналізу всіх актуальних вироків у подібних справах. Алгоритми ІІІ виявляють закономірності та пропонують суддям статистично

обґрунтований інтервал, що відображає реальну практику. При цьому: 1) законодавчо встановлені мінімум і максимум залишаються обов'язковими; 2) рекомендації подаються у формі діапазону, що відображає найбільш поширену практику призначення покарання судами у подібних справах; такий інтервал охоплює основну масу реальних вироків; 3) суддя зберігає право мотивовано відступити від рекомендованого діапазону.

Ефективність, допустимість та коректність роботи системи динамічних санкцій може бути забезпечена низкою технічних і правових заходів.

У якості бази для формування рекомендованих діапазонів мають застосовуватися лише ті вирoki, які набрали чинності. Оскільки судова практика постійно розвивається, алгоритм повинен періодично оновлювати вхідні дані, мати постійний доступ до потоку вироків. Це дозволить враховувати зміни у правозастосуванні, тенденції у визначенні видів та розмірів покарання.

Суддя отримуватиме не лише сам діапазон покарання, але й пояснення того, які обставини справи та характеристики особи підсудного вплинули на результат. Йдеться про такі зрозумілі для правників показники як наявність рецидиву, обтяжуючі чи пом'якшуючі обставини, характер заподіяної шкоди. Така прозорість буде сприяти довірі до системи оскільки дозволить судді критично оцінювати рекомендацію.

Крім загального пояснення, система може показувати умовні сценарії, так звані *counterfactual explanations*, як змінюватиметься рекомендація за умови змін фактичних даних. Наприклад: якщо б підсудний не мав попередніх судимостей, рекомендований діапазон був би настільки нижчим; або, за наявності добровільного відшкодування шкоди потерпілому, система рекомендувала б м'якше покарання. Такі пояснення знову ж таки дозволяють судді бачити логіку алгоритму у зрозумілій формі, та критично оцінювати рекомендації.

До найбільш очевидних ризиків використання таких систем слід відносити упередженість даних та так звану «input problem»⁵. Алгоритми, навчені на історичних даних щодо застосування закону про кримінальну відповідальність, можуть бути упередженими, закріплювати соціальні дискримінаційні практики⁶. До того ж, не всі релевантні характеристики винної особи чи обставини кримінального правопорушення можливо закодувати в алгоритмі («input problem»), що створює ризик спрощення контексту та, як наслідок, генерування занадто широких нерелевантних рекомендацій⁷.

До небезпечних когнітивних ризиків, що виникають у суддів при застосуванні систем штучного інтелекту у сфері кримінальної юстиції відносять також ефект анкерингу (якорування або фокусування). Його суть полягає у тому, що початково запропонована оцінка, навіть якщо вона є випадковою чи штучно згенерованою, значною мірою впливає на подальші рішення людини. У контексті призначення покарання це означає, що суддя, отримавши певний «рекомендований діапазон», схильний орієнтуватися на нього, навіть якщо фактичні обставини справи дозволяють ухвалити інше рішення.

Дослідження Гарвардського університету, проведене М. Ваккаро та Д. Уолдо, показало, що використання алгоритму COMPAS як інструменту оцінки ризику рецидиву призводить саме до такого ефекту. У серії експериментів було встановлено: якщо учасникам демонстрували «низькі» бали ризику кримінальної поведінки, їх власні оцінки ризику були статистично значно нижчими; якщо ж «високі» – вони суттєво підвищували власні прогнози. Середнє відхилення складало понад 40 %, що повністю відповідає класичним показникам ефекту фокусування, відомого з психологічних досліджень Е. Тверські та

⁵ Ryberg, J. Criminal Sentencing and Artificial Intelligence: What is the Input Problem?. *Criminal Law, Philosophy* 19, 203–220 (2025). <https://doi.org/10.1007/s11572-024-09739-2>

⁶ Dressel, J., Farid, H. The accuracy, fairness, and limits of predicting recidivism. *Science Advances*, 2018, 4(1), eaao5580. DOI: 10.1126/sciadv.aao5580 <https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.aao5580>

⁷ Ryberg, J. Artificial intelligence and criminal justice: How to use algorithmic sentencing support in real life (and ethically non-ideal) penal systems?. *AI Ethics* 5, 3255–3263 (2025). <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00655-8>

Д. Канемана⁸. Таким чином, навіть коли судді або інші уповноважені особи формально залишаються «кінцевими арбітрами», алгоритмічні оцінки фактично задають якір, від якого вони вже несвідомо відштовхуються. Важливим висновком дослідження є те, що в такій ситуації контроль судді над остаточним рішенням сам по собі не усуває упередженості. Алгоритмічний «якір» все одно впливатиме на процес, а помилки чи викривлення у вихідних даних системи можуть масово відтворюватися у судових вироках⁹.

Можливість означених ризиків актуалізує питання мінімізації негативних наслідків пропонованої системи динамічних санкцій. Визначення інституційних і технічних запобіжників шкоди від роботи системи є важливою складовою її розробки.

Як підкреслюють С. Вахтер, Б. Міттельштадт і К. Рассел, прозорість алгоритмів у правовій сфері є ключовою умовою легітимності їх застосування. Вони розглядають *counterfactual explanations* (як зміниться рекомендація залежно від змін фактичних даних) які засіб мінімізації ризику «чорної скриньки». У якості ефективного засобу виявлення упередженості та технічних помилок дослідники також розглядають незалежний аудит – перевірку навчальних даних, моделей і результатів сторонніми експертами з метою виявлення упередженості чи технічних помилок¹⁰.

Представлені й результати наукових досліджень щодо виявлення упередженості у навчальних даних для систем ШІ. Як неодноразово зазначалося, моделі «навчені» на реальних судових рішеннях, можуть відтворювати системну дискримінацію, наприклад за ознаками статі, раси чи соціально-економічного статусу. В. Лум та Д. Джондроу запропонували підхід *fair representation*

⁸ Tversky, A., Kahneman, D. Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 1974, vol. 185, no. 4157, pp. 1124–1131. DOI: 10.1126/science.185.4157.1124

⁹ Vaccaro, M., Waldo, J. The Effects of Mixing Machine Learning and Human Judgment. *Communications of the ACM*, 2019, Vol. 62, No. 3, pp. 106–115. DOI: 10.1145/3243658 <https://queue.acm.org/detail.cfm?id=3363293>

¹⁰ Wachter, S., Mittelstadt, B., Russell, C. Counterfactual explanations without opening the black box: Automated decisions and the GDPR. *Harvard Journal of Law & Technology*, 2018, vol. 31, no. 2, pp. 841–887. Available at: <https://arxiv.org/abs/1711.00399>

learning та методи очищення даних (pre-processing), які дозволяють зменшувати вплив історичних упереджень. Ідея полягає у тому, щоб вилучати із навчальних даних захищені характеристики (race, gender, ethnicity), а також застосовувати математичні методи, які усувають приховані кореляції. Це знижує ризик того, що рекомендації системи санкцій будуть дискримінаційними¹¹

Навіть за умови високої точності алгоритмів остаточне рішення має залишатися за суддею. Європейська хартія етики застосування ШІ у правосудді (CEPEJ, 2018) закріпила принцип «під контролем користувача» (under user control), відповідно до якого системи штучного інтелекту повинні виступати лише як допоміжний інструмент, а не як автономний суб'єкт ухвалення рішень¹². Аналогічні положення закріплені й у згаданому раніше EU Artificial Intelligence Act.

Нарешті мінімізація ефекту анкерінгу, когнітивного упередження людей, які використовують рекомендаційні системи, забезпечується спеціальними методиками критичної оцінки результатів роботи ШІ. Зокрема, крім counterfactual explanations та прозорості алгоритмів досить часто згадується порядок ознайомлення з рекомендаціями ШІ. Пропонується спершу надавати судді можливість сформулювати власну оцінку, а вже потім ознайомлюватися з рекомендаціями системи¹³.

Запровадження системи динамічних санкцій на основі штучного інтелекту здатне поєднати два важливі напрями кримінально-правового регулювання - єдність судової практики та індивідуалізацію покарання. Використання алгоритмів для формування рекомендованих діапазонів, що відобража-

¹¹ Lum, K., & Johndrow, J.E. (2016). A statistical framework for fair predictive algorithms. ArXiv, abs/1610.08077. <https://arxiv.org/abs/1610.08077>

¹² Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment. Strasbourg: CEPEJ, 2018. Available at: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>

¹³ Vaccaro, M., Waldo, J. The Effects of Mixing Machine Learning and Human Judgment. Communications of the ACM, 2019, Vol. 62, No. 3, pp. 106–115. DOI: 10.1145/3243658 <https://queue.acm.org/detail.cfm?id=3363293>

ють актуальні тенденції у правозастосування на момент постановлення вироку, дозволить підвищити рівень довіри до судової системи та створити умови для більш справедливого й обґрунтованого призначення покарання.

З технічної точки зору, така система є реальною вже на теперішньому рівні розвитку технологій: існують напрацьовані методики прозорих алгоритмів, інструменти незалежного аудиту та механізми очищення даних від упередженості. Однак для ефективного функціонування динамічних санкцій необхідне подальше розширення та якісне вдосконалення наборів даних, які накопичуються й аналізуються у процесі протидії злочинності. Йдеться про інтеграцію різних джерел - від судових рішень і статистики покарань до інформації про соціальні, економічні та кримінологічні чинники, що впливають на призначення санкцій.

Тимофєєва Л.Ю.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права Національного
університету «Одеська юридична академія»,
адвокат, медіатор*

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ТА ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОКАРАННЯ У ЗРІЗІ ВЧЕНЬ ШКІЛ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Легітимність законодавства та практики застосування формує довіру, яка є основою побудови демократичної правової держави. Кримінальне право як крайній засіб реагування на вчинення протиправних діянь має бути чітким, визначеним та передбачуваним, а засоби реагування на протиправні діяння відповідати тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та рівню спричиненої шкоди; бути необхідними; відповідати легітимній меті. Покарання є вимушеним та крайнім засобом держави, спрямоване перш за все на забезпечення

безпеки в державі та суспільстві. Отже, забезпечення пропорційності покарання є частиною забезпечення його легітимності.

Окремі аспекти цього питання широко досліджені у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених та науковців. Серед них Ю.В. Баулін, Н.О. Гуторова, Ю.А. Пономаренко, В.О. Туляков тощо. Значну увагу у своїх роботах питанням відповідності покарання та кримінальної відповідальності принципам приділяв проф. М.І. Панов, пам'яті якого присвячено круглий стіл.

М.І. Панов, розглядаючи роль прагматичної функції у кримінальному праві, зазначав, що правозастосовна практика як складова кримінально-правової політики держави має базуватися на кримінальному законодавстві, повною мірою відповідати йому і здійснюватися на загально-правових принципах гуманізму, справедливості, демократизму, верховенства права і законності та на галузевих принципах кримінального права: особистої й винної відповідальності; обмеження меж кримінальної відповідальності (економія заходів кримінально-правової репресії); диференціації й індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання та ін. [1, с. 3-4].

Легітимність покарання так само як і пропорційність сприймається під різним фокусом враховуючи історичний період, загальноприйняті цінності у суспільстві, превалюючі вчення шкіл кримінального права.

Представники гуманістично-просвітницької школи (Ч. Беккарія, Ш.Л. Монтеск'є) приділяли увагу сутності злочину, сенсу покарання, права карати.

Ч. Беккарія пише, що лише одна необхідність змусила людей поступитися частиною своєї власної свободи; звідси очевидно, що кожен хотів віддати рівно стільки, скільки потрібно, щоб зобов'язати інших надавати йому захист. Сукупність цих частинок свободи утворює право покарання. Все, що понад це – зловживання, а не правосуддя. Отже, в цей період часу сформувалось розуміння необхідності покарання (як складової пропорційності).

Основний концепт *класичної школи* (О.Ф. Кістяківський, П.А. Фейєрбах) «за злочин – покарання» фокусується не на людині, а на конкретному її вчинкові. Це стало проривом того часу.

Виходячи з цього концепту пропорційність розуміється як відповідність покарання тяжкості вчиненого кримінального правопорушення.

Надбанням *соціологічної школи* (Е. Феррі, А. Принс) стало врахування соціальних умов (демографічних умов, кліматичних, рівня бідності, цінової політики тощо). Якщо людина вчиняє кримінальне правопорушення через те, що не може дозволити собі необхідні продукти харчування за її заробітну плату або має труднощі знайти роботу, вона не зрозуміє не врахування цих умов при призначенні покарання.

Епоха модерна перейшла в *постмодерн*, який ставить під сумнів існуючі підходи та концепції. Мода та досягнення вибіркового цілей використовуючи фрагментовані стратегії замінили холістичні системні підходи. Поступово відбувається перехід в епоху метамодерна. Для метамодерна образи та сенси, емоційне суб'єктивне сприйняття дійсності більш важливі за об'єктивну дійсність. Це демонструє гостре реагування суспільства на корупційні скандали, не притягнення винуватих осіб до відповідальності, не роз'яснення відповідних моментів. Це втілюється у протестах, самосудах тощо.

Відповідність легітимній меті як складова «тесту на пропорційність» найбільше залежить від поглядів, поширених в конкретний період часу. Тут пропорційність пересікається і з принципом політичної доцільності, який часто підміняє розуміння легітимної мети як складової пропорційності.

Пропорційність орієнтується на положення чинного закону та його відповідність духу права, загальновизнаним цінностям та принципам в даний період часу в суспільстві. Принцип політичної доцільності орієнтується на потреби та інтереси еліти у владі, олігархів, дотичних вибіркового осіб. Прикладами можуть слугувати проекти законів щодо ототожнення корупції та державної зради (Проект Закону від 9.07.2025 № 13423-1); щодо виокремлення серед обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння виконання особою спеціального контрозвідувального завдання в інтересах забезпечення національної безпеки України (Проект Закону від 10.05.2024 № 11228-1); слідування

роз'ясненням податкової, митної служби, антимонопольного комітету тощо (Проект Закону № 12439).

Обман (зокрема маніпуляції, газлайтинг (також і в рамках реалізації політичної доцільності) породжує недовіру. Зловживання влади, непрозорість оподаткування та бюджетної сфери, шахрайства людей, жебракування як бізнес, а не крайній засіб виживання породжує зниження культури милосердя та довіри. Вчителів намагаються замінити коучі, духовні наставники, гуру. Вони влилися в індивідуалізований світ, адаптували та спростили філософські концепти під реалії життя, але часом викривляють першочергові ідеї.

З позитивного, метамодерн може не тільки врахувати соціологічні чинники при кваліфікації та призначенні покарання, а зустрітись з «людиною», побачити її потреби, познайомитись з її історією та сформувані індивідуалізовані заходи превенції для конкретної людини. Будь-яка людина є важливою та її існування впливає на інші процеси.

Відновні та медіаційні практики хоча і з'явилися раніше, але найбільше вписуються в концепцію метамодерну. Вони сприяють віднайти важелі впливу на цю людину, зрозуміти її так, щоб вона хотіла побачити потреби інших, прагнула поважати правила спільного співжиття людей, розуміла свою значущість як «людини». Тут з'являється додаткова складова пропорційності – сприйняття необхідності покарання, його виду та міри людиною (до якої застосовано покарання, потерпілим та суспільством).

Документальний фільм «Я завжди буду бачити ваші обличчя» демонструє як через відновні кола особи, які вчинили грабежі та потерпілі від грабежів змогли поділитись своїми історіями, причинами вчинення таких злочинів, наслідків після їх вчинення (страх осіб, які вчинили бути викритими та страх повторення такої ситуації в майбутньому, ізоляція, сприйняття себе як неповноцінну людину тощо). Через ці історії вони змогли побачити людей одне в одному та залишити цей досвід в минулому.

Едіт Егер у книзі «Вибір. Прийняти можливо» показує як в жахливих умовах концтабору люди зберігають свою людяність та милосердя, зберігають

здатність обирати, зберігають свою людську гідність. Навіть коли канібалізм здавався єдиною можливістю для виживання, вона обрала їсти траву. Ці вибори допомагали їй залишатись живою, відчувати, свою людську гідність та показували, що все може змінитись навіть в безвихідних ситуаціях. Надія, спогади, мета життя (підтримувати сестру, зустрітись з коханим) допомагали рухатись та не вмерти. Хоча і одиничні випадки милосердя з боку солдатів ЕСС давало відчуття надії, коли здавалось, що прийшов кінець.

Поводження може змінити сприйняття ситуації конкретною людиною під час досудового розслідування, судового розгляду, виконання покарання. І це стосується всіх суб'єктів кримінально-правових відносин.

Е. Берн в книзі «Ігри, в які грають люди» демонструє вигоди виборів людини. Її ролі змінюються залежності від потреб в даний період часу. Вона компенсує не отримане своєю поведінкою. Наприклад, відсутність пропорційного та людяного поведження з потерпілим є ризиком перетворення такого потерпілого на «переслідувача» (Трикутник Карпмана). Так само як співробітник правоохоронного органу за відсутності належної оплати та поваги до його роботи може перетворитись на жертву та/або переслідувача. Відсутність контролю влади може перетворити її на ворога. Кожна людина є цінною. Необхідно боротись за кожного.

Як зазначає В.О. Туляков, формування правового хаосу є невід'ємною частиною розвитку взаємодії між кримінальним правом та суспільством за умов динамічних та не завжди послідовних новацій у системі кримінально-правового реагування, що відображають очікування керуючої еліти та лише певним чином потреби суспільства у почутті власної безпеки [2, с. 92].

Класична школа та будь-яка інша яка розглядається окремо від інших не може вирішити задачі кримінальної юстиції. Задача вчених та науковців виокремити найкраще з них та найбільш застосовне до конкретної історичної епохи, загальновизнаних принципів та цінностей у суспільстві. Потім ці знання

необхідно інтегрувати у цілісну концепцію та представити громадськості та законодавцю так, щоб вони могли усвідомити цінність та переваги такої концепції у питаннях забезпечення безпеки.

За такою моделлю діють розробники Проєкту нового КК України. Цей проєкт втілив у собі найкращі теоретичні розробки, досвід національної, європейської та міжнародної практики. Він широко обговорюється серед вчених, практиків, громадськості. Сподіваюсь, що він буде сприйнятий, прийнятий та досягне закладених цілей.

Покарання може сприйматись суб'єктами кримінально-правових відносин (особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, потерпілим, суспільством в цілому та державою) коли воно є законним, прогнозованим за вчинення визначеного у кримінальному законі кримінального правопорушення, пропорційним, індивідуалізованим, гуманним, справедливим. Покарання є пропорційним та сприяє забезпеченню легітимності, коли: 1) відповідає легітимній меті; 2) відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та рівню спричиненої шкоди; 3) є необхідним; 4) сприйняття необхідності покарання, його виду та міри людиною (до якої застосовано покарання, потерпілим та суспільством). Таке розуміння принципу пропорційності необхідно враховувати і в кримінальному процесі (при застосуванні запобіжних заходів та в цілому поведженні з учасниками процесу); під час виконання покарання.

Список використаних джерел:

1. Панов М.І. Основи методології науки кримінального права. Вісник асоціації кримінального права України. Том 2 № 9 (2017). С. 1-41. С. 3-4. DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2017.9.165680>
2. Туляков В.О. Тенденції кримінальної політики України та деякі інститути сучасного законодавства. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2013. Т. 13. С. 92-102.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ДЕПЕНАЛІЗАЦІЯ: ВИЗНАЧЕННЯ ОКРЕМИХ ЗАСАД РОЗУМІННЯ

1. Поняття «депеналізація» тісно пов'язане з поняттям «кримінально-правова пеналізація (КПП)». Варто відзначити, що Ю.А. Пономаренко назвав її «депеналізацією кримінально-правовою» на противагу поняттю «пеналізація кримінально-правова» та зазначив, що вона не є складовою останньої [1, с. 314]. Вчений є послідовним у формулюванні самої назви поняття «депеналізація кримінально-правова», адже одночасно він оперує поняттям «пеналізація кримінально-правова», тобто йому вдалося, по-перше, дотриматися єдиного підходу до формулювання назв понять та, по-друге, продемонструвати, що ці поняття, хоча і пов'язані, проте перебувають у відношенні протилежності. Водночас у попередній своїй праці Ю.А. Пономаренко використовував поняття «депеналізація злочинів» та просто «депеналізація» [2, с. 50].

Ми ж надалі послуговуватимемося поняттям «кримінально-правова депеналізація (КПД)», оскільки: по-перше, у ньому уточнено галузь права, в межах якої досліджується це поняття, а це дає можливість відмежувати її від депеналізації, наприклад, у галузі адміністративного права; по-друге, поняття «кримінально-правова депеналізація», хоча за змістом і є рівнозначним поняттю «депеналізація кримінально-правова», проте зі стилістичних міркувань є вдалішим.

2. Загалом явище КПД було предметом уваги різних науковців, проте єдиний підхід до його розуміння на сьогодні відсутній. Є.С. Назимко під депеналізацією розуміє «напрямок кримінально-правової сфери пенальної політики

України, який здійснюється уповноваженими органами державної влади та полягає у внесенні змін та доповнень до КК України, якими передбачається більш м'який вид чи (та) розмір покарання як в положеннях Загальної частини, так і в санкціях статей (частин статей) Особливої частини, призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, звільненні від покарання та його відбування» [3, с. 16]. Ю.А. Пономаренко виокремив широке значення депеналізації, тобто «встановлення в кримінальному законі підстав звільнення від кримінальної відповідальності загалом» або «повністю», до яких належать «ст. ст. 44 – 49, 97 та ін. КК», а також вузьке її значення – «встановлення в кримінальному законі підстав звільнення тільки від одного із заходів кримінальної відповідальності (покарання)», тобто йдеться про «ст. ст. 74 – 87, 105 – 107 КК» [2, с. 50]. К.Б. Марисюк і В.С. Канцір зазначили, що депеналізація «є не що інше, як звільнення від кримінальної відповідальності і (або) від покарання», а її видами є звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та звільнення від відбування покарання [4, с. 133 – 134].

З наведеними висновками можна погодитися лише частково, адже вони не є повністю методологічно точними. Ведучи мову про КПД, потрібно враховувати, що:

по-перше, поняття «кримінально-правова пеналізація» та «кримінально-правова депеналізація» є протилежними за своїми значеннями поняттями. Префікс де- означає віддалення, виділення, скасування, припинення, усунення чогось [5]. А тому ті науковці, які розширили обсяг поняття депеналізації порівняно з поняттям пеналізації, допустили логічну помилку. Адже якщо КПП спрямована на закріплення у законі санкцій, що містять види та межі покарань, які можуть бути застосовані до винних у вчиненні кримінальних правопорушень осіб, то КПД є процесом зворотнім, тобто означає скасування закріплених у законі санкцій. Тому, наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності не можна вважати КПД, оскільки від кримінальної відповідальності суд може звільнити конкретну особу, яка вчинила конкретне кримінальне пра-

вопорушення, але це не означає скасування кримінальної протиправності діяння та його караності. Аналогічний аргумент можна навести і на користь висновку про те, що КПД та звільнення від покарання так само є різними явищами, які не можна ототожнювати. Стосовно ж звільнення від відбування покарання, то тут варто наголосити, що у разі застосування, наприклад, ст. 75 КК України суд призначає обвинуваченому покарання, а тому про виключення караності тут не йдеться, навпаки загроза реального відбування покарання певним чином стимулює засудженого виконувати покладені на нього обов'язки;

по-друге, ведучи мову про КПД, потрібно пам'ятати, що вона є похідною від КПП, адже перш ніж депеналізувати певне кримінальне правопорушення, його потрібно навпаки пеналізувати, тобто встановити в кримінальному законі санкцію, що може бути застосована у разі його вчинення;

по-третє, КПД не охоплює випадки зміни санкцій статей Особливої частини КК України у спосіб їхнього пом'якшення, тобто, наприклад, зниження верхніх та нижніх меж передбачених у санкціях покарань або виключення із санкцій тих видів покарань, які є суворішими порівняно з іншими, або ж доповнення санкцій новими видами покарань, які є більш м'якими порівняно з іншими. Такі випадки є проявами КПП. Наприклад, санкція ч. 1 ст. 233 КК України, у якій встановлено кримінальну відповідальність за незаконну приватизацію державного, комунального майна, у редакції від 05.04.2001 року містила лише покарання у виді позбавлення на строк від 3 до 5 років, натомість ця ж санкція, але вже у редакції від 17.01.2012 року, містила лише покарання у виді штрафу у розмірі від 5 до 10 тис. НМДГ. Так само і у санкції ч. 2 ст. 233 КК України покарання у виді позбавлення волі на певний строк було замінено штрафом. Хоча законодавець змінив основне покарання на значно м'якше, адже штраф згідно ст. 51 КК України завжди вважався найменш суворим покаранням, а позбавлення волі на певний строк – другим за суворістю видом покарання, все ж таки йшлося саме про КПП, адже у цьому та інших аналогічних випадках законодавець лише по-новому визначив зміст санкції, що вже

на той момент існувала. Тому КПП, на наше переконання, охоплює як ті випадки, коли певне діяння криміналізоване і за нього законодавець встановлює у кримінальному законі санкцію, тобто робить це вперше, так і ті випадки, коли санкція вже існувала у кримінальному законі, а законодавець лише змінює її у бік пом'якшення або посилення;

по-четверте, для досягнення методологічної точності у питаннях розмежування КПД та інших кримінально-правових явищ, варто дотримувати підходу, згідно якого КПП та КПД здійснюються на законодавчому рівні, натомість звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та звільнення від його відбування, хоча і врегульовані законодавчо, проте можуть бути реалізовані головню на рівні правозастосування¹⁴.

3. Завершуючи розгляд питання про зміст поняття КПД, можна дійти висновку, що воно охоплює лише випадки так би мовити «нульової пеналізації», тобто коли законодавець повністю виключає караність певного діяння. Варто відзначити, що законодавець поняття «караність» вжив у тексті кримінального закону у чотирьох статтях, у трьох з яких це поняття вжите разом з іншими поняттями – «кримінальна протиправність» та «інші кримінально-правові наслідки». Це нашоує на думку, що караність не може існувати сама по собі, адже вона є ланкою одного ланцюжка: законодавець визнає певне діяння кримінально протиправним та встановлює за нього покарання. Якщо розглянути цей же ланцюжок, але вже у зворотному порядку, то скасування кримінальної протиправності діяння автоматично тягне за собою і скасування його караності, адже не може у тексті кримінального закону санкція існувати без диспозиції – опису ознак кримінального правопорушення. А тому КПД нерозривно пов'язана з декриміналізацією, тобто лише з тими випадками, коли кримінальна протиправність певного діяння скасовується повністю, а не частково. У

¹⁴ Винятками можна вважати індивідуальну амністію, яку застосовує Верховна Рада України, та помилування, яке здійснює Президент України.

тих випадках, коли кримінальна протиправність діяння, скасовується частково, караність діяння не скасовується, адже у тексті кримінального закону продовжує існувати інша, недекриміналізована, частина діяння.

Список використаних джерел:

1. Пономаренко Ю.А. Пеналізація кримінально-правова. Вісник Асоціації кримінального права України. 2016. № 2 (7). С. 310 – 314.
2. Пономаренко Ю.А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. Випуск 1, том 4. С. 47 – 51.
3. Назимко Є.С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 22 с.
4. Марисюк К., Канцір В. Депеналізація як метод кримінально-правової політики. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2018. Впп. 5, номер 902. С. 130 – 134.
5. Словник української мови online. Томи 1 – 15 (А – П'ять). Український мовно-інформаційний фонд НАН України. URL: https://sum20ua.com/?wordid=188145&page=717&searchWord=%D0%B4%D0%B5#lid_188145 (дата звернення: 03.07.2025).

Хильченко (Макаренко) А.С.
кандидат юридичних наук, доцент, до-
цент кафедри кримінального права, На-
ціональний університет «Одеська юри-
дична академія»

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Принципи (від лат. *principium* – начало, основа) кримінального права – базові, фундаментальні ідеї та засади, які визначають сутність та зміст і побудову кримінального права, її інститутів і норм [1, с. 13]. Принципи призначення покарання як принципи окремого інституту – це не є виключно статичне явище, а й динамічне, тому освітлення актуального бачення змісту того або іншого

принципу є раціональним та значимим для практики кримінального правозастосування. Хоча Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не містить прямої вказівки на необхідність призначення саме справедливого покарання, однак такий висновок витікає із загальних засад призначення покарання. Крім цього, на нашу думку, такі законодавчі приписи ч. 2 ст. 65 КК України дають змогу зробити висновок, що, по-перше, призначення **справедливого покарання** – це є призначення **пропорційного покарання**, а, по-друге, вимоги пропорційного покарання полягають у **достатності, необхідності** застосовуваного виду покарання, а також врахування **його мети**.

Щодо сфери кримінального правозастосування, вбачається, що балансування приватних і публічних інтересів опосередковується через врахування мети застосування покарання чи іншого заходу кримінально-правового впливу у кожному конкретному випадку (етап індивідуалізації покарання). У зв'язку з цим **необхідне покарання** – це покарання доцільне, обґрунтоване та ефективне. **Ефективність** застосування покарання забезпечує досягнення мети – виправлення та невчинення нових кримінальних правопорушень.

Призначення покарання та звільнення від його відбування повинні вирішуватися з урахуванням мети покарання. У ст. 75 КК законодавець підкреслює важливість такої мети покарання, як виправлення засудженого, передбачивши, що при призначенні низки покарань, у тому числі, у виді позбавлення волі на строк не більше п'яти років, особу може бути звільнено від відбування покарання з іспитовим строком, якщо суд дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання. При цьому суд має врахувати не тільки тяжкість злочину, особу винного, але й інші обставини справи [2]. Це рішення Верховного Суду дає змогу дійти до таких висновків: 1) мета покарання має конкретну практичну направленість. Цьому слугує не лише її закріплення у ст. 50 КК України, але й окремий механізм реалізації у конкретному інституті з прив'язкою до призначуваного покарання, конкретніше, його міри; 2) цей окремий механізм полягає у врахуванні конкретних критеріїв, які

є узагальненими та встановлюваними казуально на підставі суддівської дискреції.

Обґрунтованість покарання є гарантією того, що рішення суду не є довільним, у ньому враховані всі обставини справи, а призначувана міра кримінально-правового впливу співвідносна з характером вчиненого кримінального правопорушення. Вимога обґрунтованості має значення, коли питання пеналогічного характеру вирішуються на засадах суддівської дискреції, а не на простому врахуванні букви кримінального закону, останнє має місце при конструюванні кримінально-правової норми на формалізованому підході. Зокрема, питання обґрунтованості покарання, звільнення від його відбування у сучасних воєнних реаліях можна дослідити на прикладі призначення покарання за злочини проти основ національної безпеки України.

Достатнє покарання. Достатнім є адекватне покарання, яке відповідає тяжкості скоєного кримінального правопорушення, індивідуальним характеристикам особи діяча. Тому пропорційне покарання повинно бути ув'язане з такою категорією, як «ступінь» покарання. Ступінь покарання повинна варіюватися залежно від індивідуальних характеристик діяння та особи діяча. Покарання не повинно бути занадто жорстким чи невинувато м'яким. Достатнє покарання є справедливим. *Призначене особі покарання повинне бути адекватним характеру вчинених дій, їх небезпечності та даним про особу винуватого, виходячи з мети покарання, принципів справедливості, співмірності та індивідуалізації призначення покарання. Шкода, завдана злочином, не може бути зменшена судом залежно від матеріального становища винуватої особи (ч. 4 ст. 1193 ЦК) [3].*

Норма, закріплена ч. 2 ст. 65 КК України, відображає технологію «вимірювання» достатності покарання. Призначення достатнього покарання корелює з кримінально-правовими презумпціями. На нашу думку, технологія «вимірювання» (визначення) достатності покарання також включає вирішення

питання застосування декількох інститутів, що дають права на пом'якшення покарання. Так, *врахування одних і тих же обставини справи як таких, що дають підстави для одночасного застосування до засудженого положень ст. 69 КК і призначення йому покарання, нижчого від найнижчої межі санкції статті, так і положень ст. 75 КК та звільнення його від відбування покарання з випробуванням, є недостатнім. Одночасне застосування двох різних інститутів, пов'язаних із пом'якшенням покарання та звільненням особи від його відбування за вчинення особливо тяжкого злочину, повинно мати для цього достатні підстави [4].* Така ж технологія визначення достатності покарання повинна бути розроблена і щодо правил посилення покарання. Це ж має відношення і щодо інших заходів кримінально-правового впливу.

Ми не ототожнюємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але їхній зміст не зовсім ідентичний. Принцип пропорційності є вихідним від принципу індивідуалізації. Пропорційність в інституті покарань означає призначення такого покарання, яке відповідає тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Така ступінь покарання є необхідною для досягнення цілей покарання. Принцип індивідуалізації покарання є засадою побудови кримінально-правових санкцій, відповідно до якої встановлюється діапазон покарання з тим, щоб суд у цих межах обрав пропорційне покарання у кожному конкретному випадку. Ці два принципи у методології призначення покарання реалізуються за допомогою різних інструментів. Підтвердження самостійності цих принципів проявляється і в судовій практиці [3]. Зменшення цінності індивідуалізації покарання саме як принципу є необґрунтованим та дисонує з результатами багаторічної судової практики, у тому числі і Європейського суду з прав людини [до прикладу, справа «Murray v. the Netherlands» 26.04.2016].

Призначення пропорційної міри кримінально-правового впливу не є просто вимогою. Це є окремою засадою, або більше, керівною ідеєю, на якій ґрунтується технологія призначення покарання чи то іншого заходу кримінально-

правового впливу, що є необхідним для досягнення легітимної та легальної мети. Іншими словами, принцип пропорційності забезпечує досягненню балансу між вчиненим кримінальним правопорушенням, обраною мірою кримінально-правового впливу крізь призму цілепокладання. Індивідуалізація покарання – це, у першу чергу, індивідуалізований підхід до оцінки діяння та особи діяча при обранні кримінально-правового заходу, а пропорційність – це баланс та необхідність між мірою, скоєним та метою. Принцип пропорційності, виступаючи судовою гарантією, міститься у Женевських конвенціях, які зобов'язують суди держави-окупанта застосовувати принцип домірності покарання (Ж IV, ст. 67 [5]). Крім цього, це є загальний принцип міжнародного права, істотна частина міжнародного права збройних конфліктів, що знайшло відображення у багатьох актах та рішеннях міжнародних трибуналів, ЄСПЛ, вищих судових інстанціях окремих країн.

Таким чином, принцип пропорційності призначення кримінально-правової міри необхідно віднести до самостійного принципу кримінального правозастосування. Спостерігається тісна взаємодія та взаємовплив цього принципу з іншими принципами (індивідуалізації, справедливості, законності тощо). Ми не отожднюємо принцип пропорційності та індивідуалізації покарання. Вони тісно взаємопов'язані, але за видовими характеристиками не зовсім ідентичні. Самостійний характер принципу пропорційності забезпечує існуюча система покарань і закріплення законом інших заходів кримінально-правового характеру за критерієм зростання суворості у переліку, конструкція санкцій кримінального закону на основі принципу індивідуалізації покарання та правила призначення покарання чи іншого кримінально-правового заходу, акти міжнародного права. Зміст принципу пропорційності на правозастосовному рівні кримінального права розкривається через врахування таких вимог: необхідності покарання, його достатності, мети покарання.

Список використаних джерел:

1. Панов М. Доктрина кримінального права України: значення для науки і практики кримінального законотворення та правозастосування. *Право України*. 2020. № 2. 11-16.
2. Постанова ККС ВС від 30 серпня 2022 року, справа № 761/7975/21, провадження № 51-5546км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106053003> (дата звернення 23.09.2025)
3. Постанова ККС ВС від 08.04.2021, справа № 748/963/20, провадження № 51-134км21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281953> (дата звернення 23.09.2025)
4. Постанова ККС ВС від 3 вересня 2020 року, справа № 129/2268/18, провадження № 51-507 км 19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91397651> (дата звернення 23.09.2025)
5. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Панова С.В.

*асистент кафедри кримінально-правової
політики Національного юридичного уні-
верситету імені Ярослава Мудрого*

РОЛЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Основним остаточним завданням всіх наук кримінально-правового циклу, виходячи зі свого предмету, є протидія злочинності, базисом якої виступає загальна теорія боротьби зі злочинністю, «що обґрунтовує специфічний і надзвичайно важливий комплексний вид діяльності держави і суспільства в цій сфері». [1, с.42]

Питання протидії злочинності гостро постає, особливо коли спостерігається зростання останньої. На відміну від теорії злочину, яка є усталеною і менш дискусійною, питання покарання викликає значну кількість суперечок, зокрема через різноманіття видів, історичну змінність та сумнівну ефективність у досягненні своїх цілей. Звичайно, роль кримінального покарання не є єдиним та безпосереднім заходом запобігання злочинності – це тільки складова великого різностороннього масиву «зусиль» соціальних структур, де головуючу роль відіграє держава та її інституції, маючи імператив на визнання

діянь (дій або бездіяльності) злочинними та відміряючи (встановлюючи) відповідну кару за їх порушення у формі кримінального закону.

Покарання, за ч.1 ст. 50 КК, є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. У ч.2 ст. 50 КК визначено і мету покарання, а саме, покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Разом з цим особі, що вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК).

Сам інститут покарання має міжгалузевий характер, що обґрунтовано його одночасною належністю до кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, відповідних галузей наукового знання й законодавства. Крім того, він є об'єктом дослідження кримінології, пенології, а також інших наукових напрямів і навчальних дисциплін. [2, с. 111]. Наприклад, кримінологічне поняття покарання не тотожне кримінально-правовому. Воно охоплює не тільки кримінально правове визначення, а і включає фактичний обсяг кари, що показує реальну міру завданих страждань [3, с.250]. Мова йде про більш широке соціально-правове тлумачення кримінального покарання виходячи з наслідків його застосування, таких як судимість, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, втрата суспільних зв'язків, стигматизація, суспільний осуд тощо.

Отже, право на покарання полягає у можливості держави застосовувати покарання до особи, визнаної винною у вчиненні злочину. Основні принципи кримінальної відповідальності включають: законність, індивідуалізацію покарання, справедливість та врахування обставин справи. Ці інтерпретації охоплюють превентивні, каральні, гуманістичні, організаційні і соціально-правові аспекти ролі покарання у системі протидії злочинності.

Роль кримінального покарання полягає у підтриманні правопорядку, захисті суспільства, відновленні справедливості і забезпеченні суспільної безпеки. Функції покарання виступають як механізми, через які ця роль реалізується на практиці.

Відносно ролей, які виконує кримінальне покарання, можна виділити такі основні його функції: каральну (форма державної реакції на вчинений злочин, що виражає осуд суспільства до протиправної поведінки, реалізує принцип невідворотності відповідальності, «справедливої відплати» за скоєне); превентивну або запобіжну (має на меті запобігти вчиненню нових злочинів у формі загальної превенції – стримування потенційних правопорушників шляхом демонстрації невідворотності покарання та спеціальної превенції – вплив на вже засуджену особу з метою не допустити повторного вчинення злочину); виправну (направлена на зміну поведінки, установок і поглядів правопорушника, метою якої є ресоціалізація особи та її повернення до правомірного способу життя); компенсаційну або практичну (деякі види покарань (наприклад, штраф, конфіскація майна) сприяють частковому відновленню прав потерпілих або інтересів держави, повернення постраждалим відчуття справедливості, відновлення правопорядку); регулятивну (покарання виступає засобом реалізації норм кримінального права, а саме забезпечує дієвість заборон, установлених законом, та підтримує правопорядок у суспільстві); соціально-виховну (покарання впливає не лише на правопорушника, а й на суспільство загалом, чим формує у громадян уявлення про недопустимість злочинної поведінки, виховує повагу до закону та правових норм); безпекову (відображає призначення покарання як інструменту гарантування суспільної безпеки, запобігання загрозам і створення умов для стабільного, прогнозованого суспільного розвитку).

На думку О.М. Костенко, однією з основних проблем, що належать до кримінального покарання, є визначення його можливостей у протидії злочинності [4, с. 264]. Як свідчить практика, питання щодо фактичного досягнення всіх законодавчо визначених цілей покарання та їх окремих складових дедалі

активніше обговорюються як у науковому середовищі, так і в правозастосовному. Попри відсутність чітко встановлених критеріїв оцінки ефективності покарання, у теоретичному аспекті обґрунтованим видається визначення його ефективності як співвідношення між поставленими цілями покарання та реальними результатами, досягнутими в процесі його застосування.

Є.Ю. Полянський, вважає, що кримінальне покарання є дискусійною категорією: «По-перше, з огляду на плюралізм підходів до видових характеристик кримінальних покарань, по-друге з огляду на їхню історичну мінливість, і найголовніше – зважаючи на ефективність. Або краще сказати – зважаючи на їхню неефективність» [5, с. 95]. На його думку, у найкращому випадку кожне покарання повинно забезпечувати досягнення всіх визначених цілей. Проте на практиці це є неможливим, передусім через технічні обмеження [5, с. 95].

Не дивлячись на теоретичну обґрунтованість ролі кримінального покарання, у практичній площині питання ефективності кримінальних покарань залишається відкритим як у світовому масштабі, так і в Україні. Так, Ліхолстова Ю.А. зазначає, що «соціологічні і психологічні дослідження проблеми кримінального покарання осіб-рецидивістів призвели до висновків про те, що найбільш поширений вид покарання – позбавлення волі не виконує свого призначення, зокрема, не виправляє злочинців, а навпаки, деморалізує і розбещує їх. І в той же час застосування інших покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, є малоефективним щодо осіб, які вчинили тяжкі чи особливо тяжкі злочини». [6, с.228-229]. В свою чергу М.Р. Мергель, вважає, що рецидив не можна вважати достовірним показником ефективності спеціальної превенції, оскільки повторне вчинення злочину може бути зумовлене несприятливими соціально-економічними умовами, навіть за досягнення мети виправлення. У такому разі рецидив є наслідком зовнішніх чинників, а не свідченням неефективності покарання [7, с. 368].

Викладене наводить на висновки, що на сьогоднішній день не існує абсолютно ефективного виду кримінального покарання чи їх ідеального поєд-

нання. В той же час говорити про повну неефективність покарання є теж неправильним. Адже для ефективної реалізації ролі кримінального покарання необхідною є якість механізмів які становлять, в першу чергу, сукупність правових і правоохоронних заходів спрямованих на запобігання та подолання злочинних проявів та інших, опосередкованих, зокрема, економічних, організаційних, політичних, соціальних, культурних, ідеологічних, інформаційних та ін.

Сама система соціально-правової протидії злочинності потребує глибинних змін, орієнтованих на забезпечення ефективного механізму реалізації ролі кримінального покарання у синергії діяльності правоохоронних і судових органів, а не тільки шляхом формального вдосконалення законодавства.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І., Панова С. В. Кримінологічна та кримінально-правова науки: до проблеми співвідношення і міждисциплінарних наукових зв'язків. Юридична Україна, 2018. – № 7. С.41-47.
2. Мергель М. Р. Покарання: поняття та міжгалузевий характер. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. № 6. 2021. С 107-112. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/6_2021.pdf#page=107
3. Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика покарання // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І.Шакун (голова), В.І.Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Нац. акад. внутр. справ. – 2019. – С.250-251. <https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/16694>
4. Костенко О.М. Кримінальне покарання в системі засобів протидії злочинності. Культура и закон – у протидії злу: Монографія.– К.: Атіка, 2008. – 352 с.– С.264
5. Полянський Є. Ю. Про ефективність кримінальних покарань. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матер. міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020.Т. 3. С. 95–97.
6. Ліхолетова Ю. А. До питання ефективності кримінального покарання осіб злочинців-рецидивістів/Ліхолетова Ю. А. // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення. -Київ:Нац. акад. внутр. справ України, 2014.-С.228-231
7. Мергель М.Р. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення. Юридичний науковий журнал. 2023. № 8. С. 365-368. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/84.pdf

ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА IUS PUNIENDI: ПОШУК БАЛАНСУ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Актуальність порушеної проблематики набуває особливого значення в контексті повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Із 24 лютого 2022 року українська держава опинилася в умовах, які вимагали негайного і рішучого реагування в усіх сферах суспільного життя, включаючи правову. Введення правового режиму воєнного стану передбачає можливість тимчасового обмеження певних конституційних прав і свобод людини і громадянина для забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності. Ця ситуація загострює фундаментальну правову дилему: як забезпечити національну безпеку, реалізуючи *ius puniendi* щодо злочинних посягань, і водночас не допустити свавільних обмежень прав людини. Цей пошук балансу є не просто теоретичним питанням, а практичним імперативом, що визначає демократичний характер української держави та її відданість верховенству права. Аналіз того, як правова система України справляється з цим завданням, є даниною поваги науковій спадщині професора Миколи Івановича Панова, чий ідеї про сутність кримінального права продовжують жити в сучасній українській правовій доктрині [1; 2, с.99].

Поняття *ius puniendi* (право покарання) традиційно визначається як право держави карати за кримінальні правопорушення, що передбачені її законами. Проте у сучасній доктрині це право не зводиться до простої карі або відплати за скоєне. Українська кримінально-правова наука, слідуючи світовим тенденціям, розглядає покарання як складний багатоцільовий інструмент [3]. Стаття 50 Кримінального кодексу України визначає покарання як захід примусу, що застосовується від імені держави та полягає в обмеженні прав і свобод засудженого. При цьому його головною метою є не лише кара, а й виправлення засуджених та запобігання вчиненню нових злочинів [4].

Сучасний підхід до *ius puniendi* фокусується на ресоціалізації правопорушника, прагнучи змінити його особистісні орієнтири та сформувати «нові просоціальні стилі адаптації» [5]. Така концепція вимагає від правозастосовних органів не просто формального «виправлення», а змістовного впливу на особу, що відповідає завданням суспільного розвитку. Покарання, яке служить меті виправлення та превенції, не може бути довільним або жорстоким. Воно має поважати гідність особи, що за своєю суттю є фундаментальною гарантією

прав людини. Таким чином, сучасна доктрина органічно пов'язує *ius puniendi* із захистом прав людини, перетворюючи його з інструмента відплати на механізм досягнення соціальної стабільності та безпеки [6]. Цей філософський перехід є ключовим для розуміння того, як держава може ефективно реалізовувати своє право на покарання, залишаючись демократичною.

Взаємозв'язок між національною безпекою та правами людини в Україні є діалектичним і багатоаспектним. Національна безпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави [7]. У цій системі права людини є одним із провідних об'єктів національної безпеки, оскільки саме безпека особи є передумовою для забезпечення безпеки суспільства та держави в цілому [8]. Доктрина національної безпеки України прямо базується на принципах дотримання прав і свобод людини і громадянина, поваги до гідності особи, захисту її законних інтересів [7; 9]. Цей підхід заперечує спрощене уявлення про конфлікт між безпекою та свободою, де збільшення першої неминуче веде до зменшення другої. Натомість, він розглядає їх як взаємодоповнюючі та взаємозалежні категорії. Справжня національна безпека досягається не шляхом обмеження свобод, а через їх захист та реалізацію [10, с. 97–98]. Однак, у надзвичайних ситуаціях, таких як збройна агресія, може виникнути необхідність тимчасового обмеження окремих прав. Проте, згідно з Конституцією України, такі обмеження можуть бути встановлені виключно на підставі закону і в суворо визначених межах. Порушення цього принципу є загрозою не лише для прав людини, а й для самих основ національної безпеки, оскільки підриває довіру до держави та її правового порядку.

Для забезпечення балансу між *ius puniendi* та правами людини в Україні існує потужна система гарантій, що діє на національному та міжнародному рівнях. Конституція України закріплює низку фундаментальних прав, зокрема на життя (ст. 27), повагу до гідності (ст. 28), свободу та особисту недоторканність (ст. 29), а також гарантує право на справедливий суд [11, с.111]. Ключовим запобіжником від свавілля є практика Конституційного Суду України (КСУ) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). КСУ неодноразово наголошував, що обмеження конституційних прав може встановлюватися виключно законом, ухваленим Верховною Радою України, а не підзаконними актами. У своєму рішенні від 2019 року Суд підкреслив, що обмеження права на свободу та особисту недоторканність можливе лише на підставі вмотивованого рішення суду, а не формально-автоматичного [12]. Це рішення визнало неконституційною норму, яка унеможливлювала обрання м'якшого запобіжного заходу, ніж тримання під вартою, для осіб, підозрюваних у певних злочинах. Таким чином, КСУ відстояв принцип пропорційності та верховенства права.

На міжнародному рівні ЄСПЛ є останнім арбітром у справах про порушення прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Суд застосовує «трискладовий тест» для оцінки правомірності будь-яких обмежень, що полягає в перевірці їх законності, легітимної мети та необхідності в демократичному суспільстві. Рішення ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти росії» є надзвичайно важливим, оскільки воно підтвердило, що положення Конвенції залишаються чинними навіть в умовах збройного конфлікту. Суд встановив відповідальність росії за масові та систематичні порушення прав людини, включаючи невідбіркові військові атаки, страти, тортури та викрадення дітей. Це рішення стало знаковим, адже ЄСПЛ підкреслив, що дії росії є «безпрецедентним і кричущим нападом на фундаментальні цінності Ради Європи». Воно демонструє, що міжнародна правова система забезпечує ефективну відповідальність за порушення прав людини, що є ключовим інструментом протидії агресору, який нехтує верховенством права [13].

Введення воєнного стану створило безпрецедентні виклики для кримінальної юстиції України, що вимагали швидкого законодавчого реагування. Найбільш значущі зміни, що стосуються *ius puniendi*, були внесені до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів. Зокрема, ухвалення Закону України №2113-IX від 03.03.2022 посилює відповідальність за злочини проти основ національної безпеки, передбачивши кваліфікуючу ознаку «вчинення в умовах воєнного стану» для державної зради та диверсії, що тягне за собою суворіше покарання, аж до довічного позбавлення волі [14]. Це пряма маніфестація реалізації *ius puniendi* в умовах екзистенційної загрози.

Водночас, динамічні зміни в процесуальному законодавстві були спрямовані на адаптацію кримінального провадження до умов війни. Були внесені зміни щодо продовження строків досудового розслідування та застосування запобіжних заходів, зокрема тримання під вартою. Наприклад, новим пунктом ч. 1 ст. 615 КПК передбачено зупинення строків досудового розслідування в разі відсутності об'єктивної можливості звернутися до суду з обвинувальним актом. Ухваленням Закону № 2124-IX від 15.03.2022 було запроваджено концепцію «бойового імунітету», що звільняє військовослужбовців від кримінальної відповідальності за певні дії, вчинені в умовах бойової обстановки, якщо вони відповідали обставинам [15].

Ці законодавчі зміни, хоч і були необхідними для забезпечення обороноздатності держави, несуть ризики, пов'язані з правовою невизначеністю та потенційним порушенням прав. Як зазначалося в аналітичних матеріалах, швидкість змін могла «безповоротно зашкодити великій кількості кримінальних проваджень». З іншого боку, деякі права, такі як право на звернення до органів влади, залишилися абсолютними і не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану, що засвідчує прихильність держави до конституційних

принципів. Проте, ключовим завданням для системи кримінальної юстиції залишається забезпечення того, щоб застосування розширеного *ius puniendi* під час війни не перетворилося на інструмент свавілля. Це вимагає постійного контролю з боку судів та прокуратури, а також дотримання принципів пропорційності та законності.

Проблематика співвідношення *ius puniendi* та гарантій прав людини в умовах воєнного стану має принципове значення для збереження демократичного характеру Української держави. Реалізація державою права на покарання в умовах екзистенційних загроз є легітимною й необхідною передумовою забезпечення національної безпеки. Водночас, ефективність цього інструмента можлива лише за умови його здійснення в межах закону, із дотриманням принципів пропорційності, верховенства права та поваги до гідності особи. Вихід за ці межі трансформує *ius puniendi* із правового механізму захисту в інструмент свавілля, що становить загрозу не лише правам і свободам людини, а й легітимності правопорядку в цілому. Отже, збереження балансу між публічними інтересами безпеки та приватними правами особи є не ситуативним завданням, а стрижневим критерієм зрілості правової системи України в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел:

1. Обмеження прав людини під час воєнного стану. ВІТІ Консультант : вебсайт. URL: <https://kapinvest.info/konsultant/aktualno-pid-chas-voiennoho-stanu/obmezhenia-prav-liudyny-pid-chas-voiennoho-stanu> .
2. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRTS_Pravova-systema-Ukrayiny.pdf .
3. Fellmeth A. X., Horwitz M. Guide to Latin in International Law. 1st ed. Oxford Reference : вебсайт. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780195369380.001.0001/acref-9780195369380> .
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
5. Лановенко І. І. Суспільно-небезпечна девіантна поведінка та соціально-психологічні завдання її корекції у кримінальному покаранні. *Вісник*. 2015. № 128. С. 156–159. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Lanovenko_2015_2.pdf .
6. Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 190–197. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2012/19.pdf .

7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

8. Манжула А. А., Сокурєнко О. А. Права людини і національна безпека як об'єкт правового захисту у контексті діяльності Служби безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 227–229. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/55>.

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. *Урядовий кур'єр*. 2017. 28 лютого (№ 38). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

10. Чижов Д. А. Національна безпека як елемент системи забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 4. С. 96–101. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2021.4.15>.

11. Тарасюк С. М. Забезпечення прав людини в кримінальному провадженні: класифікаційні підходи та сучасні виклики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 5. С. 107–115. DOI: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-16>.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чорнобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України від 25.06.2019 № 7-р/2019. Вебсайт Конституційного Суду України. URL: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7-r_19.pdf.

13. Україна та Нідерланди проти росії: вирішальне рішення ЄСПЛ щодо військової агресії росії та масових порушень прав людини. Асоціація правників України : вебсайт. 26.01.2023. URL: <https://uba.ua/ukr/news/ukraine-ta-nderlandi-proti-rosi-virshalne-rshennja-spl-shhodo-vjjskovo-agsresi-rosi-ta-masovikh-porushen-prav-ljudini>.

14. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 № 2113-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 13. Ст. 63.

15. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2124-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 15. Ст. 82.

ВІДПОВІДНІСТЬ ШТРАФІВ ЯК ВИДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ СУЧАСНИМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ УМОВАМ УКРАЇНИ

Стаття 51 ККУ містить повний та вичерпний перелік кримінальних покарань, які можуть бути застосовані судом та які розміщені по зростанню від найлегшого до найтяжчого. Таким чином штраф визначається найменш тяжким покаранням в кримінальному праві. Проте, потрібно враховувати, що цей вид покарання також повинен виконувати основну мету, яка закріплена в статті 50 ККУ: кару, виправлення засудженого, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень засудженим, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень іншими особами.

Дана тема є актуальною, оскільки, відповідно до судової статистики за 2023 рік, штраф як основне покарання місцеві загальні суди наклали на 16,8 тисяч осіб, або 25,3 % від загальної кількості засуджених за всі види злочинів. До прикладу, кількість осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, становила 12,2 тисяч осіб, частка від загальної кількості засуджених - 18,2 % [3. ст. 40]. Таким чином, штраф є поширеним видом покарання в кримінальному праві.

Відповідно до ч. 2 ст. 53 КК України, розмір штрафу визначається судом з урахуванням тяжкості злочину та майнового стану винного в межах від 30 до 50000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (НМДГ), якщо інше не передбачено санкціями Особливої частини КК. Якщо ж передбачено штраф

понад 3000 НМДГ, його розмір не може бути меншим за заподіяну шкоду чи отриманий злочином дохід. Такий підхід поєднує умовний спосіб обчислення (через НМДГ) із пропорційним – залежно від завданих збитків або вигоди, що є позитивним аспектом.

НМДГ при визначенні розміру штрафу у кримінальному праві прирівнюється до 17 гривень, відповідно до Податкового кодексу України. Отже, мінімальний розмір штрафу дорівнює 510 грн і залишається незмінним із 2001 року, попри інфляцію та суттєве знецінення гривні (відсоток інфляції станом на липень 2025 року становить 874,6%). Таким чином, такий розрахунок розміру штрафу є застарілим та не дозволяє досягти мети кримінального покарання.

При вивченні даної проблематики доцільно розглянути досвід інших країн. Міжнародна практика має декілька підходів в питанні обчислення штрафів: призначення штрафу в фіксованій грошовій сумі; введення одиниці штрафу, грошовий еквівалент якої визначається у відповідному законі або кодексі; розрахунок штрафу в денних ставках, прожитковому мінімумі, мінімальних заробітних платах.

Перший підхід передбачає визначення штрафу у фіксованій сумі національної валюти (Нідерланди, Франція, Швейцарія, Бельгія, Болгарія). Стаття 47 Кримінального кодексу Болгарії (Наказателен кодекс на Република България) передбачає, що при визначенні розміру штрафу враховується майновий стан винного, його доходи та сімейні зобов'язання. Він не може бути меншим за 100 болгарських левів (2 466 гривень).

Цікавим є досвід Литовської республіки, в статті 47 Кримінального кодексу (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas) штраф розраховується виходячи з прожиткового мінімуму. На мою думку, такий підхід є оптимальним, оскільки враховує економічні зміни в країні та не прив'язаний до конкретної суми. Ми живемо в динамічному світі, тому потрібно враховувати конкретні

фактори та соціальне-економічне становище людей в конкретний проміжок часу.

Доцільно зазначити про зарубіжний досвід використання денної ставки як бази для визначення штрафу, яка розраховується з чистого доходу винного за день з урахуванням витрат на утримання сім'ї (Польща, Австрія). Перевага цього підходу полягає у поєднанні тяжкості злочину з реальними фінансовими можливостями винного, що забезпечує індивідуалізацію покарання та рівну суворість для осіб із різним майновим станом. Але з урахуванням великого відсотку незареєстрованих працівників в Україні, які отримують заробітну плату не сплачуючи податки, цей метод обчислення штрафу також є доволі ризикованим та стане простором для зловживань.

Отже, на мою думку, найоптимальнішим способом у правовій регламентації видається підхід, за яким базовою одиницею для визначення штрафу використовується прожитковий мінімум. У КК України прожитковий мінімум уже використовується як критерій для визначення шкоди чи незаконної вигоди.

Прожитковий мінімум є динамічною одиницею, це дозволяє забезпечити актуальність та справедливість розміру штрафів, які автоматично коригуються відповідно до рівня цін та доходів населення. На відміну від фіксованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян (17 грн), що давно втратив реальне значення, прожитковий мінімум відображає реальні потреби людини та рівень її матеріального забезпечення, а також переглядається кожного року.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: станом на 1 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

3. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 році. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_statistika_kriminal_2023.pdf
4. Девальвація української гривні // Міні-фін [Електронний ресурс]. – URL: index.minfin.com.ua/ua/economy/index/devaluation/
5. НАКАЗАТЕЛЕН КОДЕКС, в сила от 01.05.1968 г. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/1589654529>
6. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas: Žin., 2000, Nr. 89-2741, URL: <https://www.infolex.lt/ta/66150#>
7. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

Зайцев О.В.
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІ ЗА УХВАЛЕННЯ СВАВІЛЬНОГО СУДОВОГО РІШЕННЯ: ПРОБЛЕМА МАТЕРІАЛЬНОГО ЧИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА?

Рішенням Конституційного Суду України (далі - КСУ) від 11 червня 2020 р. №7-р/2020 ст. 375 КК визнано неконституційною. Суд наголосив, що ця норма кримінального права не встановлює об'єктивних критеріїв визнання судового акта неправосудним, а також не розкриває змісту такої суб'єктивної ознаки злочину, як вчинення суддею відповідних дій завідомо. Наведене уможливорює неоднозначне розуміння змісту складу злочину, що є несумісним з вимогами ясності, передбачуваності закону та юридичної визначеності як елемента принципу верховенства права [1]. Водночас, парламент під час нада-

ного КСУ шестимісячного строку не привела нормативне регулювання, встановлене ст. 375 КК, у відповідність з Основним Законом України та цим Рішенням.

Слід нагадати, що кримінальна відповідальність за винесення суддею неправосудного рішення передбачалась в Уложенні про покарання кримінальні та виправні, ст. 111 КК УСРР 1922 р., ст. 102 КК УСРР 1927 р., ст. 176 КК УРСР 1960 р. Значних проблем із застосуванням цих норм не було.

Так, наприклад, М.І. Бажанов вважав, що неправосудним є рішення «якщо воно не відповідає вимогам законності та обґрунтованості. Особливо небезпечні випадки винесення обвинувального вироку невинному або виправдання винного, застосування м'якого покарання до особи, яка вчинила тяжкий злочин, та, навпаки, суворого до особи, яка вчинила злочин, що не являє собою великої суспільної небезпеки» [2, с. 23]. Цей підхід поділяє і В.І. Тютюгін [3, с. 647].

Верховний Суд України вказував, що поняття «неправосудне судове рішення» у поєднанні з вказівкою на «завідомість» його постановлення підкреслює цілеспрямований характер злочинних дій судді, його свідоме прагнення та бажання всупереч матеріальному чи процесуальному закону і (або) фактичним обставинам, встановленим у справі, постановити судове рішення, яке за своєю суттю не може бути і не є актом правосуддя [4].

Схожий склад злочину є у законодавстві зарубіжних країн [5, с. 89]. Зокрема, злочини суддів, які «викривляють», «спотворюють», «перекручують» право, називаються у німецькому перекладі Біблії «спотворення права», від якого походить назва окремого виду злочинів *Rechtsbeugung*, який запроваджено у кримінальне право в середині XIX століття [6, с. 16]. Зокрема, у § 339 КК ФРН «Спотворення права» йдеться про те, що «суддя, інший чиновник або третейський суддя, який під час провадження у справі або ухвалення вироку спотворює право на користь або шкоду однієї зі сторін, підлягає покаранню позбавленням волі строком від одного до п'яти років» [7].

В Проекті КК (в редакції 21.07.2025р.) передбачена відповідальність судді, який, зловживаючи службовими повноваженнями, ухвалив завідомо незаконне та/або необґрунтоване (свавільне) судове рішення (ст. 8.1.4) [8]. Ю.В. Баулін переконує, що запропонована стаття відповідає як критеріям пропорційності (легітимність мети, придатність для досягнення цієї мети, необхідність і пропорційність у вузькому сенсі), так і практиці ЄСПЛ із застосування ст. 6 ЄКПЛ. Ця практика дає можливість зробити висновок, яке судове рішення є свавільним: допущені суддею грубі порушення сягнули такого рівня, що правосуддя по суті не відбулося [9, с. 340].

В контексті окресленої проблеми заслуговують на увагу міркування Голови Верховного Суду С.І. Кравченка.

По-перше, суддею у 2019 р. захищена дисертація, в якій запропонована нова редакція ст. 375 КК. Йдеться про заміну формулювання «завідомо неправосудне судове рішення» поняттям «явно незаконне судове рішення», зміст останнього визначити як: «Судове рішення є явно незаконним, якщо воно ухвалено внаслідок грубого порушення процесуального закону та/або включає умисне неправильне застосування норм матеріального закону» [10, с. 18].

По-друге, вже після згаданого Рішення КСУ, С.І. Кравченко зауважив, що основна проблема не у ст. 375 КК, а у напрацьованому механізмі тиску на суддів, звертаючи увагу на те, що в інших європейських країнах виключається ситуація, коли вноситься в «реєстр провадження проти судді, щоб потім, наприклад, через два роки його закрити, не направляючи до суду». Тобто в Україні «багатьом вигідно, щоб була маса проваджень щодо суддів. Щоб їх завжди смикати» [11].

По-третє, суддя звертає увагу, що у ЄРДР було зареєстровано майже 2 тис. кримінальних проваджень за ст. 375 КК, більшість із них, як правило, закривалися. При цьому лише поодинокі провадження направлені до суду. У підсумку він зробив висновок що, з огляду на Рішення КСУ прийняти нову редакцію статті **неможливо** [12].

По-четверте, суддя вважає, що слід змінити підходи до ст. 214 КПК: вимагати обґрунтування при внесенні заяви до ЄРДР або повернутися до процедури, яка існувала раніше – перевірка заяви протягом певного часу, і лише тоді прийняття рішення про внесення її до реєстру, або ж ні [13].

Зауважимо, що повернення «дослідчої перевірки» вже пропонувались проектом №4661 від 27.01.2021 р. Про зміни до ст. 214 КПК йдеться у законопроекті №12439 від 24.01.2025 р. Зокрема, пропонують реєструвати провадження у ЄРДР тільки за наявності у заяві достатніх даних про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення [14].

По-п'яте, С.І. Кравченко вважає безпідставними заяви політиків про те, що після прийняття рішення КСУ судді можуть безкарно ухвалювати неправосудні рішення, оскільки, у більшості випадків дії судді разом із ст. 375 КК кваліфікувались і за іншими статтями КК, наприклад, ст. 368 КК. Тому, за достатніх підстав дії судді можуть кваліфікуватись, наприклад, як зловживання владою (ст. 364 КК України) [12].

З приводу цієї тези слід зауважити, що, з одного боку, дійсно практика пішла наведеним шляхом. Можна навести справу за ч. 2 ст. 364, ч. 1 ст. 366 КК в якій слідство встановило, що «у листопаді 2020 року суддя ухвалила рішення про зняття арешту з 110,7 тис. євро та 9,3 тис. дол. США, посиляючись на нібито належність цих коштів не обвинуваченому у справі, а зовсім іншій особі. Насправді, таке рішення було ухвалено завідомо незаконно. По-перше, суддя в принципі не мала права розглядати це питання. По-друге, клопотання про зняття арешту не містило жодних відомостей про обвинуваченого, у якого були вилучені кошти, та будь-якого підтвердження належності цих коштів іншій особі» [15].

З іншого боку, наведене вище твердження про неможливість повернення до КК України спеціального виду службового зловживання суддями і оперування тільки загальними нормами, передбаченими у Розділі XVII Особливої частини КК, не виглядає переконливим тому, що, як справедливо пише М.В. Шепітько «у «боротьбі» мотивів судді інколи «з'являються» мотиви не

пов'язані із вирішенням конкретної справи – це прояв помсти до іншої особи, яка не приймає участь у справі, егоїзм, кар'єризм або інший особистий мотив, корисливий або інший мотив [16, с. 123]. Тобто, ухвалення суддею свавільного рішення, яке вчинене за відсутності, наприклад, корисливої мети та (або) наслідку у виді матеріальної шкоди (істотна шкода чи тяжкі наслідки), передбачених ст. 364 КК, або предмету злочину, передбаченого ст. 368 КК, залишає такі дії судді поза кримінально-правовим полем.

Таким чином, саме з точки зору кримінального права проблема кваліфікації винесення суддею завідомо неправосудного (свавільного) рішення не приводила дослідників до виключення чи визнання «нежиттєздатною» ст. 375 КК [17, 18, 19]. Наводяться варіанти вдосконалення норми для її відповідності принципу верховенства права. Робоча група з питань розвитку кримінального права теж стоїть на аргументованій позиції криміналізації такого спеціального виду службового зловживання.

Водночас, якщо йдеться про застосування норми КК України з метою тиску на суддів, то дійсно, як справедливо зауважив С.І. Кравченко, проблема все ж таки в обґрунтованості дій з боку правоохоронних органів при внесенні відомостей до ЄРДР і тривалому та переважно, безперспективному, здійсненню досудового розслідування. З цього приводу можна навести аргумент, що у ст. 481 КПК України передбачено запобіжник у виді письмового повідомлення про підозру судді Генеральним прокурором або його заступником. Водночас, найбільш дієвим видається підхід, який стосується особливостей початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених суддею Вищого антикорупційного суду (ст. 480-1 КПК).

З огляду на це, можна запропонувати для обговорення:

- 1) Доповнити КК України статтею 375-1, якою встановити відповідальність за ухвалення свавільного судового рішення, наприклад, у редакції, яка запропонована розробниками проекту КК України [8].

- 2) Доповнити КПК України положенням, що відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст.

375-1 КК України, вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань Генеральним прокурором (особою, яка виконує його обов'язки) або його першим заступником чи заступником, керівником обласної прокуратури або його першим заступником чи заступником. Також покласти обов'язок невідкладно, але не пізніше 24 годин з моменту внесення таких відомостей, повідомити Верховний Суд про початок досудового розслідування.

З) Підтримати зміни щодо ст. 214 КПК щодо реєстрації провадження у ЄРДР тільки за наявності у заяві достатніх даних про обставини вчиненого кримінального правопорушення. Уточнити, що «достатніми є саме ті дані, які підпадають під підстави, визначені ч. 5 ст. 214, — такий підхід забезпечить передбачуваність і узгодженість норм» [20].

Це виглядає достатньо радикальним кроком, водночас, це може стати дієвим і передбачуваним механізмом реалізації кримінально-правових приписів щодо ухвалення свавільного судового рішення із суворим дотриманням принципу незалежності судової влади у кримінально-процесуальній діяльності.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 375 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-20#Text>
2. Бажанов М.І. Злочини проти правосуддя. Конспект лекцій. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 1996. 29 с.
3. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / В.Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація та ін. 6-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2021. 768 с.
4. Постанова Верховного Суду від 05 березня 2019 року, справа № 759/15166/15-к, провадження № 51-16км17 <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80364023>
5. Хавронюк М.І. Кримінальна відповідальність за постановлення суддею неправосудного судового рішення: міжнародні стандарти, законодавство України та інших держав Європи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Том 4. С. 83-95.
6. Кулеша В. Кримінальна відповідальність суддів та прокурорів за злочини проти правосуддя за Нюрнберзькими законами, німецьким, австрійським

та польським законодавством. Лодзинський університет, 2013. 521 с.
URL: http://www.nsj.gov.ua/files/1472627550Crimen_Vitol'd%20Кулеша.pdf

7. Bürgerliche Gesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/___339.html

8. Текст проєкту КК України (станом на 21.07.2025). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/07/22/kontrolnyj-proyekt-kk-21-07-2025.pdf>

9. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Баулін та ін. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.

10. Кравченко С.І. Кримінально-правова охорона процесуальних прав та інтересів підозрюваного, обвинуваченого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2019. 20 с.

11. Голова ККС ВС Станіслав Кравченко: Найбільша проблема, яка зараз існує в українських судах – в них просто немає суддів. *Судова влада України*. 05.08.2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/977407/>

12. Судді ККС ВС обговорили питання щодо кримінальної відповідальності за ухвалення завідомо неправосудних рішень. *Судова влада України*. 24.11.2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1028351/>

13. Станіслав Кравченко: механізм внесення заяв до ЄРДР має бути переглянутий. *Судово-юридична газета*. 17.09.2020. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/179484-stanislav-kravchenko-mekhanizm-vnesennya-zayav-do-yerdr-maye-buti-pereglyanuti>

14. Проект Закону № 12439 від 24.01.2025р. «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення гарантій захисту суб'єктів господарювання під час здійснення кримінального провадження». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/55696>

15. Незаконне зняття столичною суддею арешту з коштів: скеровано до суду. НАБУ. 23.08.2023. URL: <https://nabu.gov.ua/news/nezakonne-zniattia-stolichnoiu-suddeiu-areshtu-z-kosht-v-skеровано-do-sudu/>

16. Шепітько М.В. Злочини у сфері правосуддя: еволюція поглядів та наукові підходи до формування засобів протидії. Монографія. Х.: Право, 2018. 408 с.

17. Єднак В.М. Кримінальна відповідальність за постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови з корисливих мотивів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ. 2015. 22 с.

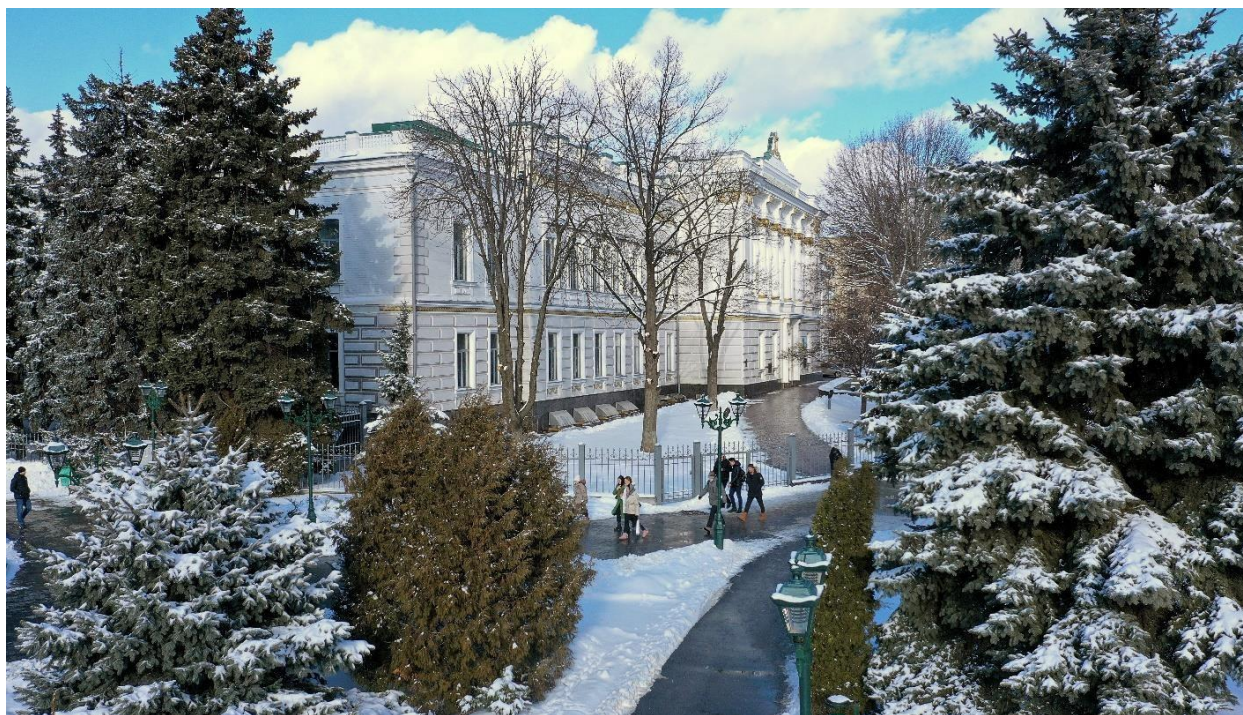
18. Задоя К. П. Проблеми обґрунтованості рішення Конституційного Суду України щодо визнання неконституційною статті 375 Кримінального кодексу України. *Юридичний бюлетень*. 2021. Вип. 23. С. 211-217.

19. Палюх Л.М. Кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти правосуддя: автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.08. ХНУВС. 2021. 42 с.

20. Які дані достатні для початку розслідування, - зауваження НААУ до проекту №12439. 22.08.25. URL: <https://unba.org.ua/news/10659-yaki-dani-dostatni-dlya-pochatku-rozsliduvannya-zauvazhennya-naau-do-proektu-12439.html>

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

*Друга дискусійна панель
Сила міждисциплінарності*

Шенітько В.Ю.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

**РОЛЬ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ПАНОВА У ДОСЛІДЖЕННІ
МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА І
ІІІ МІЖНАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ**

Микола Іванович Панов – доктор юридичних наук (з 1987), професор (з 1989), дійсний член (академік) Національної академії правових наук України

(з 2009), Заслужений діяч науки і техніки України (1995), Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (нині - Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) (з 2009), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (з 2006) [1, с. 155, 156]. Понад 20 років (з 1987-2007) професор М. І. Панов був проректором з наукової роботи в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого [2, с. 665, 666]. Академік М. І. Панов є знаним юристом та видатним науковцем сьогодення.

Суттєвим внеском у науку кримінального права є дослідження професора М. І. Панова її методологічних засад. До 17-го тому Великої української юридичної енциклопедії (Кримінальне право) саме професор М. І. Панов надав статтю «Наука кримінального права» і визначив її як «важливу складову і відносно самостійну галузь юридичної науки, яка становить упорядковану систему знань у вигляді ідей, теорій, вчень, концепцій і поглядів про злочин і покарання як об'єктивні явища соціально правової реальності» [2, с. 539-543]. На думку професора М. І. Панова, наукові дослідження у кримінальному праві проводяться на серйозній методологічній основі з використанням достатньо ефективних наукових методів пізнання, які посідають домінуюче значення [2, с. 540]. У цій частині роботи М. І. Панов надав характеристику таким методам: діалектичному методу, методу системно-структурного аналізу, формально-логічному (догматичному) методу, соціологічному методу, історично-правовому методу, порівняльно-правовому методу [2, с. 540].

Професор М. І. Панов звертався й до доктринальних проблем кримінального права. У цьому відношенні М. І. Панов досліджував проблеми складу злочину та його функцій у доктрині кримінального права [3, с. 150-171]. М. І. Панов вказує, що «в науці кримінального права вчення про склад злочину – надзвичайно важлива, самостійна і відносно завершена система знань, що має свій власний предмет і самостійні концептуальні й організаційні наукові засади, принципи та підходи [3, с. 152, 153].

Мені особисто пощастило тривалий час працювати разом з професором М. І. Пановим, у той час коли він був проректором з наукової роботи університету. У цей період нам вдавалося обговорювати дискусійні питання методології науки (і кримінального права, і криміналістики), міжнаукові зв'язки кримінального права з іншими науками (особливо в структурі наук кримінально-правового циклу).

Заслуговує на увагу наукова праця професора М. І. Панова «Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу», яка була опублікована у 2019 р. у збірнику «Проблеми законності» [4, с. 158-170]. М. І. Панов пише, що «науки кримінального циклу об'єднуються головним чином єдиною для них узагальненою предметно-прагматичною проблемою – проблемою боротьби із злочинністю, що базується на міжгалузевій фундаментальній науковій основі – «загальній теорії боротьби зі злочинністю». І далі зазначає, що «наука кримінального права, поєднуючи в собі риси фундаментального і прикладного знань, являє собою по відношенню до кримінології, кримінального процесу, криміналістики, інших суміжних наук фундаментальну науку, є теоретичною і нормативною базою всіх наук кримінального циклу» [4, 158-170].

Про наукові проблеми кримінального права, кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи вдавалося спілкуватися з професором М. І. Пановим під час засідань спеціалізованої вченої ради щодо захисту дисертаційних досліджень у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, а також спільних поїздок до Києва і участі у роботі Вищої атестаційної комісії України. Професор М. І. Панов з 1992 – член, а у 1997-2000 – заступник голови експертної ради ВАК України [1, с. 155, 156].

Професор М. І. Панов завжди виявляв щирий інтерес до криміналістики, хотів завжди займатися криміналістикою. Це пов'язано з тим, що М. І. Панов п'ять років працював слідчим прокуратури Чугуївського району Харківської

області (з 1965-1970) і бажав вступити до аспірантури по кафедрі криміналістики. Думаю, що в цей час у нього сформувалося «слідче мислення», виникла любов до криміналістики, і розуміння її як науки «про реалії кримінального права».

Професор М. І. Панов був творчою особистістю, звертався до складних філософських, психологічних, соціологічних проблем здійснення слідчої діяльності. Його приваблювали питання слідчої інтуїції, здійснення психологічного впливу під час допиту, використання рефлексивного управління і рефлексивного мислення в слідчій діяльності, застосування теорії ігор у конфлікті під час взаємодії з супротивником та ін. Так з'являлися спільні статті з цієї проблематики з професором М. І. Пановим [5, с. 96-98; 6, с. 180-188].

Важливим є внесок професора М. І. Панова у підготування «Настільної книги слідчого» – ґрунтовного довідника для слідчих і дізнавачів, який містить практичні рекомендації, що можуть ефективно використовуватися у професійній діяльності при розслідуванні злочинів. Саме професор М. І. Панов був ініціатором підготування такого видання, переконав мене в доцільності і необхідності такої книги для практичних співробітників. Було створено творчий колектив по підготовці цієї праці. У 2003 р. «Настільна книга слідчого» була опублікована [7] – це було перше видання такого роду довідкової книги в Україні. До авторського колективу першого видання увійшли: професори Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А., Матусовський Г. А., доценти Багинський В. З., Борисенко І. В., Булулуков О. Ю., Буцан О. П., Глібко В. М., Городиський О. М., Грузкова В. Г., Дудніков А. Л., Марушев А. Д., Митрохіна З. І., Чорний Г. О., Шевчук В. М.; редколегія: професори В. Я. Тацій, М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова; рецензенти: професори Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, В. В. Кривобок, В. С. Кузьмічов. Після виходу у світ цієї довідкової книги на V Всеукраїнському конкурсі «Краще юридичне видання» в номінації «Науково-популярні, науково-практичні і довідкові видання в галузі права» за підготування «Настільної книги слідчого»

було отримано першу премію (2003). У подальшому «Настільна книга слідчого» перевидавалася у 2007, 2008 та 2011 роках [8; 9; 10] (колектив авторів певним чином змінювався). Настільна книга слідчого дійсно стала своєрідним «поводирем» слідчого у повсякденній праці, у набутті практичних навичок у розслідуванні злочинів [11, с. 503, 504].

Професор М. І. Панов – справжній учений, який глибоко відчував матерію кримінального права, відрізнявся фундаментальними поглядами на науку кримінального права, кримінально-правову доктрину, доктрину кримінального права України [12, с. 411-424], здійснив суттєвий внесок у розвиток наук кримінально-правового циклу та дослідження їх міжнаукових зв'язків. Професор М. І. Панов генерував не лише теоретичні ідеї та концепції, а й формулював практичні рекомендації законодавчого та правозастосовного характеру.

Список використаних джерел:

1. Професори Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого / [редкол.: А. Гетьман (голова), Ю. Барабаш, О. Ярошенко та ін.]. 3-тє вид., змін. й допов. Харків: Право, 2024. 236 с.
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 210 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 1064 с.
3. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / В. ЯЮ Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків: Право, 2013. 1240 с.
4. Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 158-170.
5. Панов М. І., Шепітько В. Ю. Рефлексивне управління при допиті. *Юридичний вісник*. 1999. № 4. С. 96-98.
6. Коновалова В. О., Панов М. І. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 1999. № 1(16). С. 180-188.
7. Настільна книга слідчого: наук.-практ. посібник / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. Київ: Ін Юре, 2003. 736 с.
8. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 728 с.

9. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 728 с.

10. Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2011. 736 с.

11. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертизи, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.; Нац. акад. пра. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: ПРАВО, 2018. 952 с.

12. Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства [упоряд.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна; відп. за вип. С. О. Харитонов; авт. вступ. ст.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна]. Харків: Право, 2020. 1160 с.

Демидова Л. М.

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінального права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого*

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

Микола Іванович Панов — доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, був і назавжди залишиться видатною особистістю, вченим світового рівня, дослідником із глибокими і широкими енциклопедичними знаннями. Його науковий внесок у розвиток правознавства України є настільки вагомий, що достойний для вивчення студентами і аспірантами юридичних навчальних закладів і майбутніми філософами.

Тема круглого столу «Ius Puniendi: голоси епох в суголоссі днів — до 85-річчя від дня народження професора Миколи Івановича Панова (1940-

2023) *in memoriam*» є символічною. Це прояв нашої глибокої шани і вдячності Миколі Івановичу як легенді права, філософських знань, кримінального права. Вона і про традиційність, наступність, обов'язок і вміння цінувати, пам'ятати, зберігати і передавати досвід попередників, доповнюючи цю скарбницю знань і особистостей сучасними досягненнями. І я шаную наших модераторів за обрану тематику, яка продовжує реалізацію стратегії кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого щодо подальшого використання платформи кримінально-правових дискусій із назвою «Наукові коди поколінь» (автор ідеї – кандидатка юридичних наук, доцентка, провідна експертка міжнародного рівня Олена Володимирівна Харитонova, а художній реалізатор ідеї – кандидатка юридичних наук, доцентка, колега з чудовим відчуттям гармонійності і безперервності в світі Алеся Вікторівна Горностай). До реалізації цієї ідеї з новою тематикою долучився як модератор-організатор учень Миколи Івановича Панова – кандидат юридичних наук, доцент Олександр Едуардович Радутний. Велика вам вдячність, шановні колеги!

Для нас-дослідників є необхідним вивчення наукового доробку колег і попередніх поколінь з позиції доброзичливості і поваги, шануючи життя, особистість, працю кожної людини, із подякою продовжуючи дослідження, впровадження найкращих результатів їхньої наукової діяльності. І реалізуючи особисті ідеї і плани. Це є забезпечувальним фактором для розвитку науки.

Показово, що маючи енциклопедичні знання, професор М. І. Панов щиро ділився з науковою і студентською аудиторією своїми інтелектуальними здобутками. Крім того, він мав сміливість змінювати свої окремі наукові позиції, удосконалюючи їх, а інколи і відмовлятися від того, що, на його переконання, вже не є науковим. Не кожний дослідник здатний на такий вчинок.

Особливе місце серед наукових інтересів вченого займали питання методології науки кримінального права, і за цим напрямком діяльності протягом багатьох років Микола Іванович був неперевершеним вченим із яскравою палітрою аргументованих філософських ідей і міркувань. А значення методології полягає в тому, що, на думку класиків-філософів і класиків-правознавців, це «ліхтарик у руках того, хто йде в темряві, і хто обов'язково випередить бігуна на дорозі». Це наукова «зброя» дослідника гносеологічно-онтологічного рівнів і сутності.

У 2012 році Микола Іванович виступав із науковою доповіддю «Методологія науки як складова фундаментальних досліджень науки кримінального права» на жовтневій міжнародній науковій конференції, що була проведена в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого [1]. Добре відомо, що жовтневі щорічні наукові заходи отримали назву в науковому колі – «великі конференції з кримінального права». На них традиційно збирається велика аудиторія криміналістів – вчених і практиків, запрошуються доповідачами провідні науковці, керівники судових і правоохоронних органів, правозахисники. Особлива увага приділяється молодим дослідникам. І на цьому науковому форумі професор Панов презентував особисте, вже уніфіковане бачення методології наукового пізнання як поняття, виокремлюючи стрижень (квінтенсенцію) методології – вчення про методи як зміст методології. При чому вчений, розвиваючи положення наукової статті, оприлюдненої в 2010 році у співавторстві з професором Гуровою Н. О., акцентував увагу, що методологію не можна зводити тільки до однієї - тієї чи іншої (однієї) компоненти, наприклад до одного методу або до вчення лише про деякі окремі методи чи методики, оскільки за її межами в такому випадку будуть безпідставно залишатися інші [2]. Він розвинув вже відоме про методологію права в цілому і методологію кримінального права зокрема. Ним блискуче підкреслено і обґрунтовано інтегральний характер методології наукового пізнання, її цілісність і системність, віддзер-

калення нею міждисциплінарних зв'язків, а також наявних зв'язків із методологією теорії пізнання практичної діяльності, насамперед із методами праксеології тощо [3].

Підтвердженням фундаментальності багатьох положень досліджень професора Панова щодо методології науки кримінального права є розробки ключових наукових кримінально-правових проблем пізнавальної діяльності в сфері боротьби зі злочинністю: понять «безпека» і «безпека людини», «склад злочину», «причинний зв'язок у кримінальному праві», «спосіб вчинення злочину», «норма», «понятійний апарат кримінального права» тощо. Стосовно кожного з цих і багатьох інших питань кримінального права є найцінніша наукова спадщина професора М. І. Панова.

Зразком для мене є намагання Миколи Івановича ознайомити наукову і студентську аудиторію з творами «патріархів» - видатних особистостей в історії кримінального права, і зі своїми міркуваннями щодо них. Це теж до основ методології кримінального права – сприяння вивченню і впровадженню найважливіших розробок минулих часів. Як відомо, він оприлюднив у 2014 році відомий трактат Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання» зі своєю видатною вступною статтею. На прикладі життя і міркувань Чезаре Беккарія він підкреслював значення ідеалів гуманізму і справедливості, розглядаючи щастя людини як кінцеве благо, до якого має наближатися будь-яке суспільство, зокрема і шляхом прийняття гуманних законів.

Ці слова є вельми актуальними в сучасний період великих випробувань українського народу. На моє переконання, ми знаходимось на «порозі» великих змін ключових положень правових доктрин і правової системи нашої країни. Це пов'язано з необхідністю уточнення світоглядних орієнтирів подальшого удосконалення багатьох галузей права, і насамперед кримінального права з переходом від каральної функції держави до функції поновлюючої. Каральну функцію слід визнати одним із засобів реалізації поновлюючої функції. У кінцевому значенні це буде справжнім підтвердженням

охоронного призначення кримінального права як галузі права в громадянському суспільстві, із дійсним і точним розумінням цієї «місії». А для реалізації революційних змін у кримінальному праві необхідним є переусвідомлення змісту принципу верховенства права з позиції тих ідеалів, про які писав Чезаре Беккарія і на які звертав увагу Микола Іванович Панов.

Впевнена, що довгоочікуване свято справедливості обов'язково настане!

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Методологічний підхід як необхідна складова фундаментальних досліджень науки кримінального права. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність*: матеріали міжнар. наук. конф. 11-12 жовт. 2012 р. /редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред., В. І. Борисов (заст. Голов. ред.) та ін. Харків: Право, 2012. С. 25-31.
2. Панов Н. И., Гуторова Н. А. О методологии научного исследования проблем Особенной части Уголовного права. *Правоведение. Известия высших учебных заведений*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2010. № 1. С. 87-97.
3. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісн. Асоціації кримін. права*: електр. наук. видання. 2017. Вип. 2(9). URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/165680>

Шенітько М. В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права Національного юридичного уні-
верситету імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент Національної ака-
демії правових наук України*

ДОСВІД ТА ІНТУЇЦІЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Академік Микола Іванович Панов є одним із найяскравіших представників Української школи права та Харківської школи кримінального права, справжнім методологом, філософом, організатором правової науки сучасної України та учителем для багатьох науковців та практиків органів правозастосування та суду. Він був багаторічним проректором з наукової роботи (1987-

2007), завідувачем (2000-2020) та професором (2020-2023) кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. М. І. Панов брав участь у розробці Конституції України та чинного Кримінального кодексу України, а також Законів України – «Про нормативно-правові акти України», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», тощо¹⁵.

За свою довгу та блискучу наукову та організаційну кар'єру академіку М. І. Панову вдалося підготувати цілий ряд робіт, які можна віднести до унікальних в кримінальному праві: «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием» (1977), «Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана» (1980), «Способ совершения преступления и уголовная ответственность» (1982), «Квалификация насильственных преступлений» (1985), «Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием» (1987), «Понятийные аппараты наук криминального цикла: соотношение и взаимосвязь» (2000); «Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації» (2002, співавтор); «Конституційно-правові засади становлення української державності» (2003, співавтор); «Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз» (2004, співавтор); «Вибрані праці з проблем правознавства» (2010, 2020); «Проблеми методології науки кримінального права» (2018) та ін.

Академік М. І. Панов займав активну позицію не тільки в розвитку кримінального права, але й криміналістики, підтримуючи дружні та товариські відносини з кафедрою, зокрема, – академіками В. О. Коноваловою та В. Ю. Шепітьком. Це було викликано спільними науковими інтересами. Як відзначав М. І. Панов, – він з самого початку готувався до вступу в аспірантуру на кафедру криміналістики. До цього на початку своєї кар'єри він працював слідчим в Чу-

¹⁵ Див. дет.: Харитонов С. О. Панов Микола Іванович. Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-878383>

гуївському районі Харківській області (1965-1970), а коли з'явилася можливість – вступив в аспірантуру до Харківського юридичного інституту, де доля спрямувала його на кафедру кримінального права. Однак тяга до розслідування, судової фотографії, вивчення місця події, тактики проведення допиту та огляду залишила його зацікавленість до криміналістики на все життя.

М. І. Панов зробив суттєвий внесок у започаткування цілого ряду збірників та журналів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, серед яких потрібно відзначити: науковий збірник “Теорія та практика судової експертизи та криміналістики” (2001 – Харківський НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса та Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) і міжнародний науково-практичний журнал “Криміналіст першодрукований” (2010 – Національний університет “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого” та Міжнародний конгрес криміналістів). Так, дослідження академіка М. І. Панова вилилися в актуальні сьогодні публікації в міжнародному науково-практичному журналі “Криміналіст першодрукований”: “Об изучении способа совершения преступления в науках криминального цикла: междисциплинарный подход” (Панов М. І., Щур Б. В., Криміналіст першодрукований, 2013, № 6, С. 17-33); “О соотношении и взаимосвязи понятийных аппаратов наук криминального цикла” (2019, № 19, С. 22-36). У цих публікаціях М. І. Панов намагався вказати на зв'язки кримінального права з криміналістикою та іншими науками кримінально-правового циклу, відзначаючи домінуючу роль саме кримінального права та його категорій.

Слід відзначити роль академіка М. І. Панова у підготовці “Настільної книги слідчого” (2003; 2007; 2011), оскільки він був членом редакційної колегії та співавтором даного видання, – цінного саме для практиків – слідчих, прокурорів, адвокатів та суддів. На основі застосування криміналістичних знань, викладених у “Настільній книзі слідчого” й стало можливим об'єднати теорію та практику, досвід з необхідністю використання юридичних та спеціальних знань під час розслідування злочинів на практиці.

Окремо потрібно акцентувати увагу на спільну статтю академіків М. І. Панова та В. О. Коновалової “Інтуїція: поняття і роль у судочинстві” (Вісник Академії правових наук України. 1999, № 1 (16), С. 180-188). Ця робота стала наслідком досліджень М. І. Панова ще під час вступу до аспірантури й підготовки реферату на близьку тематику, про що неодноразово М. І. Панов та В. О. Коновалова згадували на зустрічах на кафедрі криміналістики. Роль інтуїції в діяльності вченого та практика є важливою, оскільки відображає “знання, що виникає без усвідомлення шляхів та умов його отримання; здатність безпосередньо пізнавати істину без будь-якого зв’язку з чуттєвим і раціональним пізнанням”¹⁶. М. І. Панов та В. О. Коновалова пов’язали цю проблему із наявністю професійної інтуїції, що пов’язується “із професійною підготовкою особи, що сприяє миттєвому аналізу тих або інших ознак, що дозволяють дійти припущення, яке виключає звичайний логічний хід міркувань. У практиці судово-слідчої діяльності інтуїтивне припущення і рішення пояснюються певною стабільністю розв’язуваних розумових завдань”¹⁷. Цю публікацію також потрібно сприймати крізь призму наступної роботи, яка була опублікована спільно М. І. Пановим та В. Ю. Шепітьком “Рефлексивное управление при допросе” (Юридичний вісник, 1999, № 4, С. 96-98). Автори статті наполягали, що з урахуванням психофізіологічних властивостей і соціального статусу злочинця потрібно уявляти його поведінку на місці злочину, не підмінюючи це ставленням себе на його місце під час розслідування¹⁸.

Не випадковим є й мудрість академіка М. І. Панова, яку він мені подарував, коли запросив до себе додому для бесіди й подарунку свіжого видання “Проблеми методології науки кримінального права” (2018) з дарчим написом.

¹⁶ Яблонська Т. М. Інтуїція. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12435>

¹⁷ Панов М. І., Коновалова В. О. Інтуїція: поняття і роль у судочинстві. Вісник Академії правових наук України. 1999, № 1 (16). С. 185.

¹⁸ Панов Н. И., Шепитько В. Ю. Рефлексивное управление при допросе. Юридический вестник. 1999, № 4, С. 97.

Ця мудрість полягала в тому, що “замало знати право, його потрібно відчувати”. Думаю, що ця “формула правника” була продиктованою досвідом М. І. Панова та його інтуїцією.

Академік М. І. Панов підтримував прийняття Конституції, чинного Кримінального кодексу України, багатьох нормативно-правових актів незалежної України, виступав за наступність кримінального права, його природній зв’язок з попередніми історичними проміжками та правовими джерелами. Імовірно саме тому академік М. І. Панов був послідовним опонентом прийняття проєкту нового Кримінального кодексу України, про що заявляв на багатьох конференціях, в яких приймав участь. Так, наприклад, М. І. Панов вказував, що “мова кримінального закону повинна бути природною, чіткою і зрозумілою, містити необхідний обсяг інформації щодо діянь, що визнаються злочинними і караними. При визначенні в законі ознак злочину не припустимо вживати слова штучних мов, слів іноземного походження, нечітких термінів, допускати синонімію, полісемію, дублетність...”¹⁹.

Дослідження академіка М. І. Панова пов’язувалися із вивченням досвіду попередників, вчених та практиків, які залишили слід в історії права у вигляді надрукованих праць. Багата бібліотека академіка М. І. Панова була передана в Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого та НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. Невипадковим стало й заснування премії імені академіка Миколи Панова (2023), яка була створена за ініціативи Національної академії правових наук України, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, юридичного журналу «Право України» та Благодійної організації «Благодійний фонд – Братство меценатів «Благодійники вітчизни», яка присуджується авторам нових оригінальних наукових робіт у галузі кримінального

¹⁹ Панов М. І. Точність правових норм як принцип кримінального правотворення й удосконалення кримінального законодавства. Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України: мат. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 17-19 жовтня 2019). Харків: Право, 2019. С. 116.

права, які були видані за останні 3 роки, що передують року проведення конкурсу.

Академік М. І. Панов звертав увагу на молодь та їх дослідження в кримінальному праві. Пам'ятаю, коли після захисту моєї кандидатської дисертації “Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання” (2011) Микола Іванович запросив мене для участі в науковому семінарі кафедри кримінального права № 2 для обговорення проблем відповідальності учасників конституційного судочинства за злочини проти правосуддя, що викликало жваву дискусію. Мені довелося відбиватися від “опонентів” і доводити свою думку.

Окремою сферою для комунікації з академіком М. І. Пановим стала публікація “Уголовная юстиция в латинских изречениях и терминах” (2013). Як виявилось, М. І. Панов захоплювався латинськими висловами, які мали кримінально-правовий характер. Він послідовно підтримував викладання “Латинської мови” як обов’язкової дисципліни для студентів вищих навчальних закладів за спеціальністю “Право”. Він часто дзвонив та запрошував до дискусії щодо значення того чи іншого терміна чи вислову. Потрібно відзначити, що саме за його ініціативи було видано оновлене довідкове видання “Кримінальна юстиція в латинських висловах і термінах” (2020). У цій роботі була надрукована вступна стаття М. І. Панова “Кримінальна юстиція у висловах і термінах на латині: реальний зв’язок між минулим і сьогоденням юриспруденції”. У цій статті він наполягає: “латина з юриспруденції, передусім, є теоретичним і методологічним підґрунтям усіх галузей права, і головне, як наслідок – усвідомлення сучасними юристами усієї глибини правових та спеціальних знань, що дійшли до сучасника ще від юристів-прашурів зі Стародавнього Риму”. Дискусії щодо значення латинських висловів продовжилися і з початком широкомасштабного вторгнення, не дивлячись на обстріли Харкова та інших частин України.

Досвід та інтуїція в кримінальному праві відіграють важливу роль у науковій та практичній діяльності юриста. Правові знання, які накопичуються у правника, можуть застосовуватися свідомо або миттєво “на відчуттях”. Такі

відчуття права можуть мати тільки видатні вчені, до яких безумовно відноситься академік М. І. Панов, який зробив значний вклад у розвиток кримінального права, створив власну школу, підготувавши цілу плеяду учнів-науковців та практиків. М. І. Панов завжди апелював глибоким знанням права, а його дослідження, які він здійснив, є витвором наукового мистецтва, що залишилися нащадкам для подальших досліджень – “Scientia nihil aliud est quam veritatis imago” (лат. знання є ніщо інше як образ істини).

Герасіна Л.М.

*докторка соціологічних наук, професорка,
професор НЮУ ім. Ярослава Мудрого
(1985-2023), незалежна дослідниця*

МІЖНАРОДНА КРИЗА: СПЕЦИФІКА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ І ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЗДОЛАННЯ

У парадигмі юридичної конфліктології зростає актуальність питання: *як трактувати зростання у наш час міжнародних криз і конфліктів – глобальною турбулентністю світової системи або певними деструкціями міжнародних інститутів і права?* Пост-глобалізаційна «хвиля» сучасності породжує чимало протиріч, де найгостріші – глобальний економічний, воєнний і соціально-правовий диспаритет між розвиненими державами і країнами «наздоганяючого розвитку»; фатальні виклики людству через еколого-кліматичні катастрофи та гуманітарні проблеми; агресивність диктаторських режимів у боротьбі за території й глобальні впливи; зрештою – посилення загроз від міжнародного тероризму й свавілля злочинних картелів.

Міжнародна криза посідає специфічне місце в динаміці конфліктів на світовій арені. Її сутність відповідає *найгострішій фазі* розвитку міжнародних відносин – це *зростання конфронтації до найвищого політичного рівня* і, во-

дночас, *колас конструктивних дій*, що охоплює як безпосередні сторони конфлікту, так й інші країни регіонів світу (втягує колишніх партнерів, міжнародні організації, найвпливовіші держави). Особлива небезпека цієї кризи полягає в тому, що через загострення міжнародної обстановки вона впритул підводить учасників міждержавної суперечки до збройного зіткнення, яке виправдовують оборонною доктриною чи стратегією стримування.

Природа і формат міжнародної кризи передбачає можливість дуальних наслідків: міжнародний актор здійснює паліативну «атаку» у демонстративний спосіб (чи обмежено), щоб примусити суперника поступитися своїми інтересами державі, яка використала силові заходи; або не виключений свідомий перехід усіх сторін до широкого застосування військових стратегій і сили у наслідок дій країни-агресора. В сучасних умовах розпочались суперечливі зміни чинного світоустрою, спричинені конкуренцією Центрів глобального впливу. До неї прямо або латентно залучаються міжнародні терористичні групи (за даними Global Terrorism Index – це Ісламська Держава (ISIL), Аль-Каїда, Боко Харам, Талібан, воєнізоване угруповання хуситів-шиїтів Ансар Аллах та ін.); особливу небезпеку складає «ядерний шантаж» агресивних країн щодо застосування зброї масового ураження. Ці виклики і загрози власне є тригерами виникнення сучасних міжнародних криз, відповідно надмірно загострюється проблема безпеки і виживання цивілізації людства.

Наратив динаміки міжнародної кризи досліджували американські вчені, Куїнсі Райт [1], нобелівські лауреати Дж. Рубін і Д. Пруйт, які порівняли фази її розвитку із сюжетом п'єси з трьох дій: на початку визначається суть претензій і зазіхань, латентно визріває «холодна війна»; далі ескалація зростає і криза досягає кульмінації (відкритий, збройний конфлікт); згодом виникає «мертва точка» нестерпності протистояння й відбувається спад конфліктних відносин – деескалація [2]. Але через «генералізацію» конфлікту можуть з'явитися нові точки біфуркації – палаючі осередки, нові учасники, навіть з тих, хто раніше прагнув урегулювати зіткнення. Отже, протягом міжнародної

кризи ситуація змінюється досить радикально, не виключає ескалації боротьби, і потенційно локальні війни можуть перерости у планетарну катастрофу.

Міжнародні кризи часів «холодної» війни несли серйозну небезпеку термоядерної катастрофи; найбільш резонансний політичний ексцес тієї епохи – Карибська криза 1962, відома як «ракетна криза» на ґрунті зіткнень геополітичних інтересів США і СРСР. В подальшому у багатьох регіонах планети виникали тривалі міждержавні кризові ситуації («арабо-ізраїльська криза» – 8 війн з 1948, у т.ч. 2 палестинські інтифади; «афганська криза» 1979-1989 та 2001-2021 рр.; «югославська криза» 2000-х рр.; «сирійська криза 2011–2025 рр.»; «російсько-українська криза» – відкритий конфлікт з 2014 і воєнна агресія РФ з 2022 р. та ін.). Не зникає, нажаль, і глобальна загроза нової світової війни, тому проблема здолання міжнародних криз і збереження планетарної безпеки є понад-актуальною.

Виходячи з різноманіття кризових ситуацій в світі, канадський політолог Анатоль Рапопорт запропонував їх оригінальну типологію. Він зазначив, що згідно форми і характеру протікання подій, міжнародні кризи відбуваються у трьох форматах: «битви», «гри» і «дебатів» [3, с. 17-18].

Найбільш небезпечною щодо глобальної безпеки світу є міжнародна криза, яка розвивається у формі «*битви*», відповідаючи сутності війни. Згідно визначенню, до протиборства залучені сторони, які налаштовані принципово войовничо одна до одної, готові нанести (і наносять) супротивникові максимальну шкоду, незважаючи на можливі негативні наслідки для себе і людства. Поведінку суб'єктів битви слід визначати, як ірраціональну, оскільки вони формують недосяжні цілі, не завжди адекватно і грамотно оцінюють міжнародну ситуацію та контр-дії протилежної сторони (як, югославська криза поч. 2000-х, сирійська криза 2011–2020, ірано-іракська війна 1980-1988).

Сценарій міжнародної кризи, що розгортається у формі «*гри*», суттєво інший: поведінка її учасників визначається прагматичними, раціональними міркуваннями, керується міжнародно-правовими нормами чи прецедентами. Не

дивлячись на формальні акти (ноти, заяви, демарші, комюніке) й деякі зовнішні прояви войовничості, сторони кризових відносин не схильні загострювати їх до апогею, що є ознакою гібридності конфлікту, міжурядової інтриги або маніпулюванням інтересами. Поточні та кінцеві рішення у цій кризі більше залежать від досконалості й витонченості дій дипломатичного корпусу; або ухвалюються урядами згідно синтезу всіх чинників та об'єктивної оцінки ситуації; та нерідко – завдяки міжнародній медіації (напр., дії груп «мінського і нормандського формату» щодо російсько-української кризи).

Міжнародна криза, котра протікає у вигляді «дебатів» чи міжнародно-правового спору між державами, безперечно вважається найбільш м'якою. З самого початку її характеризує прагнення опонентів достроково розв'язати суперечності, що виникли, або за можливості звернутися у міжнародні судові інстанції чи досягнути компромісу шляхом перемовин, поступок і взаєморозуміння (дії Шотландії та Каталонії з їх політичного самовизначення; міжнародно-правова криза/спір 1991–2019 Греції та Республіки Македонії щодо перейменування останньої в Північну Македонію тощо).

Вважаємо, що за змістом і специфікою сучасну міжнародну кризу доцільно також представляти, як «генералізований конфлікт». Бо її сутність, з одного боку, є природною, досить тривалою протидією (чи пасивною конфронтацією) декількох учасників міжнародних відносин з реалізації протилежних національних інтересів; а з іншого – це виключно міжнародно-політична деструкція, деформація розвитку, котру слід трактувати як аномалію або ексцес міжнародних відносин через несумісність цілей протилежних сторін. Так, міжнародна криза 2022-2025 років, що сформувалась між «колективними Заходом і Сходом-Півднем» за часів російсько-української війни, нині генералізується і ускладнюється через кумулятивний ефект появи нових «гарячих зон» конфліктів, точок біфуркації в різних регіонах світу: зокрема, відновлена арабо-ізраїльська війна 2023-2025; індо-пакистанська проксі-війна весни 2025; ракетні обстріли Ірану і Катару задля ліквідації верхівки ісламських радикалів; вог-

няна «революція зумерів» у Непалі вересня 2025, спричинена блокуванням соціальних мереж урядом країни; військові перевороти у Нігері й Конго (за участі ЧВК «Вагнер»), у Габоні; тощо.

Отже, міжнародні кризи лишаються найскладнішими для здолання через їхню масштабність, багато суб'єктність, розбіжності у політико-правових системах учасників та ескалаційність розвитку подій. Застосування сили в цих ситуаціях не завжди є виправданим способом, тому в Статуті ООН 1945 р. (розділ VI) пропонуються певні засоби і процедури мирного розв'язання міжнародних криз, конфліктів і спорів [4]. Їх поділяють: на *дипломатичні* (політичні) – переговори, посередництво (медіація), кризовий менеджмент, міжнародні саміти, «човникова» дипломатія, «добрі послуги», обстеження, пост конфліктне примирення; та *правові* (процесуальні) – міжнародний арбітраж і судовий розгляд. Основною перевагою засобів юридичної медіації є те, що правовий підхід, по-перше, передбачає ухвалення примирних рішень на основі норм міжнародного права, і т.зв. «третя» сторона має бути незалежною від стороннього впливу; по-друге, вимагає прозорих, публічних і внормованих процедур (міжнародно-судових); і третє – ухвалене міжнародною судовою інстанцією рішення, навіть мирова угода, має обов'язкову юридичну силу для суб'єктів міжнародної кризи чи конфлікту (тоді як рішення з примирення, досягнуте у політичному форматі є переважно рекомендаційним).

Таким чином, загальним вектором у розв'язанні або пом'якшенні міжнародних кризових ситуацій має бути – перехід у цих колізіях від воєнних, силових дій до правових, дипломатичних чи паліативно-примусових методів. Варто згадати й утілити головні напрями діяльності ООН з упередження міжнародних криз і конфліктів, які сформулював Генеральний секретар ООН Бутрос Галі в доповіді 1992 р. «Порядок денний для світу»: превентивна дипломатія (*preventive diplomacy*); підтримка миру (*peacekeeping*); миротворчість, або збереження миру (*peacemaking*); мировідбудова, або відновлення миру (*peacebuilding*).

Список використаних джерел:

1. Wright, Q. (1964). The study of war. 2 Vols. Chicago: University of Chicago Press. 474 p.
2. Рубин Дж., Пруйт Д., Ким Хе Сунг. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение (Пер. с англ.). Санкт-Петербург: прайм–Еврознак, 2001. 352 с.
3. Герасіна Л.М. Наративи міжнародної конфліктності – глобальна турбулентність або деструкції світової системи? *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Сер.: Політологія: зб. наук. пр. Харків : Право, 2020. Вип. 2 (45). С. 8–24.
4. Статут Організації Об'єднаних Націй / Розділ VI. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU45001U> (дата звернення 15.09.2025)

Сметаніна Н.В.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правової політики, керівник уповноваженого підрозділу з питань запобігання та виявлення корупції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СПАДЩИНА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА ДЛЯ СУЧАСНИХ КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На загальнодержавному рівні визнано, що злочинність являє реальну загрозу національній безпеці країни, а протидія їй має бути включена до найвищих пріоритетів держави. В сучасному суспільстві криміногенна ситуація є складною, і питання посилення боротьби зі злочинністю в Україні перебувають у центрі уваги правоохоронних органів та міжнародної спільноти [1].

Злочинність, її сутність і природа належать до предмета науки кримінології, є важливим об'єктом дослідження у вітчизняній правовій системі. Вивчення феномену злочинності відіграє сьогодні важливу роль у правовому

житті суспільства, а тому посідає значне місце в наукових дослідженнях з кримінології. Сьогодні, у XXI столітті, стало очевидним, що процес пізнання сутності злочинності ще триває і переживає значну кризу. Захист від злочинності і насильства залишаються пріоритетними завданнями для людей у всьому світі. Виникають питання: що сьогодні змінюється? Що нині представляє собою реальну загрозу для суспільства? [2].

Відповіді на зазначені питання кримінологічної науки можна знайти у наукових роботах М. І. Панова. Так, професор М. І. Панов акцентував увагу на необхідності вивчення правової поведінки індивідів. Він пропонує класифікацію, що виокремлює правомірну і протиправну моделі правової поведінки. До протиправної (в тому числі злочинної) можна віднести соціально небезпечну поведінку, що завдає шкоду суспільним відносинам і порушує вимоги норм права; зловживання правом як соціально негативна (шкідлива) поведінка, але яка здійснюється в межах чинного законодавства.

М. І. Панов займався розробкою методологічних аспектів формування понятійного апарату юридичної науки, відкривши колосальні можливості для міждисциплінарних досліджень. Він слушно наголошував на необхідності дослідження категорії «безпеки» у методології правознавства, права людини на безпеку, політичної і правової культури, стратегії і тактики врегулювання юридичних конфліктів, «соціальної мімікрії» корупції. Обсяг досліджень Миколи Івановича вражає...

У процесі вивчення питань кримінально-правової науки М. І. Панов аналізує й формулює низку недостатньо досліджених загальних положень юридичної науки, які в цілому належать до сфери загальної теорії права, філософії права, соціології та логіки права, і в цьому випадку є необхідними й важливими для розв'язання проблеми кримінально-правової науки, а також для суміжних юридичних дисциплін, зокрема, кримінології, кримінально-виконавчого права.

Багато уваги у своїх дослідженнях М. І. Панов приділяв понятійному апарату наук кримінального циклу, кримінальній відповідальності і проблемам правового забезпечення прав і свобод людини і громадянина, встановленню протиправності як необхідної умови правильної кваліфікації злочинів, питанням об'єктивної сторони злочину і співучасті у злочині, об'єкту і системі злочинів у сфері господарської діяльності, у сфері електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку, злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини), некорисливим злочинам проти власності та багатьом іншим фундаментальним питанням. Наукові праці професора М. І. Панова заклали підвалини для розвитку всіх наук кримінально-правового циклу, вдосконалення кримінального законодавства і кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень. І цим ми завдячуємо М. І. Панову, його титанічній працелюбності і самовідданості [3].

Методологію науки М. І. Панов визначає як систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання предмета цієї науки, які у такій якості становлять собою комплекс раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, та навпаки – від одиничного до узагальненого, від явища до сутності.

Становить безумовний інтерес розробка М. І. Пановим, обумовлених особливостями об'єкта наукового пізнання, основних наукових методів дослідження кримінального права: діалектичного, системного, формально-логічного (догматичного), соціологічного, історико-правового, порівняльного, функціонального. Ці методи, у єдності з іншими методами і пізнавальними процедурами, становлять фундаментальне методологічне підґрунтя наукових досліджень у кримінальному праві, що надає можливість отримання нових глибоких і аргументованих знань у цій галузі права [4]. Зазначені методи широко використовуються і в кримінології, є базовими при проведенні всіх кримінологічних досліджень, надають їм додаткової цінності.

Під керівництвом М. І. Панова було захищено десятки кандидатських і докторських дисертацій. Чимало його учнів зараз працюють у правоохоронних органах, наукових інститутах і закладах освіти, де активно вирішують проблеми запобігання злочинності. Їхнє бачення кримінально-правових і кримінологічних проблем, сформоване під впливом Миколи Івановича Панова, є визначальним для розбудови ефективної системи запобігання злочинності.

Окремо слід зазначити про особисті, організаторські якості М. І. Панова. Він завжди вмів підтримати і щиро поділитись науковими ідеями, спрямувати, похвалити і покритикувати, але завжди дуже конструктивно, так, щоб не образити дослідника. Микола Іванович завжди наголошував на важливості дотримання дисципліни для дослідника, на вмінні зануритись у науковий пошук.

Микола Іванович Панов завжди радив багато читати і писати, працювати кожен день в бібліотеці, вивчати і цитувати роботи колег, мислити критично і творчо, пропонувати нові ідеї. І постійно демонстрував це власним прикладом, будучи Вченим і Новатором.

Спадщина Миколи Івановича Панова має велике значення для сучасної кримінологічної науки. Світова кримінологія докладє значних зусиль на сучасному етапі для запобігання кіберзлочинності, тероризму, корупції, організований злочинності. Концепції професора Миколи Івановича Панова набувають нової наукової цінності і нового переосмислення, продовжують формувати і надихати нові покоління дослідників, є джерелом для створення ефективної, гуманістичної та науково обґрунтованої кримінально-правової політики.

Список використаних джерел:

1. Holovkin B. M., Semenyshyn M., Tavolzhanskyi O. V., Lysodyed O. V., Smetanina N. V. Fight against Corruption-Related Crimes in Wartime in Ukraine. *International Annals of Criminology*. 2023. Vol. 61, Iss. 3–4. P. 384–409. DOI: 10.1017/cri.2023.31.

2. Сметаніна Н. В. Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : монографія; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2016. 192 с.

3. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства; упоряд.: Н. О. Гуторова, Ю. П. Дзюба. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.

4. Панов М. І. Вибрані праці з проблем правознавства; упоряд.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна ; відп. за вип. С. О. Харитонов ; авт. вступ. ст.: В. І. Борисов, С. О. Харитонов, О. О. Володіна. Харків : Право, 2020. 1160 с. : іл.

Митрофанов І. І.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ЮРИДИЧНІ КАТЕГОРІЇ В РОБОТАХ М. І. ПАНОВА

Без усякого сумніву положення фундаментальної та галузевої юриспруденції розкриваються перед нами через відповідні поняття та категорії. Вони слугують фундаментом, від якого юридична наука починає свій розвиток та пізнає нові державно-правові явища. Незважаючи на те, що юридичні категорії формуються суб'єктивно, наукова цінність полягає в їхньому об'єктивному змістовому навантаженні, що коректно відображає дійсність. Цей зміст має пріоритет над знаннями, які привносить окремий юрист-дослідник. З цієї причини категоріальний апарат юридичної науки потребує постійного переосмислення й актуалізації.

Категорії виступають конструктивним фундаментом мови кримінального права, тоді як поняття є її лексичним складом. Взаємозв'язок між ними, разом із юридико-технічними прийомами, формує «граматику» цієї мови. Правова мова – це сформована історично система мовних засобів, що забезпечує комунікативні потреби в правовому житті соціуму. Основними сферами її фу-

нкціонування є законодавство, судочинство, нотаріальне діловодство, юридична наука й освіта. При цьому загальнотеоретична юридична наука відіграє провідну роль у формуванні та розвитку правової мови.

На це звертає увагу й М. І. Панов, указуючи на те, що юридичні терміни, що використовуються у тексті закону про кримінальну відповідальність для визначення понять кримінального права, повинні відповідати низці основних вимог (параметрів якості). Ці вимоги забезпечують точність, однозначність й ефективність кримінально-правових нормативів: 1) лінгвістична ідентифікація – терміни є специфічними мовними одиницями (словами), які слугують лінгвістичним засобом для описування та фіксації кримінально-правових понять та категорій у змісті нормативно-правового акта; 2) логічна адекватність – терміни мають логічно та жорстко співвідноситися з поняттями та категоріями кримінального права, чітко й адекватно відображаючи їхній зміст і обсяг. Вони дозволяють з'ясувати суттєві ознаки та обсяг об'єктів (явищ) реальної дійсності, на врегулювання яких спрямована норма закону; 3) номінативна функція – надає назву (найменування) поняттю. Це забезпечує його предметний характер і включення до термінологічної системи кримінального права як елемента його понятійного апарату; 4) предметний характер – позначати відповідні поняття (видові чи родові), що відображають певні об'єкти (явища) реальної дійсності. З цієї причини неприпустиме використання алегорій, метафор і метонімії, які не мають чітко вираженого предметного змісту; 5) однозначність та смислова жорсткість – терміни кримінального права мають бути позбавлені експресії за смислом і значенням, концентруючи в узагальненому вигляді гранично високий рівень знань про відповідні кримінально-правові явища (злочин, покарання); 6) системна єдність – у термінологічному полі Кримінального кодексу (далі – КК) України неприпустимо позначати: одне й те саме поняття різними термінами (синонімія/дублетність); різні поняття – одними й тими самими термінами (полісемія), або термінами, які близькі чи збігаються за лексичною формою та звучанням (омоніми, пароніми); 7) комунікативна

функція та доступність – мова (слово чи комплекс слів), як першооснова терміна, має бути природною, чіткою, зрозумілою та доступною для розуміння. Слід виключати: слова «штучної мови»; слова іншомовного походження (за наявності державних аналогів); нечіткі та розмиті терміни; синонімію, полісемічність, дублетність та тавтологію, оскільки вони порушують жорсткий і однозначний зв'язок між термінами та поняттями, чим знижують якість закону про кримінальну відповідальність [1, с. 148–149].

Правові категорії не є простою модифікацією філософських категорій, оскільки вони визнаються теоретичним відображенням діалектики правової дійсності та мають дві ключові особливості: 1) відносна самостійність – вони не дублюють та не повторюють категорії філософії, хоча можуть бути їхньою частиною за змістом; 2) специфічність – їхня природа обумовлена особливостями предмета правового регулювання та предмета юридичної науки. Правові категорії (як і поняття) відносно суб'єктивні, оскільки є проєкцією рис об'єктивної дійсності у свідомості людини, а не прямим відображенням норм права. Більш адекватною вважається думка, що зміст правових категорій відображає особливості предмета правового регулювання, а не лише чинне позитивне право. Юриспруденція характеризується специфічним мисленням та підходами до аналізу, визначення й оцінювання понять. Це вимагає, поряд із загально філософськими, виділення конкретно-наукових (юридичних/правничих) категорій. Вони є наслідком узагальнення знань про окрему галузь, фіксуючи об'єктивну сутність права як соціального феномену.

У когнітивній лінгвістиці категорія визначається як концептуальний клас (когнітивна структура), члени якого (слова чи поняття) об'єднані «родиною подібністю». Ця спільність може ґрунтуватися не на зовнішній схожості, а на глибинній генетичній основі. Елементи категорії формують єдність, незважаючи на відсутність у всіх із них абсолютно ідентичних визначальних властивостей. Наведене вище визначення не дозволяє чітко розрізнити наукову та філософську категорії. Ключовою відмінністю тут є предметна площина, в

якій вони функціонують як форми мислення. Філософські категорії – це граничні, загальні, універсальні поняття, які своїм обсягом охоплюють усю сферу мислимої людиною світобудови. Наукові категорії (або конкретно-наукові) – це також граничні, загальні й універсальні поняття, але вони стосуються виключно предметної площини конкретної науки і не визнаються категоріями поза її межами. При цьому, в межах певної науки, категорії мають пронизувати більшість структурних елементів її предметної площини. В іншому разі, вони вважатимуться просто поняттями науки, а не категоріями. По суті, категорії в межах конкретної науки – це граничні результати аналізу, синтезу й узагальнення.

Дослідження юридичних категорій і прояснення понятійної структури теорії права з погляду діалектичної логіки вдосконалює інструментарій юридичної науки. Це, своєю чергою, підвищує її здатність успішно виконувати свої завдання. Отже, проблема правових категорій є не просто наукознавчою, а методологічною проблемою юриспруденції. Методологічна функція загальної теорії держави та права полягає у формуванні понятійно-категоріального апарату системи юридичних наук і створенні універсальної юридичної мови. Ця мова забезпечує одноманітність у класифікації та оцінці явищ фахівцями різних галузей права. Саме такий апарат надає якісну визначеність науково-теоретичному мисленню юристів, фіксуючи структуру фундаментальних знань про право та логіку їх розвитку, що проявляється в системі головних юридичних понять – категорій.

За М. І. Пановим, правові категорії – це фундаментальні, найбільш широкі узагальнення (універсальні правові поняття). Вони фіксують найсуттєвіші, закономірні зв'язки та відносини в усій сфері правової дійсності. Правові поняття та категорії виконують подвійну функцію, яка виходить за межі простого відображення знань: 1) пізнавальна функція – вони відображають поточний рівень знань про об'єкти й явища правової реальності, а також слугують засобом для їх подальшого та поглибленого пізнання; 2) регулятивна функція – коли ці категорії та поняття інтегруються в норми позитивного права (*de lege*

lata), вони формують їхній зміст. У цьому контексті вони реалізують найважливішу функцію права – регулятивну, визначаючи при цьому обсяг і зміст правового регулювання. Правові поняття є основними одиницями розумової діяльності людини (її знань) у сфері права та держави. Вони відтворюють суттєві – тобто загальні (типові) та відмінні – ознаки (властивості, риси) фактів, явищ, процесів і правових станів. Вони виражаються через: терміни (слова та словосполучення); правові визначення (дефініції). Ці вираження фіксуються у тексті права і характеризуються суворою логічною визначеністю з точки зору їх змістовного навантаження, обсягу та співвідношення з іншими поняттями [2, с. 54].

Отже, юридичні категорії – це граничні за рівнем узагальнення, фундаментальні абстрактні поняття теорії правознавства. Вони фіксують найсуттєвіші закономірні зв'язки у сфері правової дійсності. Вони є складовою частиною методу юридичної науки та цілісною теорією об'єкта державно-правової організації соціуму. Юридичні поняття – це основні одиниці розумової діяльності, що відтворюють суттєві, загальні та відмінні ознаки явищ у сфері держави та права. Вони виражаються в термінах і дефініціях, які фіксуються в тексті права. Категорії та поняття не лише відображають знання, але й, входячи до складу норм права (позитивне право), утворюють їхній зміст, виконуючи ключову регулятивну функцію.

Понятійно-категоріальний апарат має системний характер, де категорії є основою, а поняття слугують засобом їхнього розкриття. Для систематизації категорій пропонуються такі підходи: 1) системотворча категорія – як вихідну, найузагальненішу категорію, що охоплює буття і держави, і права, пропонується використовувати «державно-правова організація соціуму» або «правова система соціуму». Правова система – це конкретно-історично обумовлений комплекс усіх взаємопов'язаних правових явищ (норм, установ, свідомості, практики); 2) дедуктивний підхід – від головної (відправної) категорії через основні правові категорії (що стосуються будь-якої держави і права) до менш

загальних понять; 3) парні категорії та філософський поділ: а) головні категорії (кордонні результати синтезу) – наприклад, правова система (як цілісне коло явищ). Їй протистоїть предмет правового регулювання (як дійсність, на яку спрямований вплив); б) категорії аналізу – наприклад, *норма права* і *юридичний факт*, *суб'єктивне право* та *суб'єктивний обов'язок*; в) категорії узагальнення – наприклад, *форма права*, *система права*, *правова свідомість*. Юридичні категорії є складовим елементом методу юридичної науки та відображають формальну визначеність права.

Таким чином, категоріальний апарат є не просто набором термінів, а системою теоретичною основою, що забезпечує наукове пізнання, логічну структурованість, внутрішню єдність й ефективність всієї правової системи.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Наукові поняття і юридична термінологія та їх роль у кримінальному законотворенні. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 136–153.
2. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.

Кулик К. Д.

кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри кримінально-правової політики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

**ЩОДО ВНЕСКУ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА
У РОЗВИТОК ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ НАУК
КРИМІНАЛЬНОГО ЦИКЛУ**

Наукова спадщина професора Миколи Івановича Панова становить визначний внесок у розвиток не лише кримінального права, але й всіх наук кри-

мінально циклу в Україні та за її межами. Вчений мав широкий спектр наукових інтересів, які включали як фундаментальні наукознавчі та методологічні проблеми науки кримінального права, так і низку дискусійних питань, зокрема, безпосереднього об'єкта і предмета злочину. Особливе місце серед досліджень академіка займають праці присвячені питанню формування понятійного апарату наук кримінального циклу, їх співвідношення та взаємозв'язку.

Важливість розробки та вдосконалення понятійного апарату наук кримінального циклу зумовлена необхідністю правильного й однозначного застосування правових норм всіма суб'єктами правовідносин задля ефективної боротьби зі злочинністю. Під понятійним апаратом кримінального права М. І. Панов розумів збірне юридичне поняття, до структури якого входять як складові елементи: кримінально-правові поняття, категорії та юридична термінологія, що являють собою органічно взаємопов'язані і взаємодіючі системи нормативно-правових утворень, обумовлені предметом цієї галузі права – суспільними відносинами, що виникають і функціонують у зв'язку з вчиненням злочинів та застосуванням до них заходів кримінально-правового характеру [1, с. 206]. У своїх наукових працях професор виділяв спільні та відмінні риси наук кримінального циклу. Диференціація полягає в тому, що кримінальне право, кримінально-процесуальне право, кримінально-виконавче право, кримінологія та криміналістика досліджують різні аспекти проблеми боротьби зі злочинністю, а тому мають свій самостійний і відокремлений предмет, що формує відповідний понятійний апарат. Так, наприклад: у кримінальному праві є поняття «злочин», «склад злочину», «покарання», «суб'єкт злочину» та ін.; в кримінології – «злочинність», «особа злочинця», «причини злочинності», «особа жертви» та ін.; у криміналістиці – «криміналістична техніка», «слідча тактика», «методика розслідування злочинів» та ін.; у кримінальному процесі – «обвинувачений», «потерпілий», «вирок», «докази» та інші. У той же час, наявна й їх інтеграція, оскільки ці науки досліджують різні аспекти одного й того ж об'єкта – злочинності і заходів боротьби з нею. Найкращими прикладами цього є по-

няття «злочин», «суспільно небезпечне діяння», «вина», «мотив», «мета», конкретні склади злочинів – убивство, тілесні ушкодження, крадіжка, шахрайство тощо. Поняття такого роду набувають значення міждисциплінарних (міжгалузевих) понять [2, с. 185]. Вчений наголошував, що зазначені поняття, передусім, належать науці кримінального права, яка повинна займатися їх аналізом і вивченням явищ, що відображаються цими поняттями. Проте, це не означає, що інші науки кримінального циклу не можуть розробляти названі поняття [3, с. 39].

На думку М. І. Панова, пріоритетність кримінального права серед інших наук кримінального циклу обумовлена тим, що вона є фундаментальною для інших наук досліджуваної групи. Кримінальний процес, кримінологія, кримінально-виконавче право та криміналістика, перебуваючи у нерозривному зв'язку з кримінальним правом, покликані забезпечувати реалізацію приписів, що розроблюються цією наукою, тобто є прикладними [3, с. 40-41]. Академік акцентує увагу на тому, що ці науки перебувають у відносинах не тільки координації, а й субординації, причому визначальне значення має наука кримінального права. Таким чином, у разі використання положень науки кримінального права іншими науками кримінального циклу останні при розробці питань, що впливають з предмета їх дослідження, повинні виходити з теоретичних розробок науки кримінального права [2, с. 188]. У протилежному випадку, якщо при розробці й прийнятті нормативно-правових актів у певній галузі запозичується і використовується поняття чи термін іншої галузевої приналежності, що є недостатньо ґрунтовно розробленими чи не апробовані наукою і практикою, або такі, які цій науці невідомі, або навколо яких тільки точаться дискусії, може виникнути неоднозначність у тлумаченні норм, суперечлива судова практика та зниження ефективності боротьби зі злочинністю.

Таким чином, окреслені М. І. Пановим положення і пропозиції щодо співвідношення та взаємозв'язку понятійних апаратів наук кримінального циклу, мають істотну роль як для проведення наукових досліджень й законотворчої діяльності, так і для реалізації заходів, направлених на зниження рівня

злочинності. Науковий доробок Заслуженого діяча науки і техніки України є надзвичайно важливим для подальшого розвитку усіх наук кримінального циклу.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Понятійний апарат кримінального права та його науково-практичне значення. *Право України*. 2018. № 4. С. 205-222. URL: file:///C:/Users/%D0%95%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/Downloads/prukr_2018_4_15.pdf (дата звернення: 25.09.2025)
2. Панов М. І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального циклу. *Право України*. 2019. № 9. С. 182-195. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2019_9/pravo_2019_9_s11 (дата звернення: 25.09.2025)
3. Панов М. І. Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 37-45.

Оболенцев В.Ф.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА М.І. ПАНОВА ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Внесок професора Панова М.І. у становлення вітчизняної науки кримінального права загальновідомий. Його дослідження являють собою змістовні надбання, актуальність яких і до цього часу не зменшується. При тому особливе методологічне значення, на нашу думку, мають саме напрацювання, присвячені застосуванню системного підходу у дослідженні проблем кримінально-правової сфери.

М.І. Панов обґрунтував евристичну функцію системного підходу. Він

стверджував, що цей дослідницький інструментарій дає змогу отримати нові знання щодо цілісності системних об'єктів, істотних рис їх елементів та зв'язків між ними. Науковець слушно стверджував, що відтак з'являється можливість більш глибоко виявити сутність досліджуваних об'єктів, встановити їх функції і на цій підставі вирішувати більш широке коло теоретичних і практичних (прагматичних) проблем відповідної сфери кримінально-правової нормотворчості[1, с. 227-228].

Кримінальне право України М.І. Панов стверджував як складний системно-структурний об'єкт. Його первісними елементами він обґрунтовано вважав кримінально-правові норми (гіпотеза, диспозиція, санкція), нетипові нормативні приписи (кримінально-правові конструкції, юридичні презумпції та фікції), а також правові інститути Загальної чи Особливої частин. Така системна структурність пояснювалася ним особливостями предмета правового регулювання - суспільними відносинами, що виникають і існують у зв'язку з вчиненням особою злочину і застосуванням за нього покарання (або звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання) [1, с. 228]. Розвиваючи окрему тезу, науковець наполягав на визначальному впливі кримінального права на кримінальне законодавство у форматі співвідношення категорій «форма» і «зміст». Тобто кримінальне право визначає і структуру, і системні зв'язки цієї галузі законодавства. Зокрема, кримінальне законодавство у формі Кримінального кодексу поділяється на Загальну й Особливу частини, розділи, статті, частини статей та пункти. На думку дослідника, у цих структурних елементах кримінального закону з використанням відповідних правил і прийомів законодавчої техніки у форматі закону закріплюються відповідні структурні елементи кримінального права (норми, правові інститути, юридичні конструкції тощо) [1, с. 229].

М.І. Панов стверджував об'єктивно існуючі внутрішні та зовнішні системні зв'язки між елементами кримінального права як його важливу системну властивість. Внутрішні зв'язки на думку науковця визначають кримінальне

право як єдиний цілісний системний об'єкт, елементи якого знаходяться у відносинах координації або субординації. Зовнішні зв'язки проявляються у взаємодії кримінального права з системою права України в цілому. Саме вони відображають процеси інтеграції та диференціації між кримінальним правом та іншими галузями права. Професор наполягав, що зв'язки структурних елементів кримінального права (цілого) як системного об'єкта, виявляються на рівні Загальної та Особливої частин як підсистем цілісної системи, а також на рівні їх структурних елементів, зокрема – правових інститутів і норм.

Безумовно, маємо погодитися й зі слушним висновком М.І. Панова про те, що застосування системного підходу в дослідженні проблем кримінального права надає можливість вирішити низку теоретичних проблем кримінального права і на цій підставі розробити певні пропозиції узагальненого характеру щодо підходів до удосконалення чинного кримінального законодавства, а також і практики його застосування [1, с. 228]. І при формуванні кримінального законодавства, і при його удосконаленні (при внесенні змін) має бути забезпечено обов'язкове урахування наявності об'єктивно існуючих системних відносин і зв'язків елементів цього складного об'єкта [1, с. 230; 2, с. 1607].

Список використаних джерел:

1. Панов М.І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227-241.
2. Оболенцев В.Ф. Механізми детермінації злочинності в умовах російської агресії. *Вісник науки та освіти*. 2024. Вип. № 10(28). С. 1607-1617. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10\(28\)-1607-1617](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-10(28)-1607-1617) (дата звернення: 10.09.2025)

*доктор юридичних наук, професор, в.о.
завідувача кафедри кримінального та
адміністративного права Академії ад-
вокатури України*

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ В МЕЖАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Методологія являє собою комплекс раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності. Методологія безпосередньо пов'язується з пізнавальною діяльністю, яка становить інтелектуальну основу практичного перетворення отриманих знань в об'єктивну соціально-правову реальність [1, с. 9]. Дослідження розвитку правничої освіти має ґрунтуватись на відповідній законодавчій основі. В цій частині варто пригадати, зокрема, міжнародні нормативно-правові акти (Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти», Рекомендація СМ/РЕС(2022)16 Ради Європи) [2], а також положення законодавства України в сфері організації освітнього процесу. Крім базового Закону України «Про вищу освіту» та постанови КМУ «Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність», а також деяких нормативно-правових актів, що стосуються періоду пандемії COVID–19 (постанова КМУ «Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID–19, спричиненої коронавірусом SARS–CoV-2»; постанова КМУ «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID–19, спричиненої коронавірусом SARS–CoV-2»), решта нормативно-правових актів належить до періоду після початку широкомасштабного вторгнення російської держави (Закон України «Про внесення змін до деяких

законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» та пояснювальна записка до відповідного законопроекту; постанова КМУ «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти»; постанова КМУ «Про припинення дії міжнародних договорів в галузі освіти і науки з Російською Федерацією»; наказ МОН України «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану») [3]. Такий вибір обумовлюється тим, що період з початку широкомасштабного вторгнення російської держави є абсолютно новим з позиції соціально-економічної ситуації, а отже структура викликів, що стоять перед вищою правничою освітою, істотно змінилася. Крім діючих нормативно-правових актів необхідно звернути увагу на проєкт Концепції проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії.

Розвиток сучасної правничої освіти є багатовекторним завданням, що включає інтеграційні заходи, спрямовані на її становлення як органічної складової світової освітньої системи; заходи, спрямовані на приведення освітнього і наукового процесу у відповідність до вимог інформаційного суспільства та розвитку сучасних технологій, а також заходи, спрямовані на вирішення актуальних проблем, пов'язаних з викликами сьогодення.

В умовах глобалізації, розвиток будь-якої сфери суспільної діяльності потребує не лише комунікації з іноземними партнерами, а й становлення її як невід'ємної складової світового професійного простору. Автономне існування хоча і можливо, проте не лише не дозволяє досягти конкурентоздатного рівня розвитку, а й призводить до поступового занепаду. Сфера освіти не є виключенням з цього загального правила. Саме тому інтернаціоналізація системи освіти є необхідною передумовою її нормального функціонування. Приведення стандартів власної діяльності до міжнародних стандартів, комунікація з

науковими і освітніми установами інших держав, академічна мобільність дозволяють вищим закладам освіти відповідати світовим критеріям якості в сфері наукового та освітнього процесів, мати доступ до ресурсів один одного, обмінюватись досвідом. Важливим також є те, що саме на етапі отримання освіти закладаються основи для успішного функціонування майбутніх фахівців в умовах глобалізації, адже саме на цьому етапі формуються перші ділові зв'язки та відбувається розуміння специфіки функціонування відповідного професійного середовища в інших державах. Задля забезпечення отримання саме такої освіти, заклади освіти мають бути інтегровані до світової освітньої системи на всіх рівнях організації власної діяльності.

Інтернаціоналізація правничої освіти характеризується як один з головних показників «радикальних суспільних змін». При цьому інтернаціоналізація вищої освіти визначається як «посилення міжнародної складової в діяльності українських ЗВО, а у якості основних її складових називаються «розвиток міжнародної співпраці через програми академічного обміну (академічна мобільність студентів та викладачів), спрощення процедури визнання документів про освіту, розвиток програм для навчання іноземних студентів, розвиток міжнародної співпраці в науковій і дослідницькій сферах» [4, с. 128-129]. Специфіка правничої освіти полягає у тому, що вона міцно пов'язана із національною правовою системою. Водночас, це не зменшує ролі сучасних освітніх тенденцій в її розвитку і не є перешкодою для її інтернаціоналізації. Навпаки, відповідність вищої юридичної освіти міжнародним стандартам є необхідною передумовою не лише євроінтеграції, а й зайняття Україною гідного місця у світі в цілому, адже саме якісна юридична освіта забезпечує належний рівень кадрового наповнення системи державного управління, є однією з передумов забезпечення дотримання принципу верховенства права та прав людини як загальносвітових цінностей. Створення сучасного освітнього простору також сприяє майбутній трудової мобільності працівників, підвищенню культурного

і економічного впливу окремих країн, що є важливими елементами державної політики кожної з них.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» [5], запроваджено поняття індивідуальної освітньої траєкторії в сфері вищої освіти, як такої її орієнтації на потреби конкретного здобувача вищої освіти, що забезпечує максимальну реалізацію ним можливостей щодо вибору змістовної та організаційної складової освітнього процесу. Також вводяться поняття міждисциплінарної предметної області та предметної області, а також поняття предметної спеціальності. Було уточнено такі базові поняття в сфері вищої освіти як кваліфікація, кредит Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (ЄКТС), освітня програма, спеціалізація, спеціальність, а також зміст вимог до стандарту вищої освіти. В умовах функціонування інформаційного суспільства важливою новелою стало запровадження можливості використання алгоритму визнання знань, умінь і навичок, що були здобуті суб'єктом навчання шляхом неформального чи інформального навчання. Зокрема, вказується, що вищі заклади освіти мають «здійснювати визнання результатів навчання, здобутих шляхом неформальної та інформальної освіти, у порядку, затвердженому центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки» [5].

У представлений у 2024 році Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики Концепції проєкту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії, підкреслюється надзвичайна роль саме вищої юридичної освіти у забезпеченні Україною стандартів у сфері верховенства права та прав людини, що є необхідною передумовою для членства в Європейському Союзі. Крім того, вимога щодо наявності саме вищої юридичної освіти є необхідною передумовою для доступу до цілої низки посад в системі державного управління.

Процес інтернаціоналізації знаходить відображення не лише в державних документах, а є також невід’ємною складовою діяльності самих ЗВО. Зокрема, у якості прикладу може бути наведена прийнята у 2022 році Вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого «Стратегія інтернаціоналізації». Стратегія пропонує загальне визначення інтернаціоналізації як процесу інтеграції міжнародного або міжкультурного виміру з освітою, дослідженнями та іншими функціями закладу вищої освіти. Також виділяється інтернаціоналізація на рівні самого університету як процес його перетворення з національного на інтернаціональний, що означає включення міжнародних аспектів до кожного з компонентів управління ним. Таким чином, інтернаціоналізація полягає в розвитку міжнародної співпраці не як окремого виду діяльності Університету, а як невід’ємної складової організації роботи кожного з його підрозділів, що має значно підсилювати інтернаціоналізаційні процеси. Стратегія визначає внутрішню і зовнішню інтернаціоналізацію. Перша полягає у формуванні відповідної культури і клімату усередині самого закладу освіти, тоді як друга включає активізацію міжнародного обміну освітніми продуктами, послугами та технологіями. Стратегія також визначає цілі, форми та конкретизує складові інтернаціоналізації на кожному рівні: адміністрації закладу освіти, науково-педагогічних працівників і співробітників та здобувачів вищої освіти. Важливим з позиції практичної реалізації є включення до Стратегії системи індикаторів інтернаціоналізації університету, адже це дозволяє забезпечити підхід, за яким положення Стратегії не залишаться декларативними, оскільки наявність критеріїв оцінки дозволяє побачити динаміку розвитку інтеграційних процесів.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. / М. І. Панов ; [уклад.: Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова ; передм. О. В. Петришина, В. І. Борисова]. – Харків : Право, 2018. – 472 с.
2. Рекомендація CM/REC(2022) 16. Рада Європи, 2022. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2022-16-on-combating-hate-speech-ukrainian-versi/1680a9b672> (дата звернення: 22.08.2025 р.)

3. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті» Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/97c62e63-578c-49a5-aba9-3e38e16e5d52> (дата звернення: 12.07.2025 р.)
4. Булда А. А., Корецька А. С. Інтернаціоналізація правової освіти як важливий чинник удосконалення професійної підготовки правознавців. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18 : Право*. 2017. Т. 32. С. 128–132.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу: Закон України від 24 квітня 2024 року № 3642–ІХ. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-20#Text> (дата звернення: 08.07.2025 р.)

Авдєєва Г.К.

кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувачка лабораторії НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України

ПРОБЛЕМИ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У РОБОТАХ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА

Поняття «технологізація» є похідним від терміну «технологія» і означає системну оптимізацію трудових процесів [1]. Воно охоплює широкий спектр людської діяльності, сприяючи підвищенню ефективності, якості результатів та зниженню витрат. У сучасному контексті технологізація відображає інтеграцію передових технологічних рішень у різні сфери життя, включаючи автоматизацію, цифровізацію, модернізацію робочих процесів і впровадження інновацій. Таким чином, технологізація є невід’ємною складовою технічного прогресу та інноваційного розвитку суспільства і набуває особливого значення у сфері кримінального провадження. Вона не лише оптимізує робочі процеси у кримінальному провадженні, а й сприяє підвищенню ефективності, прозорості та справедливості правосуддя.

Як науковець у галузі кримінально-правових наук, я мала честь працювати та спілкуватися з видатним професором та академіком Миколою Івановичем Пановим й отримувати від нього неоціненну допомогу у вирішенні складних правових питань. Його роботи є джерелом глибоких знань, а його підхід до технологізації кримінального провадження - орієнтиром для науковців.

Микола Іванович підкреслював, що протидія злочинності тісно пов'язана з глибоким дослідженням правопорушень, їх суті та структури, що є обов'язковою умовою для розробки новітніх ефективних засобів протидії злочинності [2, с. 262]. Він неодноразово наголошував на тому, що боротьба правозастосовних органів має базуватися на наукових здобутках вчених-криміналістів та позитивному досвіді зарубіжного законодавства [3, с. 275]. Ці принципи є особливо актуальними в епоху цифрових технологій, які відіграють ключову роль у фіксації, накопиченні та аналізі інформації, яка може стати джерелами доказів.

Професори М.І. Панов і В.О. Коновалова слушно зауважували, що фотота відеозйомка є важливим засобом фіксації доказів, який сприяє об'єктивному відображенню загальної та слідової картини, що спостерігалася під час огляду місця події [4, с. 90]. Пошук і аналіз слідів та речових доказів допомагає встановити особу злочинця, потерпілого та обставини події, а також виявити сліди приховування злочину. За словами науковців, «слідову картину» утворюють саме обставини і сліди події злочину. Технології їх виявлення, аналізу та встановлення причинних зв'язків дають змогу побудувати картину події, сформулювати уявні або дійсні моделі злочину, механізм його вчинення. Дослідження таких слідів і речових доказів може вказати на особу злочинця, особу потерпілого та обставини події, виявити негативні обставини, сліди приховування злочину» [5, с. 189]. Доказова інформація може міститися в електронних записах, даних з комп'ютерів, мобільних пристроїв, соціальних мереж та баз даних. Це можуть бути відомості про злочини, комунікацію між підозрюваними, їхнє місцезнаходження, фінансові операції та ін.

Хоча використання нових технологій у кримінальному провадженні дозволяє його оптимізувати, це несе й певні ризики. Зокрема, на сьогодні рівень підготовки слідчих у роботі з програмно-технічними комплексами та складними програмними оболонками є низьким [6], що створює серйозну проблему, адже найменша некваліфікована дія може призвести до втрати важливої доказової інформації. М.І. Панов та В.О. Коновалова завжди наполягали на обов'язковому залученні до огляду предметів і слідів спеціаліста або консультанта, який надає допомогу в аналізі слідів та забезпечить повноцінне використання сучасних науково-технічних засобів [7, с. 93].

Професори М.І. Панов та В.О. Коновалова пропонують ефективну технологію, яка відновлює картину події «немов із мозаїчних фрагментів». Вчені, зокрема, пропонують алгоритм встановлення причинно-наслідкового зв'язку між доказами та діями осіб, які брали участь у злочині. Такий підхід «відновлює, немов із мозаїчних фрагментів, картину події. Якщо з цих позицій розглядати обставини події й об'єкти, пов'язані з подією злочину, можна побачити, що всі вони є наслідками певних причин. Аналіз таких наслідків і є підставою для уявного сходження до причини, що їх породила, а отже, й до встановлення шуканого» [7, с. 92].

Зважаючи на швидкий прогрес у галузі цифрових технологій і штучного інтелекту, який дозволяє оптимізувати робочі процеси у кримінальному провадженні, професор М.І. Панов усвідомлював і потенційні ризики. Вчений приділяв значну увагу питанням захисту прав людини, підкреслюючи, що пріоритетним завданням будь-якої сучасної держави є захист і охорона прав і свобод людини. М.І. Панов зазначав, що «кожна країна, яка взяла на себе обов'язок виконувати міжнародні конвенції з прав людини, повинна керуватися їхніми принципами і нормами у своєму внутрішньому законодавстві, створювати умови для здійснення і захисту прав і свобод кожної людини» [8, с. 5]. Науковець констатував, що в тексті Конституції України «права і свободи людини і громадянина закріплені у II розділі Конституції України і становлять майже третину від її змісту. Це свідчить про пріоритет цих норм серед інших

конституційних приписів, адже вони визначають місце людини в суспільстві, впливають на її правовий статус та міру юридичної свободи [8, с. 5]. Саме тому норми законодавства стосовно технологізації кримінального провадження мають забезпечувати реалізацію фундаментальних прав і свобод людини.

Наукові праці М.І. Панова охоплюють не лише технічні та правові аспекти технологізації кримінального провадження, а й моральні засади професійної діяльності співробітників правозастосовних органів. Вчений наголошував на тому, що кожна трудова діяльність базується на моральній системі суспільства, в лоні якої можуть обґрунтовуватися особливі моральні норми [9, с. 197]. Це підкреслює необхідність етичного підходу до впровадження нових технологій у кримінальне провадження.

Підсумовуючи наукові погляди професора М.І. Панова щодо використання різного роду технологій у кримінальному провадженні як інструменту для його оптимізації, можна стверджувати, що технологізація кримінального провадження - це не просто технічне оновлення, а глибока трансформація правозастосовної практики. Успіх такої трансформації залежить від системного наукового підходу, кваліфікації співробітників правозастосовних органів та, що найважливіше, дотримання моральних та етичних принципів, які слугують основою правової системи. Це дозволяє зробити правосуддя більш доступним, ефективним і сучасним та відповідає викликам цифрової епохи.

Список використаних джерел:

1. Технологізація. *Словник української мови у 20 томах*. 2010-2025 SLOVARonline. URL: <https://surl.li/bfcjrz>
2. Panov, M.I., Kharytonov, S.O., & Haltsova, V.V. (2021). Object of criminal offence: Modern interpretations. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(4). P.P. 262-269.
3. Панов М. І., Харитонов С. О., Панова С. В. Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного кримінального законодавства щодо відповідальності за крадіжку з проникненням у житло. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 29, № 2, 2022. С. 275-291.
4. Панов М.І., Коновалова В.О. Організація огляду місця події / Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов,

В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. - 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. С. 89-90.

5. Панов М.І., Коновалова В.О. Розслідування вбивств / Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. - 2-ге вид., перероб. і доп. Київ.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. С. 188-192.

6. Кіберзлочинність та електронні докази = Cybercrime and digital evidence: навч. посібник / [Б. М. Головкін, О. І. Денькович, В. В. Луцик, Д. М. Цехан] ; за ред. канд. юрид. наук, доц. Ольги Денькович, д-р права, проф. Габріеле Шмельцер. Електрон. вид. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 298 с.

7. Панов М.І., Коновалова В.О. Пізнавальна сутність огляду місця події / Настільна книга слідчого: [Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. - 2-ге вид., перероб. і доп. Київ.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. С. 90-94.

8. Панов М.І. Вступ / Кваліфікація кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи : навч. посіб. / І.О. Зінченко, О.О. Володіна ; за заг. ред. М.І. Панова. Харків : Право, 2019. С. 5-9.

9. Панов М.І., Мороховська Н.С. Професійна етика та етика юриста / Етика ; навч. посіб. / В.О. Лозовой, М.І. Панов, О.А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В.О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 197-219.

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(фото: Василь Білоус)*

*Третя дискусійна панель
Вразливі зони в системі кримінальної юстиції: погляд сьогодення*

Багіров С. Р.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального та кримінального процесуального права Національного університету «Києво-Могилянська академія»

**ЯК ЗОРІЄНТУВАТИСЯ У «ВУЗЛІ ПРОТИРІЧ»:
ПІДХІД МИКОЛИ ПАНОВА ДО ПРИЧИННОГО ЗВ'ЯЗКУ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ**

I. Серед глибокої за змістом наукової спадщини, залишеної нам М. І. Пановим, яку ми повинні продовжувати ретельно вивчати й осмислювати, особ-

ливе місце посідає його ставлення до питань причинного зв'язку у кримінальному праві. Хоча М. І. Панов не лишив спеціальних досліджень цього питання, викладених у виді монографій чи наукових статей, проте його багаторічна праця у складі авторів класичного харківського підручника з загальної частини кримінального права, результатом якої був традиційний VIII розділ «Об'єктивна сторона злочину», дає можливість усвідомити його наукову позицію щодо питань причинності у кримінальному праві. Положення четвертого параграфу цього розділу були покладені в основу статті «Причинний зв'язок у кримінальному праві», підготовлену М. І. Пановим до тому 17 «Кримінальне право» Великої української юридичної енциклопедії [5].

Свого часу у науковій статті, присвяченій проблемам загальної теорії науки кримінального права, М. І. Панов підкреслив, що теорії причинного зв'язку становлять вузол протиріч і донині не мають реальних перспектив їх вирішення [4, с. 34]. Звідси мною запозичено вислів «вузол протиріч», використаний у назві цих тез. Попри таку песимістичну, але водночас і доволі реалістичну, оцінку щодо відсутності перспектив розв'язати цей вузол, нам все одно потрібно спертися на ті теоретичні напрацювання, які дають змогу виробити орієнтири для практичної діяльності у сфері оцінки причинності у кримінальному праві. Що саме М. І. Панов пропонував брати до уваги?

II. Перше, що привертає увагу в підході М. І. Панова до питань причинного зв'язку, це його розуміння причинності як основоположної засади відповідальності у кримінальному праві. Науковець зазначав: «Теорія і практика кримінального права виходять з основного принципу, відповідно до якого суспільно небезпечні наслідки можуть бути поставлені у вину особі лише за умови, що вони перебували в причинному зв'язку з його дією або бездіяльністю» [2, с. 136]. Наведена цитата орієнтує нас на те, що причинний зв'язок у кримінальному праві не просто одна з ознак складу кримінального правопорушення, а явище, яке простягається далеко за межі складу і наближає нас до філософських підвалин відповідальності людини за наслідки своєї поведінки.

Суголосний позиції М. І. Панова підхід до причинності як до одного зі стовпів кримінальної відповідальності спостерігається у кримінальних кодексах більшості штатів США. Про сприйняття північноамериканськими юристами причинності як одного з провідних принципових положень, на яких ґрунтується відповідальність у кримінальному праві, ми зазначали раніше у монографії [3, с. 53–54].

III. Враховуючи низку суперечливих теорій причинного зв'язку у кримінальному праві, викликає зацікавленість той метод, яким користувався М. І. Панов для прийняттого викладу положень щодо причинності у підручнику.

Спочатку може здатися, що М. І. Панов підходив з еклектичних позицій, що можна виснувати з такої його цитати: «Кожна з цих теорій, базуючись на різних філософських концепціях, розглядає з більшою чи меншою повнотою і науковою обґрунтованістю проблему причинності у кримінальному праві. Вони мають низку безсумнівних позитивних якостей, однак і містять ті чи інші рішення і висновки, що викликають критичні зауваження. Кожну з цих теорій можна доповнити новими положеннями, які тією або іншою мірою могли б поглибити загальне уявлення про причинний зв'язок у кримінальному праві» [2, с. 137]. Але насправді це уявлення про еклектичність позиції є поверхневим – підхід М. І. Панова не є механістичним поєднанням апробованих положень кожної теорії. Річ у тім, що у найбільш відповідальному місці параграфу, де потрібно викласти не загальні логічні ознаки, притаманні причинному зв'язку як такому, а показати додаткові критерії, які власне і відрізняють кожну самостійну теорію причинності у кримінальному праві, М. І. Панов звертається до критеріїв необхідного причинного зв'язку і акцентує на важливості відрізнити його від випадкового причинного зв'язку [2, с. 140]. У цьому неважко побачити дотримання М. І. Пановим провідної ідеї теорії *необхідного спричинення* (в українській кримінально-правовій літературі її іноді називають теорією *необхідного заподіяння*), яка ґрунтується на розмежуванні необхідного і випадкового причинних зв'язків.

Теорія необхідного спричинення, фундатором якої в радянській науці кримінального права кінця 30-х рр. вважали А. А. Піонтковського-сина (1898 – 1973), зазнає критичного ставлення з 50-х рр. XX ст. При цьому критики цієї теорії, серед яких найчастіше у радянській науці кримінального права називали В. М. Кудрявцева, А. Н. Трайніна і Т. В. Церетелі, попри змістовні зауваження до певних спірних або слабких елементів теорії необхідного спричинення, не сконструювали замість неї теоретично завершений і сприйнятий більшістю наукового співтовариства підхід.

Сприйняття нової наукової теорії співтовариством вчених – процес неоднозначний, але в загальних рисах вимальовується таке правило: поки нова теорія не переконала більшість спеціалістів і не стала частиною їх теоретичного інструментарію – вважається, що попередня, можливо й дуже критикована, теорія має розглядатися як основна. Це один із проявів наступності в науці, а також і принципу збереження фундаментальних понять і усталених теоретичних конструкцій. Отже, є підстави припустити (тому що прямо про це науковець не зазначав), що цими раціональними поглядами керувався М. І. Панов, обираючи той методологічний інструментарій, що його пропонує теорія необхідного спричинення – оскільки інші підходи поки не сприйняті науковим співтовариством як переконливі.

Зазначимо, що теорію необхідного спричинення критикували не лише в радянській науці кримінального права – сучасні українські дослідники теж долучилися до цієї критики. Наприклад, Н. М. Ярмиш зазначає, що необхідність і випадковість не повинні застосовуватися для визначення причинного зв'язку як онтологічної категорії, оскільки необхідність – це іманентна риса причинності, а вираз «випадковий причинний зв'язок» позбавлений сенсу [7, с. 17]. На думку О. Л. Тимчука, теорія необхідного спричинення є непереконливою не стільки через неправильне розуміння філософського співвідношення необхідності та випадковості. «Її слабкість, – пише О. Л. Тимчук, – полягає насам-

перед у тому, що її прихильники не наводять переконливих аргументів на користь твердження про те, що випадковість обов'язково виключає кримінальну відповідальність. Цей принцип є по суті квінтесенцією згаданої теорії, але всі зусилля її представників спрямовані не на те, щоб обґрунтувати його правильність, а на розробку критеріїв розмежування необхідного причинного зв'язку від випадкового» [6, с. 44].

Під час розгляду наукової спроможності тієї чи іншої теорії необхідно дотримуватися об'єктивності і розглядати не лише недоліки теорії, а й можливі переваги. Попри всю неоднозначність і критику на її адресу, у теорії необхідного спричинення була і є одна важлива позитивна риса кримінально-політичного характеру.

Як відомо, кримінальне право оперує поняттям кримінальної відповідальності, яка за своїми правовими наслідками небезпідставно розглядається як найбільш сувора форма примусу у праві. Тому історично перші теорії причинності у кримінальному праві, які ґрунтувалися на правилі необхідної умови (*conditio sine qua non*), наприклад теорія еквівалентності, пізніше критикувалися в науці як надто широкі за змістом, оскільки охоплювали деякі нейтральні форми поведінки людей, що могли бути визнані причинами наслідку. Опоненти цього широкого розуміння причинності намагалися запропонувати критерії обмеження кола осіб, які могли бути притягнені до кримінальної відповідальності.

Зазначене теоретичне протистояння не оминуло і науку радянського кримінального права. Осмислюючи стійкість теорії необхідного і випадкового спричинення, запропонованої у 1938 р. А. А. Піонтовським, зазирнувши у ретроспективу з позиції сучасного розуміння процесів, що відбувалися у 30-ті рр. в СРСР, М. С. Грінберг підкреслив значення цієї теорії для того часу: існування масових репресій, можливість притягнення до кримінальної відповідальності широкого кола осіб, причетних до будь-яких виробничих випадковостей, необхідність обмежувати цю можливість «фільтром», який виключав би

притягнення до кримінальної відповідальності всіх, причетних до заподіяння випадкового результату. Одним із таких «фільтрів» і була теорія необхідного і випадкового спричинення [1, с. 107.]

Отже, здійснений аналіз переваг і недоліків теорії необхідного спричинення показав ще одну сферу правових наслідків застосування теорій причинності у кримінальному праві – деякі з них, як теорія необхідного спричинення, виявляється, можуть переслідувати і кримінально-політичну мету. Постаючи фактором зменшення обсягу кримінальної репресії, такі теорії непрямым чином обмежують право держави карати (*jus puniendi*), що в умовах авторитарного режиму влади у державі може відіграти важливу роль для суспільства. І оскільки остаточно розв'язати цей «вузол протиріч» наразі неможливо, нам залишається лише здогадуватися – формування теорії необхідного спричинення було викликане поступовим закономірним розвитком теорії кримінального права, чи 1938 рік її появи прозоро натякає на те, що це була реакція наукового юридичного співтовариства на поширення масових репресій із тим, щоб обмежити зловживання радянської держави своїм правом карати.

Список використаних джерел:

1. Гринберг М. С. Еще раз о специальной вменяемости и юридически значимой причинной связи. *Государство и право*. 2007. № 3. С. 104–108.
2. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2е вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
3. Музика А. А., Багіров С. Р. Каузальність і кримінальний закон в аспекті правового прагматизму: монографія. Київ: Паливода А.В., 2023. 144 с.
4. Панов М. І. Загальна теорія науки кримінального права: проблеми обґрунтування і формування. *Право України*. 2020. № 2. С. 31–51.
5. Панов М. І. Причинний зв'язок у кримінальному праві. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. С. 833–836.

6. Тимчук О. Л. Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. 232 с.

7. Ярмиш Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2003. 39 с.

Михайліченко Т. О.

кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри кримінального права та кримінально-правових дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, старша наукова співробітниця Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. академіка В. В. Сташиса НАПрН України

(НЕ)СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ (НА ПРИКЛАДІ ФАРМАЦЕВТИЧНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ)

«Системність кримінального права відображає його сутнісні риси і тому має значний (навіть визначальний) вплив на кримінальне законодавство» – писав М.І. Панов [1, с. 229]. І складно не погодитися з його тезою. Додатково варто наголосити, що на нашу думку, кримінальне право не слід ототожнювати з кримінальним законодавством, однак водночас маємо визнати взаємний вплив першого на друге і навпаки. Тож у більшості випадків аналізуючи наявність чи відсутність системного підходу в кримінальному праві, говоримо насамперед відсутність системного підходу в кримінальному законодавстві, адже саме законодавство воно «виступає як певне зовнішнє відображення (виявлення) протидії злочинам, є явищем, доступним безпосередньому сприйняттю і аналізу» [2].

Питання відсутності системності змін до кримінального законодавства давно перебуває в епіцентрі найбільш болючих тем для обговорення в українських дослідників. Саме відсутність системності в законодавчих новаціях, часом їх поспішність прийняття, відсутність достатньої аргументованості та глибини пропрацювання теми стають причинами або відсутності очікуваних позитивних змін, або погіршення ситуації, або ж поспішного скасування чи знову ж таки зміни таких поспіхом прийнятих новел.

Слушною є думка М. І. Панова, що «при формуванні кримінального законодавства, і при його удосконаленні (при внесенні змін) необхідною умовою забезпечення якості законодавства є обов'язкове урахування наявності об'єктивно існуючих системних відносин і зв'язків елементів цього складного об'єкта» [1, с. 230], але водночас складно нині погодитися з професором, що всі ці відносини і зв'язки можна поділити на внутрішні (відображають його внутрішню системну організацію як галузі права) і зовнішні (свідчать про зв'язок кримінального права з системою права України в цілому і відображають процеси інтеграції та диференціації, що мають місце між кримінальним правом та іншими галузями права)²⁰, адже за такого підходу не враховано жодним чином зв'язок та вплив міжнародного права (конвенцій, угод, рішень ЄСПЛ та ін.). Натомість сучасні тенденції розвитку національного законодавства, у тому числі й кримінального, тісно пов'язані саме із такими зовнішніми відносинами та зв'язками. Вже десятиріччя ми дотримуємося євроінтеграційного підходу, тим самим переймаючи в тій чи іншій мірі підходи в законодавстві як у Європейському Союзі. Окрім того, у наприкінці ХХ ст. та у ХХІ ст. Україною було підписано багато різноманітних міжнародних актів, які значною мірою змінили і кримінальне законодавство України. Наприклад,

²⁰ Ймовірність вузького розуміння кола зовнішніх відносин та зв'язків пов'язана із тим, що М. І. Панов поділяв думку Н.Ф. Кузнецової, яка працювала в радянський період, коли були дуже обмежені зв'язки із зовнішнім світом. Водночас М.І. Панов пізніше все ж визнав вплив глобалізації на українське кримінальне законодавство (детальніше див.: «Панов М. І. Глобалізаційні процеси та їх вплив на стан і розвиток кримінального права. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 12-13 жовт. 2017 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Нац. акад. прокуратури України. Харків : Право, 2017. С. 18-25»).

28.10.2011 Україна підписала Конвенцію Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я (далі – Конвенція Медікрайм). Спочатку парламент 08.09.2011 прийняв Закон України № 3718-VI, яким розширив перелік предметів злочину у ст. 305 КК України за рахунок фальсифікованих лікарських засобів; 06.10.2011 – Законом України № 3826-VI перелік предметів злочину у ст. 306 КК України доповнив отруйними чи сильнодіючими речовинами або отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами; а потім 12.11.2019 у зв'язку зі значною поширеністю фальсифікованих лікарських засобів та необхідністю імплементації положень вказаної Конвенції додав до КК України дві нові норми – ст. 321-1 «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів» та ст. 321-2 «Порушення встановленого порядку доклінічного вивчення, клінічних випробувань і державної реєстрації лікарських засобів» (Законом України № 284-IX).

Але постають питання: 1) чи внесені зміни повною мірою корелюються із міжнародним актом, яким вони і були викликані (*зовнішні відносини та зв'язки*)? 2) чи системними були ці зміни, враховуючи положення тогочасного і нинішнього КК України (*внутрішні відносини та зв'язки*)? 3) та чи отримали ми очікувані позитивні зміни?

При цьому вагомим є застереження М. І. Панова, який наголошував, що «особливе значення системний підхід має у правотворчості, зокрема, при внесенні змін (новел) до чинного КК. Тут слід завжди враховувати надзвичайно важливе правило методологічного характеру: внесення зміни до одного з елементів кримінального законодавства обов'язково... впливає на інші його елементи..., оскільки вони знаходяться, як зазначалося, у сталих зв'язках один з одним... та у взаємозалежності» [1, с. 237].

Для відповіді на перше наше питання варто приділити особливу увагу преамбулі Конвенції Медікрайм, де наголошено на причинах, якими держави-члени керувалися, приймаючи цей акт. Отже, на нашу думку, слід враховувати насамперед наступні передумови:

- «підроблення медичної продукції та подібні злочини за своєю природою несуть значну загрозу охороні здоров'я»;
- є потреба в посиленні безпеки європейських громадян, у т. ч. й «шляхом закріплення нових злочинів і кримінальних санкцій, що стосуються цих злочинів»;
- «виконання положень Конвенції стосовно матеріального кримінального права повинно здійснюватися з урахуванням її мети та принципу пропорційності» та ін. [3].

Отож, чи дотримався наш законодавець системного підходу при імплементації Конвенції Медікрайм? На жаль, відповідь досить очевидна і негативна, адже варто особливо враховуючи не лише положення цієї Конвенції, а й регуляторного законодавства України, оскільки:

1) із незрозумілих причин (адже в пояснювальній записці до законопроекту № 1152-1 від 20.09.2019 про це жодного слова) під охорону кримінально-правових норм була поставлена не вся медична продукція, а лише лікарські засоби. Медична ж продукція та лікарські засоби між собою співвідносяться як ціле та частка, адже, окрім лікарських засобів, медична продукція включає в себе також медичні вироби. І хоча низка науковців (зокрема, Г. Болдари, Н. Гуторова, О. Житний, О. Соловійов) неодноразово наголошували на потребі внесення змін до КК України, донині це питання так і не вирішене;

2) так само у Конвенції йдеться не лише про лікарські засоби, які застосовують для лікування чи реабілітації людей, а про ветеринарні препарати. Однак у КК України взагалі не згадується про них, хоча значна частина ветеринарних препаратів значною мірою може також використовуватися людьми або ж істотно впливає на тварин, накопичується в м'ясі, молоці, яйцях, які ми потім споживаємо, отримуючи певну частку застосованого ветеринарного препарату. Особливо гостро ця проблема постає із неконтрольованим використанням антибіотиків, у тому числі й фальсифікованих, що призводить до розвитку в людей мультирезистентності;

3) у національному законодавстві (насамперед, у Законі України «Про лікарські засоби») так і не вирішено остаточно питання чи є контрафактні лікарські засоби фальсифікованими, що у свою чергу впливає на те як слід тлумачити поняття «фальсифіковані лікарські засоби» у ст. 305 та 321-1 КК України;

4) у Гігієнічних вимогах до дієтичних добавок від 19.12.2013 р. № 1114 немає жорсткого обмеження, як у Директиві 2002/46/ЄС Європейського Парламенту та Ради з гармонізації правових норм держав-членів стосовно біологічних добавок до їжі від 10.06.2002 щодо складу дієтичних добавок. Тож постає питання: якщо дієтична добавка містить активний фармацевтичний інгредієнт (далі — АФІ), то чи є це фальсифікованим лікарським засобом? Тобто чи мають застосовуватися ст. 305 та 321-1 КК України у разі контрабанди, виготовлення, збуту тощо дієтичних добавок, які містять АФІ? На нашу думку, так, адже дієтичні добавки не повинні містити АФІ, однак це питання теж не отримало однозначного вирішення у національному законодавстві, створюючи прогалину²¹;

5) обставина, яка передбачена у ст. 13 Конвенції Медікрайм, як така, що має обов'язково посилювати кримінальну відповідальність винних осіб — вчинення вказаних злочинів організованою групою — не була врахована українським законодавцем ні як кваліфікуюча ознака, ні хоча б як обставина, що обтяжує покарання в порядку ст. 67 КК України.

Зупиняючись же на внутрішніх зв'язках кримінального законодавства задля забезпечення системного підходу, український законодавець також допустив певні недоліки. Зокрема:

- не врахована вимога Конвенції Медікрайм за підроблення медичної продукції та подібні злочини притягати до юридичної відповідальності не лише фізичних осіб, а й юридичних осіб. Так, в цьому питанні не оспорується

²¹ Детальніше див.: «Михайліченко Т.О. Лікарські засоби vs дієтичні добавки: питання кримінальної відповідальності за законодавством України та ЄС. *Україна та ЄС: адаптація кримінального та кримінального процесуального законодавства* : матеріали круглого столу (23 травня 2025 року) / Н.Р. Лашук, Л.П. Брич. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 64-68.»

право держави самостійно обирати вид такої відповідальності, тобто це не обов'язково мала б бути кримінальна відповідальність юридичних осіб, що суперечитиме основоположним засадам кримінального права України (зокрема, ст. 18 КК). Але водночас спостерігається і відсутність системного підходу у вирішенні цього питання за рахунок можливості застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи (р. XIV-1 Загальної частини КК України), якщо такі дії вчинені від її імені та в її інтересах²²;

- відсутній системний підхід в частині охорони отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами (а), та отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами (б). Так, наразі незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання з метою збуту або збут вказаних предметів (тобто і (а), і (б)) підпадає під ознаки злочину, передбаченого ст. 321 КК України. Натомість контрабанда (а) отруйних чи сильнодіючих речовин (які не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, оскільки тоді йтиметься про ст. 305 КК) – це ст. 201 КК України (хоча принцип побудови цієї норми наразі взагалі не відповідає принципам правотворчої діяльності та юридичній техніці, що неодноразово обговорювалося науковцями). А от контрабанда отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (б) підпадає під яку норму? Бо якщо це фальсифіковані лікарські засоби, то це мала б бути ст. 305 КК України. Але якщо ліки не є ні фальсифікованими, ні такими, що містять наркотичний засіб, психотропну речовину чи їх аналог, але є отруйними чи сильнодіючими? У більшості випадків пропонується все ж застосовувати ст. 201 КК України, хоча вказівки на ці предмети у диспозиції ст. 201 КК, на відміну від ст. 321 КК України, немає. І чи не буде таке застосування тоді проявом аналогії та порушенням принципу «*nullum crimen sine lege*»?

²² Детальніше див.: «Михайліченко Т.О. Відповідальність юридичних осіб як обов'язкова умова імплементації Конвенції Медікрайм. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2021;16 (2):68-83 DOI: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2021.16.244390>»

Наостанок варто відмітити, що Конвенція Медікрайм наголошує, що імплементація її положень має призвести до забезпечення належного покарання за скоєння підроблення медичної продукції та подібні злочини, що за своєю природою несуть значну загрозу охороні здоров'я. При цьому встановлені санкції у кримінальних законах мають бути ефективними, пропорційними та переконливими. Однак статистичні дані засвідчують, що за період з 2013 по 2024 рр. лиш у 23,91% засуджених отримували реальне покарання (4 випадки позбавлення волі та 7 – штраф), натомість у 76,09% випадків мало місце звільнення винної особи від відбування покарання. То чи є тут покарання ефективним лишається питанням риторичним. Також слід мати на увазі, що кількість облікованих кримінальних проваджень неспівмірно більша, за кількість вироків (наприклад, у 2018 р. за ст. 321-1 КК обліковано 40 проваджень, але до суду було скеровано лиш 1 матеріал і засуджено 1 особу із звільненням від відбування покарання) [4]. То де ж у цих випадках можна говорити про невідворотність кримінальної відповідальності та справедливості покарання?

Отже, підсумовуючи, маємо визнати, що український законодавець не дотримується системного підходу при внесенні змін до кримінального законодавства України, що призводить до відсутності системності у кримінальному праві загалом. Такі зміни не сприяють утвердженню законності, натомість є підґрунтям для розвитку правового нігілізму в українському суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227–241.
2. Навроцький В. О. Кримінальне право і кримінальне законодавство: співвідношення понять. *Право України*. 2011 № 9. С. 20-24. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/21/v-navrotskyj-kryminalne-pravo-i-kryminalne-zakonodavstvo.pdf>
3. Конвенція Ради Європи про підроблення медичної продукції та подібні злочини, що загрожують охороні здоров'я : Конвенція; Рада Європи від 28.10.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_a91

4. Стаття 321-1 «Фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів». CrimeDataLab – платформа для аналізу офіційної статистики протидії злочинності. URL: <https://crimedatalab.shinyapps.io/platform/>

5. Вироки за ст. 321-1 КК України. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

Акімов М.О.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права Національної
академії внутрішніх справ*

**ПОСИЛЕННЯ ПОКАРАННЯ ЯК ВИЯВ ПОПУЛІЗМУ У
ЗАКОНОТВОРЧОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНОПРОЄКТУ
РЕЄСТР. № 11018 ВІД 16 ЛЮТОГО 2024 РОКУ)**

Кожен кодифікований акт, а надто Кримінальний кодекс (далі – КК) України [1], повинен характеризуватись певною сталістю, адже він приймається для урегулювання правовідносин щонайменше на десятиліття наперед. Відтак кожне внесення до нього змін та доповнень повинно бути виваженим кроком законодавця. Зрозуміло, що під впливом такої обставини як відсіч ворожої агресії, виникають виклики кримінально-правовому регулюванню, що їх ніколи не можна було очікувати у мирний час. Тим не менше і в умовах правового режиму воєнного стану законотворчий процес має зосереджуватись на подоланні виявлених прогалин і недоліків, на відповіді викликам, що їх виявив збройний конфлікт.

На превеликий жаль, деякі суб'єкти права на законодавчу ініціативу з впевненістю, гідною кращого застосування, намагаються реалізувати свої політичні прагнення, вдаючись при цьому до відвертого популізму. Усвідомлюючи, що ідея посилення покарання завжди «добре продається» як медіа, так і пересічному громадянину, вони прагнуть примножити свій владний капітал шляхом подання законопроектів про встановлення більш суворих санкцій за найбільш

резонансні кримінальні правопорушення. Розглянемо це на прикладі законопроекту реєстр. № 11018 від 16 лютого 2024 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення норм про відповідальність цивільних та військових, враховуючи здоровий глузд, інтереси громадян та країни» [2], далі – законопроект 11018.

Його метою, відповідно до пояснювальної записки, є внесення змін, які відновлять справедливіше правосуддя для військовослужбовців, посилять відповідальність за корупційні злочини, вчинені в умовах стану війни, воєнного або надзвичайного стану, а також зроблять більш адекватним підхід до покарання за відмову громадян від військової служби. Обґрунтовуючи цю законодавчу ініціативу, розробник законопроекту 11018 посилається на загострення у суспільстві (особливо серед мобілізованих громадян, які стали на захист Вітчизни і у надзвичайно важких умовах, ризикуючи здоров'ям і життям, дають відсіч агресорам) відчуття справедливості та запиту на мудрі, прагматичні і реалістичні рішення та дії з боку влади, а також на зростання несприйняття до корупції та запит на посилення відповідальності до посадовців за корупційні діяння.

Безвідносно до емоційних закликів (що красномовно підтверджують популістський характер законопроекту 11018), кожна зміна чи доповнення, що вноситься до КК України, повинна бути обумовлена як соціальною потребою, так і підтвердженими результатами наукових досліджень. Годі і казати, що останні свідчать: суворість покарання сама по собі не чинить на злочинність попереджувальний вплив; для досягнення результативності останнього покарання повинно бути не гранично суворим, а обов'язково невідворотним. Тут же посилення на здоровий глузд, мудрість, прагматизм і реалізм рішень та дій свідчать про спробу приховати за красивим формулюванням цілковиту відсутність належної аргументації на користь запропонованої законодавчої ініціативи. Так само і згадка про відповідальність цивільних та військових не несе змістовного наповнення, а лише перевантажує назву законопроекту 11018.

Наступна ознака популізму – використання понять, що не визначені взагалі («стан війни») або таких, що більш «зручні», «зрозумілі» для суб'єкта права на законодавчу ініціативу, а не усталені у вітчизняному законодавстві про кримінальну відповідальність («корупційний злочин» замість «корупційне кримінальне правопорушення» та «кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією», «довічне ув'язнення» замість «довічне позбавлення волі»).

Зазначене покарання пропонується встановити за вчинення у період стану війни, воєнного або надзвичайного стану діянь, передбачених статтями 210, 354, 364, 365-2, 367, 368, 368-5 та 369-2 КК України. І знову неприхований популізм, позаяк не можна інакше пояснити доцільність запровадження найсуворішого з усіх можливих кримінального покарання за діяння, вчинення яких у мирний час може мати наслідком засудження до позбавлення волі на строк до двох років (стаття 354), від двох до п'яти років (стаття 367) від двох до шести років (стаття 210), від трьох до шести років (стаття 364), від трьох до восьми років (стаття 369-2), від п'яти до восьми років (стаття 365-2), від п'яти до десяти років (стаття 368-5) та від восьми до дванадцяти років (стаття 368). Важко сказати, наскільки така законодавча ініціатива відповідає сформульованому наукою кримінального права принципу адекватності покарання вчиненому, а також співвідноситься із загальними засадами призначення покарання (стаття 65 КК України). На додачу до цього варто наголосити, що пропозиція встановити додаткове покарання у виді конфіскації майна за діяння, передбачене частиною третьою статті 367 КК України (в редакції законопроекту 11018), суперечить положенням статті 59 КК України, згідно яких конфіскація майна лише встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості; звідси, службова недбалість до перерахованих посягань не належить.

Навіть саме конструювання норм, що ними розробник законопроекту 11018 пропонує доповнити КК України, теж залишає бажати кращого. Так, для встановлення більш суворого покарання за діяння, передбачені статтями 191,

365-2, 368, передбачається доповнити згадані статті новою частиною такого змісту: «Дії, передбачені частинами ..., якщо вони вчинені у період стану війни, воєнного або надзвичайного стану...». Хоча логічно було б сформулювати норму простіше: «Дії, передбачені цією статтею, вчинені з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій...» (так, як це викладено в пункті 11 частини першої статті 67 КК України).

Запропонована частина третя статті 367 КК України (в редакції законопроекту 11018) викладена у такий спосіб: «Те саме діяння, передбачене частиною другої цієї статті, вчинене службовою особою у період стану війни, воєнного або надзвичайного стану». Навіщо згадувати про службову особу, якщо йдеться про діяння, що може бути вчинене лише нею, і чому «те саме діяння» стосується лише частини другої цієї статті, суб'єкт права на законодавчу ініціативу не пояснює. Аналогічним чином не пояснюється і такий унікальний крок розробника законопроекту 11018 як пропозиція внести доповнення до статті 368-2, що виключена з КК України ще у 2023 році.

Підсумовуючи, зауважимо, що найбільш дивним є навіть не зміст законопроекту 11018 (вище викладені далеко не всі його дискусійні моменти), а той факт що його включено до порядку денного тринадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання [3]. Залишається тільки сподіватись на здоровий глузд народних депутатів, що обумовить відхилення вказаної законодавчої ініціативи.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.08.2025).

2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення норм про відповідальність цивільних та військових, враховуючи здоровий глузд, інтереси громадян та країни : законопроект реєстр. № 11018 від 16 грудня 2024 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43729> (дата звернення: 30.08.2025).

3. Про порядок денний тринадцятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання : постанова Верховної Ради України від 11 лютого 2025

Лазарєв В.В.

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права Харківського національного університету внутрішніх справ

ПИТАННЯ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ЛІНГВІСТИКИ В ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Становлення та розвиток юридичної термінології в Україні є багатограним процесом, оскільки на нього впливають догматичні, нормативні та інші чинники. Одним з найважливіших джерел для формування юридичної термінології постають рішення Конституційного Суду України, які не лише гарантують верховенство Конституції, але й визначають орієнтири для всієї правової системи. Цей процес можна розглянути на прикладі Рішення Конституційного суду України від 14.12.1999 № 10-рп/99 [1] та Рішення від 14.07.2021 № 1-р/2021 [2]. Обидва рішення стосуються офіційного тлумачення статті 10 Конституції України [3].

Конституційний Суд України у Рішенні № 10-рп/99 [1] наголосив, що українська мова є обов'язковою для державних органів, органів місцевого самоврядування та інших державних установ, а також для викладання в державних і муніципальних навчальних закладах. Таким чином, термін «використання української мови» був введений у юридичну термінологію і перетворений з абстрактного конституційного положення на юридичне поняття з обов'язковим і нормативним змістом. Водночас, у своєму рішенні суд розглянув взаємозв'язок між державною мовою та правами національних меншин і визначив сферу використання мов національних громад та корінних народів у

різних сферах життя. В результаті, до правового дискурсу було введено ще одну важливу категорію – «мови національних меншин».

У мотивувальній частині Рішення № 1-р/2021 [2] Конституційний Суд України вже оперує категоріям «функціонування української мови», «забезпечення мовних прав», «мета державної мовної політики», які набули статусу усталених правових понять. В результаті термінологія стала більш різноманітною: якщо в 1999 році існував обов'язок використовувати державну мову, то у 2021 році вже йшлося про конкретні сфери використання – освіту, послуги, інформаційний простір та місцеве самоврядування. Це свідчить про диференціацію понять і розвиток юридичної лексики від загальних конституційних положень до більш детальних категорій.

Важливим наслідком Рішення № 1-р/2021 Конституційного Суду України [2] стала поява нових понять, які раніше не мали чіткого правового статусу. Завдяки офіційному тлумаченню Конституційного Суду України ці поняття набули нормативної сили і почали функціонувати як частина юридичної мови. У наукових дослідженнях та юридичних коментарях вони все частіше аналізуються, що свідчить про поступове закріплення цих термінів у юридичній практиці. Така «легалізація» нових понять у юридичній практиці свідчить про продуктивність рішень Конституційного Суду України як джерела правничої термінології. Якщо у 1999 році основна увага приділялася загальному обов'язку використання державної мови, то у 2021 році цей обов'язок було поділено на галузеві та процедурні аспекти. В результаті українська юридична термінологія була розширена за допомогою похідних категорій, які уточнюють значення основних понять. Нові терміни, що відображають зміст рішень Конституційного Суду, з'явилися в підручниках з конституційного права, коментарях до Конституції [4]. Це сприяє стандартизації термінології і формує спільне розуміння найважливіших категорій.

Підсумовуючи, можна сказати, що Рішення Конституційного суду України від 14.12.1999 № 10-рп/99 [1] та Рішення від 14.07.2021 № 1-р/2021 [2] мають значний вплив на розвиток юридичної термінології. Перше рішення

встановило конституційні категорії та перетворило їх на усталені правові поняття, а друге рішення уточнило та розширило їх, ввівши в мовний обіг низку нових понять. Разом вони продемонстрували, що Конституційний Суд України не лише здійснює тлумачення, а й активно сприяє формуванню юридичної мови, зокрема, створенню юридичної термінології.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) : Рішення Конституційного Суду України від 14.12.1999 р. № 10-рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#Text>
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" : Рішення Конституційного суду України від 14.07.2021 № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
4. Головатий С. П., Бесчастний В. М., Бірюк Л. І., Адамчик Н. І., Михеєнко Ю. М. Конституція України в практиці Конституційного Суду: офіційне тлумачення та юридичні позиції. 1997–2023. Київ : ВАІТЕ, 2024. 450 с.

Шніляревич В.В.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права Карпатського національного університету імені Василя Стефаника*

**ВЧЕННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ УКРАЇНИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ
ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПАНОВА**

Микола Іванович Панов, доктор юридичних наук (1987 р.), професор (1989 р.), заслужений діяч науки і техніки України (1995 р.), академік Національної академії правових наук України (2000 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2006 р.), заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (2009 р.), – відомий як в Україні, так і за її межами учений, який на протязі всього свого життя був активним учасником розробки проєктів Конституції України, КК України, інших нормативно-правових актів України та здійснив вагомий внесок у розвиток не лише кримінально-правової науки, а й філософії і соціології права, теорії та історії держави і права, про що свідчать результати його фахово професійної, наполегливої та масштабної за обсягом науково-дослідницької діяльності.

Неабияку важливість в теперішній час мають ті наукові публікації Миколи Івановича Панова, які значною мірою доповнюють та розвивають систему знань у сфері вчення про національну безпеку України. А саме мова йде про такі його наукові роботи, як: «Національна безпека України: структура та напрямки реалізації» (автори – Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І.) [1], «Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми)» (автор – Панов М. І.) [2], «Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти)» (автор – Панов М. І.) [3], «Право людини на безпеку» (автори – Панов М. І., Тихий В. П.) [4]. Це обумовлено актуальністю питання забезпечення національної безпеки України, що пов'язане з необхідністю захисту в сучасний період суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України від протиправного посягання зі сторони РФ, яке у лютому 2014 року розпочалося з наступу на Кримський півострів, що згідно Конституції України є невіддільною частиною системи адміністративно-територіального устрою України [5].

Ознайомившись із зазначеними вище науковими працями, варто відмітити певну логічну послідовність у вивченні Миколою Івановичем Пановим

проблем національної безпеки України, що в підсумку дозволило йому зробити відповідні науково обґрунтовані висновки. Зокрема, ця послідовність виражається у першочерговому дослідженні безпеки як загальної категорії з переходом на дослідження конкретного її виду – національної безпеки України. Тож під безпекою в цілому Микола Іванович Панов розумів «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави, людства від небезпек; одну з найважливіших цінностей соціального буття людей, обов'язкову передумову існування і подальшого розвитку людства». Тобто за своїм змістом «безпека» передбачає, з одного боку, відсутність небезпеки, а з іншого – наявність стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, посягань і небезпек [2, с. 10].

Проблема безпеки завжди була і залишається актуальною для людини і суспільства в цілому. Вона є найважливішою цінністю, що повинна забезпечувати вільне існування та розвиток особи, суспільства, людства, створювати гармонію і переборювати суперечності у відносинах «людина – техніка», «людина – навколишнє середовище», у взаєминах між людьми, особою і державою, суспільством, між націями і державами [2, с. 11]. Крім того ученим зауважено, що категорія «безпека» гранично широка за обсягом і глибока за змістом, тому мають розроблятися також поняття окремих видів безпеки: термоядерної, екологічної, особистої, державної, суспільної, національної, міжнародної та інші [2, с. 11]. Це фактично і стало основою для дослідження ним в подальшому власне національної безпеки України з фокусом на з'ясування її поняття, рівнів, структури та загроз. Отож стосовно поняття національної безпеки України, то Микола Іванович Панов трактував її як «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз». При цьому під життєво важливими інтересами, на думку ученого, необхідно розуміти сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості розвитку особистості, суспільства і держави [1, с. 9].

Якщо вести мову про рівні національної безпеки України, то виняткову увагу Микола Іванович Панов приділяв безпосередньо безпеці людини. В Україні безпека людини визнається однією з найвищих соціальних цінностей (ч. 1 ст. 3 Конституції України) та включає в себе: безпеку життя, честі та гідності, місця проживання, недоторканності житла, таємниці особистого життя, невтручання в особисте і сімейне життя, свободи думки і слова, світогляду, об'єднань, підприємницької діяльності, безпеку майна тощо. У зв'язку з цим, як впливає, у систему безпеки людини входять: фізична, психологічна, моральна, соціальна, матеріальна, майнова та інші її види [3, с. 57].

Безпека людини – це певною мірою узагальнений показник реалізації її прав та свобод, гарантованості від небезпек. Вона є одним із головних показників якості й рівня життя людини [4, с. 113], а її забезпечення (гарантування, охорона і захист прав і свобод людини) – це головна функція, мета і обов'язок держави України, всіх гілок влади, всіх ланок державного механізму [3, с. 58].

Що стосується структури національної безпеки України, то до основних її елементів Микола Іванович Панов вважав за доцільне відносити:

1) *правову безпеку*, яка виступає головним і фундаментальним принципом побудови правової системи, галузей права та їх інститутів з точки зору забезпечення безпечного функціонування і розвитку суспільних відносин, здійснення прав і свобод людини і громадянина без порушення прав і свобод інших осіб. З цією метою має існувати оптимальний баланс між захистом демократичних інститутів, загальних інтересів та захистом прав і свобод особистості [1, с. 227].

2) *інформаційну безпеку* – захищеність об'єкта від інформаційних загроз або негативних впливів, пов'язаних з інформацією та збереженням у таємниці даних про певний об'єкт, що становлять державну таємницю. В основі державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки повинна бути система превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особистості, соціальним групам, суспільству і державі в цілому [1, с. с. 158, 165].

3) *екологічну безпеку* – такий стан системи «природа-людина», який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, що відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам жителів регіонів Землі при збереженні природно-ресурсного й екологічного потенціалів природних систем і здатності біосфери в цілому до саморегулювання [1, с. 125].

4) *соціальну безпеку*, яку можна розглядати як мету, засіб та результат діяльності людини по захисту від чинників, явищ, подій та процесів, що становлять їй загрозу [2, с. 12].

5) *політичну, економічну, воєнну, гуманітарну, демографічну безпеки* тощо.

Окремо висловлювався учений й з приводу місця державної безпеки в системі національної безпеки України, а також усвідомлення співвідношення державної безпеки з різними складовими національної безпеки України. Тут він однозначно стверджував, що в означеному ракурсі державна безпека традиційно розглядається як невід’ємна частина політичної, економічної, оборонної й інших складових національної безпеки України [2, с. 11].

Кожна зі складових національної безпеки України має певну специфічну своєрідність. Разом з тим вони знаходяться в тісному взаємозв’язку й взаємозалежності. Усі названі елементи національної безпеки України однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова [1, с. 12].

І на завершення відносно загроз національній безпеці України. Учений зазначав, що до загроз безпеці особистості, суспільству та державі можна віднести термоядерну, хімічну, технологічну, екологічну, епідемічну, продовольчу (небезпеку голоду), воєнну, соціальну, кримінальну (зокрема, тероризм, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного

правопорядку [4, с. 297]), економічну небезпеки, зловживання науковими і технічними знаннями та інші небезпеки [2, с. 10]. Деякі з небезпек настільки великі та інтенсивні, що створюють загрозу існуванню людства на Землі та можуть призвести до зникнення виду «Homo sapiens» («Людина розумна») [2, с. 10]. Так, з однієї сторони, сучасна постіндустріальна цивілізація, досягнення науково-технічного прогресу забезпечили дуже високий рівень освоєння сил природи, ефективне використання в інтересах людства найновіших досягнень науки і техніки. Водночас активний і різноплановий розвиток виробничої та соціальної сфери життєдіяльності людини об'єктивно зумовив виникнення і прогресуюче збільшення досить інтенсивних чинників і джерел різного роду небезпек, що створюють загрозу заподіяння значної, а часом і великої (або дуже великої) шкоди особі, суспільству, державі або навіть загрозу існування людства [1, с. 223].

Таким чином, резюмуючи все вище наведене, слід констатувати, що наукова діяльність Миколи Івановича Панова є теоретичною базою вивчення важливих на сьогодні проблем національної безпеки України, вироблення конкретних пропозицій та забезпечення на їх основі удосконалення механізму захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, реалізація яких згідно положень закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII «забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [6].

Список використаних джерел:

1. Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : навч. посіб. Харків : Фоліо, 2002. 285 с.
2. Панов М., Тихий В. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 3 (22). С. 10–16.
3. Панов М. І. Право людини на безпеку (конституційно-правові аспекти). *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 6. С. 57–61.

4. Панов М. І., Тихий В. П. Право людини на безпеку. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні : до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод* [матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х ч. Ч. 2.]. Х.: Міністерство освіти і науки України, Національна юридична академія України, Рада Європи, Європейська комісія, 2000. С. 112–118.

5. Конституція України : основний Закон України від 28 чер. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20 вересня 2025 року).

6. Про національну безпеку України : закон України від 21 чер. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 20 вересня 2025 року).

Дудоров О.О.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Задоя К.П.

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правової політики та кримінального права навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА ПОСОБНИЦТВО НЕЗАКОННОМУ ЗБАГАЧЕННЮ

Чинна редакція ст. 368-5 Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачає відповідальність особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за набуття активів, вартість яких більше ніж на три тисячі прожиткових мінімумів для працездатних осіб перевищує її законні доходи. У п. 2 примітки цієї статті зазначається, що під набуттям активів у ст. 368-5 КК слід розуміти: 1) набуття активів у власність особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 2)

набуття активів у власність іншою фізичною або юридичною особою, якщо доведено, що таке набуття було здійснено за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними. Вважається, що наведене легальне визначення поняття набуття активів уможливорює кримінально-правову протидію так званим опосередкованим формам набуття активів – випадкам, коли активи суб'єкта незаконного збагачення перебувають у власності інших осіб.

Специфіка другої із зазначених альтернатив (п. 2) полягає у тому, що дії інших осіб (фізичних або юридичних) за певних умов (доручення спеціального суб'єкта незаконного збагачення іншій особі набути активи у власність/можливість спеціального суб'єкта прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними) юридично ототожнюються з діями самого спеціального суб'єкта незаконного збагачення. Не можна сказати, що юридичне ототожнення діяння однієї особи з діянням іншої особи є чимось геть незвичним для українського кримінального права. Наприклад, феномен опосередкованого вчинення кримінального правопорушення має у своїй основі таке ототожнення [1, с. 655–662]. При цьому специфічність ситуації з незаконним збагаченням полягає в тому, що юридичне ототожнення діяння однієї особи з діянням іншої особи прямо (законодавчо) передбачено для випадків вчинення кримінального правопорушення певного виду.

Утім, значно важливішим є те, що, характеризуючи умови, за яких набуття активів іншою фізичною чи юридичною особою ототожнюється з «безпосереднім» набуттям активів у власність уповноваженою особою, законодавець використав формулювання *«якщо доведено»*. Це привертає увагу, адже

згідно з п. 1 ч. 1 ст. 92 КПК України обставини вчинення кримінального правопорушення й так підлягають доказуванню в кримінальному провадженні. Наявне «вплетення» положення кримінально-процесуального характеру у кримінально-правову «матерію». Свого часу схоже «вплетення» констатував у своєму рішенні Конституційний суд України (далі – КСУ), визнаючи неконституційною ст. 368-2 КК, яка була «попередницею» ст. 368-5 КК. Зокрема, КСУ цілком справедливо зауважив, що слова «не підтверджено доказами» в диспозиції ч. 1 ст. 368-2 КК мають процесуальний характер. Критикуючи таке законодавче рішення, КСУ з-поміж іншого вказав на те, що процесуальні юридичні приписи (підтвердження чи непідтвердження доказами, доведеність чи недоведеність певного факту) не можуть бути складником юридичної норми, яка передбачає кримінальну відповідальність, оскільки вони пов'язані не з діянням суб'єкта злочину, а з процесуальною діяльністю посадових осіб уповноважених державних органів. Вживаючи в цьому контексті слова «не можуть», КСУ, як видається, хотів підкреслити неприпустимість такого стану речей.

Залишаючи за дужками питання, чи варто погоджуватися з цим висновком загалом [2, с. 72], не можна, однак, не погодитися з КСУ у тому, що вказівка у матеріальному кримінальному законі на підтвердження/непідтвердження певного факту доказами (як це було в тексті ст. 368-2 КК) або на доведеність/недоведеність певного факту (як зазначено в тексті чинної ст. 368-5 КК) пов'язана не з діянням суб'єкта злочину, а з процесуальною діяльністю посадових осіб уповноважених державних органів. По суті, підкреслюючи в п. 2 примітки ст. 368-5 КК те, що відповідальність спеціального суб'єкта незаконного збагачення можлива за умови доведення факту доручення спеціального суб'єкта іншій особі набути активи у власність або можливість спеціального суб'єкта прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними, законодавець дає зро-

зуміти, що відповідальність особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за опосередковане незаконне збагачення припустима й тоді, коли реально таких фактів не було, однак, з огляду на зібрані в кримінальному провадженні докази, суд зробить висновок про те, що такі факти все ж мали місце. Якщо у звичайній ситуації, коли суд, засуджуючи особу, визнає доведеними певні факти, яких насправді не було, можна вести мову про помилку (вочевидь, сумлінну) при відправленні правосуддя, то з погляду п. 2 примітки ст. 368-5 КК засудження особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наприклад, коли суд визнав доведеним факт її доручення іншій особі набути певні активи, хоч насправді такого доручення не було, є не судовою помилкою, а ситуацією, припустимою з погляду чинної редакції ст. 368-5 КК. До речі, свого часу Д. Михайленко, розмірковуючи про напрями вдосконалення кримінально-правової заборони, присвяченої відповідальності за незаконне збагачення, писав, що наявність у винного у цьому злочині фактичного контролю над активами варто виводити через *спростовну презумпцію* (курсив наш – О.Д., К.З.), за якою активи визнаються такими, що у певних випадках підконтрольні публічному службовцю [3, с. 257–258].

Таким чином, виявляється, що умови, з якими п. 2 примітки ст. 368-5 КК пов'язує відповідальність за опосередковане незаконне збагачення, насправді не характеризують реальну (фактичну) поведінку спеціального суб'єкта незаконного збагачення («не пов'язані з діянням суб'єкта злочину», говорячи мовою КСУ), а є своєрідними *доказовими стандартами*, з огляду на які у кримінальному провадженні (спочатку органу досудового розслідування, а згодом суду), уможливлується висновок про те, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула певні активи за відсутності доказів безпосереднього їх набуття.

З огляду на викладене, співучасть в опосередкованому незаконному збагаченні видається нам неможливою в принципі. Задля справедливості відзначимо, що в окремих наукових джерелах можливість такої співучасті не виключається [4, с. 89–90]. Із суб'єктивної сторони співучасть завжди передбачає умисну вину; умисел при співучасті має встановлюватись стосовно кожного співучасника окремо. Вказівка на умисну спільну участь у вчиненні кримінального правопорушення означає існування так званого двостороннього суб'єктивного зв'язку між співучасниками, який «виражається у взаємній обізнаності та поінформованості співучасників про участь іншого співучасника (інших співучасників) у вчиненні спільного к. пр. Така обізнаність може включати як усвідомлення конкретизованого (детального) характеру участі іншого суб'єкта (інших суб'єктів) у ньому (наприклад, обізнаність з індивідуальними «особовими» рисами, рольовими функціями чи завданнями іншого співучасника у спільних діях, його мотивами чи цілями тощо), так і знання хоча б у загальних рисах про факт участі саме у цьому к. пр. іншої особи (інших осіб), наділеної ознаками суб'єкта к. пр., і їхню роль у спільному діянні» [1, с. 583]. «... мінімальною межею двостороннього зв'язку при співучасті є усвідомлення співучасниками наявності виконавця, характеру вчинюваного ним діяння, спільності дій з ним при розумінні того, що й виконавець усвідомлює той факт, що діє спільно з іншим суб'єктом» [5, с. 145].

У будь-якому разі двосторонній суб'єктивний зв'язок при співучасті у кримінальному правопорушенні може стосуватися виключно фактів об'єктивної дійсності, які сталися чи настання яких передбачалося співучасниками (у випадках співучасті у незакінченому кримінальному правопорушенні), однак не може стосуватися того, чи буде в ймовірному кримінальному провадженні подоланий (виконаний) доказовий стандарт, передбачений кримінальним законом. Останнє явно виходить за межі «горизонту» передбачення розвитку подій, досяжного звичайній людині.

Отже, у випадках, коли особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, засуджується за незаконне збагачення у зв'язку з тим, що було доведено, що вона дала доручення іншій фізичній чи юридичній особі набути майно, або що вона може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними, немає підстав вести мову про співучасть у незаконному збагаченні особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та іншої фізичної особи, яка набула майно, чи третьої фізичної особи, яка сприяла іншій фізичній особі набувати майно. Адже будь-які домовленості між цими особами об'єктивно не можуть охоплювати те, чи буде згодом у кримінальному провадженні доведено факт доручення особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, іншій фізичній особі набути майно або факт того, що особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, може прямо чи опосередковано вчиняти щодо таких активів дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

На те, що доведеність цих фактів є непростю справою для правозастосувача, а відповідний результат кримінального провадження не є заздалегідь визначеним, вказують, зокрема, міркування І. Панаїда про необхідність напрацювання критеріїв, які можуть вказувати на зв'язок спеціального суб'єкта з активами і переконати суд в об'єктивній наявності такого зв'язку для обґрунтованого висновку про винуватість особи у незаконному збагаченні. Стверджується, що такий висновок має ґрунтуватись на сукупності відомостей, отриманих за певний проміжок часу, і що відповідні критерії на сьогодні напрацьовуються ВАКС і Верховним Судом через споріднений із незаконним збагаченням інститут цивільної конфіскації активів [4, с. 88–92, 115]. Зауважимо принагідно, що у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (цивільна конфіскація) застосовується стандарт до-

казування «переваги доказів», принципово відмінний від стандарту доказування «поза розумним сумнівом», який підлягає застосуванню й у кримінальних провадженнях щодо незаконного збагачення.

Привернемо увагу і до того, що при визнанні особи пособником обов'язково має бути визначений і вказаний на рівні фактичної сторони обвинувачення відповідний спосіб (декілька способів), яким (якими) особа сприяла іншій особі у вчиненні кримінального правопорушення. На жаль, на практиці ця усталена теоретична настанова щодо конкретизації юридичного формулювання обвинувачення інколи (зокрема, і в резонансних кримінальних провадженнях) не виконується, що заслуговує критичної оцінки щонайменше з урахуванням двох обставин: 1) перелік способів пособництва згідно з ч. 5 ст. 27 КК є вичерпним; 2) набуття активів у власність іншою фізичною або юридичною особою (за умови доведеності обставин, зазначених у п. 2 примітки ст. 368-5 КК) характеризує саме об'єктивну сторону незаконного збагачення – поведінку його суб'єкта (виконавця), а пособництво є видом співучасті з розподілом ролей, для якої, нагадаємо, не властиве виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. Як зазначає О. Кваша, пособник лише допомагає виконавцеві злочину в реалізації його злочинного наміру, не виконуючи при цьому дій, що становлять об'єктивну сторону злочину виконавця [6, с. 431], а Р. Орловський наголошує на тому, що першим функціональним завданням (призначенням) субінституту співучасті з розподілом ролей є обґрунтування кримінальної відповідальності (криміналізація поведінки) осіб, які не виконують діяння, описане в диспозиції статті Особливої частини КК [5, с. 28, 93, 148–149, 396].

Можливість співучасті у незаконному збагаченні заперечується й у сучасній іноземній академічній юриспруденції. Ця обставина важлива, бо, як відомо, ст. 368-5 КК, має міжнародно-правову генезу. Тому правовий досвід інших держав-учасниць Конвенції ООН проти корупції 2003 р. може бути корисним дороговказом для української правозастосовної практики.

Так, М. Кінтас Перес, коментуючи ст. 438bis, якою КК Іспанії був доповнений у 2022 р., робить висновок про те, що було б складно знайти випадки співучасті в злочині незаконного збагачення, а якщо б такі були, то покарання як підбурювача, необхідного співучасника або співучасника було б надмірним [7, с. 361]. Із-поміж іншого дослідниця зазначає таке: не менш проблематичним був би випадок, коли особа, яка не є посадовою особою, сприяє або спонукає до збільшення майна посадової особи, оскільки в разі незаконного збільшення майна особа, яка не є посадовою особою, фактично була б учасником основного злочину, з якого походять ці блага (наприклад, хабарництво), а якщо вона сприяла або співпрацювала з владою в законній справі (наприклад, продажу акцій), її поведінка не повинна заслуговувати на кримінальне покарання [7, с. 359].

Остання теза, як видається, прямо перегукується з реаліями кримінального права України, адже питання про неспівмірність набутих особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів та її законних доходів розв'язується *post factum* судом у кримінальному провадженні. Звідси випливають такі висновки:

1) якщо фізичні особи, які набували активи для особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, чи сприяли цьому процесу (зокрема, у спосіб участі в перемовинах про придбання майна або передачі грошей), знали про те, що кошти, за які набуваються активи, мають кримінально протиправне походження, то вони повинні підлягати відповідальності або за співучасть у вчиненні кримінального правопорушення, шляхом вчинення якого були здобуті кошти для набуття активів (наприклад, це можуть кримінальні правопорушення, передбачені ст. 191 чи ст. 368 КК), або за причетність до цього предикатного кримінального правопорушення (зокрема, на підставі ст. 198 або ст. 209 КК);

2) якщо ж не було встановлено, що інші фізичні особи були обізнані про вчинення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, кримінального правопорушення, внаслідок якого були здобуті кошти, за рахунок яких набуваються відповідні активи, то було б явно надмірним під загрозою настання кримінальної відповідальності вимагати від фізичних осіб, які набувають майно в інтересах особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, чи від фізичних осіб, які сприяли цьому процесу, усвідомлювати (передбачати) те, що в майбутньому суд визнає набуття майна неспівмірним із законними доходами особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Як би не розв'язувалося питання про співучасть загального суб'єкта у незаконному збагаченні, караному за ст. 368-5 КК, важливо, що засудження будь-якої особи за вчинення кримінального правопорушення повинно відповідати стандартам ст. 7 (1) Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ). Попри свій доволі лаконічний зміст, ст. 7(1) ЄКПЛ містить чимало гарантій, частина з яких має текстуальний, а частина – контекстуальний характер. У своїй практиці Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) послідовно впроваджує ідею передбачуваності закону *in concreto*, тобто передбачуваності для конкретної особи в конкретний момент часу її засудження за певне кримінальне правопорушення та покарання за нього з огляду на чинний в цей конкретний момент закон [8]. Суд спеціально наголошує на тому, що чіткість тексту кримінального закону не гарантує автоматичного дотримання державою ст. 7 ЄКПЛ, оскільки її порушенням може виявитися й певне тлумачення та застосування кримінального закону національними судами [9]. Важливими показниками, які ЄСПЛ зазвичай враховує, оцінюючи передбачуваність/непередбачуваність для особи її засудження, є: а) сфера чинності правової норми, на підставі якої відбувається засудження особи. У випадку, якщо норма була адресована вузькому колу професіоналів (службовим особам, особам, відповідальним за дотримання правил безпеки

тощо), значно менше підстав вести мову про непередбачуваність засудження, оскільки такі особи мали б виявляти особливу обачність при здійсненні своєї професійної діяльності [10]; б) спроможність людини передбачити своє засудження за ту чи іншу дію (бездіяльність) з урахуванням можливості звернутися за юридичною консультацією [11]. Стосовно розумно передбачуваного характеру судового тлумачення, то ЄСПЛ покликаний перевірити, чи міг заявник на момент подій розумно передбачити (за потреби за допомогою юриста), що йому загрожує кримінальне обвинувачення і визнання винним у певному злочині [12, с. 18].

«Накладення» зазначених вище позиції ЄСПЛ щодо передбачуваності засудження на підставі закону на реалії українського кримінального права з питання відповідальності за співучасть у незаконному збагаченні дає підстави для таких висновків: 1) специфічність правового змісту ст. 368-5 КК об'єктивно породжує питання, чи допускає кримінальний закон можливість співучасті у цьому злочині загальних суб'єктів кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 18 КК); 2) станом на сьогодні відсутні конкретні правові висновки Верховного Суду стосовно того, чи можлива співучасть у незаконному збагаченні. Та й взагалі, як впливає з ЄДРСР, із цього питання кваліфікації відсутня будь-яка судова практика; 3) додатковим викликом є те, що згідно із ст. 368-5 КК суб'єкт незаконного збагачення є спеціальним – це особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Такі особи «зв'язані» низкою додаткових законодавчих обмежень, які не стосуються пересічних фізичних осіб – загальних суб'єктів кримінального правопорушення. Отже, в аспекті відповідальності за незаконне збагачення загальні суб'єкти кримінального правопорушення, так би мовити, за визначенням не мають такого самого «горизонту» прийняття рішень, що й спеціальні суб'єкти цього кримінального правопорушення.

Проведене наукове дослідження дає змогу сформулювати висновок про безпідставність кримінально-правової кваліфікації поведінки загального

суб'єкта кримінального правопорушення за ч. 5 ст. 27, ст. 368-5 КК як пособництва опосередкованому незаконному збагаченню. До того ж засудження цього суб'єкта за співучасть у незаконному збагаченні (зокрема за пособництво злочину) буде для такої особи непередбачуваним у розумінні ст. 7 (1) ЄКПЛ.

Список використаних джерел:

1. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.

2. Задоя К.П. Визнання Конституційним Судом України неконституційною статті 368-2 Кримінального кодексу України: проблеми обґрунтованості рішення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 54. Т. 2. С. 70–74.

3. Михайленко Д.Г. Концепція кримінально-правової протидії корупційним злочинам в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2018. 505 с.

4. Панаїд І.В. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення (стаття 368-5 Кримінального кодексу України): дис. ... д-ра філософії зі спеціальності 081 «Право». Харків, 2024. 209 с.

5. Орловський Р.С. Інститут співучасті у кримінальному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 512 с.

6. Кваша О.О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. 560 с.

7. Quintas Pérez M. El delito de enriquecimiento ilícito. Análisis de su compatibilidad con el ordenamiento jurídico español. Valencia: Editorial Tirant lo Blanch, 2025. 604 p.

8. Постанова ЄСПЛ у справі *Saakashvili v. Georgia*, nos. 6232/20 and 22394/20, 23 травня 2024 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233761/> (дата звернення: 9.08.2025).

9. Постанова ЄСПЛ у справі *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye* [ВП], no. 15669/20, 26 вересня 2023 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-227636> (дата звернення: 9.08.2025).

10. Постанова ЄСПЛ у справі *Varvara v. Italy*, no. 17475/09, 29 жовтня 2013 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128094> (дата звернення: 9.08.2025).

11. Постанова ЄСПЛ у справі *Pessino v. France*, по. 40403/02, 10 жовтня 2006 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77359> (дата звернення: 9.08.2025).

12. Довідник із застосування статті 7 Європейської конвенції з прав людини. Ніякого покарання без закону: принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань. Оновлено 31 серпня 2024 року. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_7_ukr (дата звернення: 9.08.2025).

Яценко А.М.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і кримінології навчально-наукового інституту № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ

ВОЄННИЙ СТАН ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ВПЛИВАЄ НА КВАЛІФІКАЦІЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ ТА ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЮ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОГО ОБТЯЖЕННЯ ПІД ЧАС ЙОГО ОБРАННЯ

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Верховною Радою України прийнято низку законів, які не лише запровадили воєнний стан в країні, але й змінили КК України, посиливши кримінальну відповідальність за окремі кримінальні правопорушення, вчиненні в період дії правового режиму воєнного стану. Одними з цих законів є Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство» № 2117-IX від 03.03.2022 року [1]. Як відомо, вказаним законодавчим актом передбачено закріплення у ч. 4 ст. ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК України такої кваліфікуючої ознаки як вчинення протиправних дій у різних формах розкрадання майна «в умовах воєнного або надзвичайного

стану». Також відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень» № 3233-IX від 13.07.2023 р. [2] неминучих законодавчих змін невдовзі зазнала й ст. 190 КК України, частина третя якої натеper передбачає кримінальну відповідальність за шахрайство, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану, що завдало значної шкоди потерпілому (ч. 3 ст. 190 КК України).

Ознайомлення з положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2005 р. дозволяє констатувати, що на законодавчому рівні *воєнний стан* визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану») [3].

З наведеної законодавчої дефініції, а також з приписів ч. 1 ст. 7 цього законодавчого акту випливає, що воєнний стан є тим правовим режимом, який триває на певній території певний проміжок часу і припиняється після закінчення строку, на який його було введено, за умови, якщо такий строк не продовжено в установленому законом порядку [3]. Тож, можна зробити цілком обґрунтований висновок, що згадана кваліфікуюча ознака у вказаних протиправних посяганнях характеризує наявність такої обов'язкової ознаки об'єктивної

сторони складу кримінально протиправних посягань проти власності як *обстановка*, складовими елементами якої є *місце* і *час* вчинення кримінального правопорушення [4, с. 170]. При цьому, місце і час в аналізованому випадку не є якимось окремими «відірваними» від обстановки компонентами, а, навпаки, є її структурними елементами, які власне без обстановки, за справедливим зауваженням окремих дослідників, втрачають будь-яку визначеність і перетворюються на абстракції, позбавлені самостійного змісту, а отже, і кримінально-правового значення [5, с. 161–162]. Тож в аналізованих випадках обстановка вказує на ті умови, в яких перебуває потерпілий від цих протиправних посягань проти власності, у певному місці на території України, в якому ці протиправні посягання вчиняються протягом певного проміжку часу у межах строку дії правового режиму воєнного стану.

З огляду на це виглядає сумнівною позиція М. С. Журавльова, який, досліджуючи хоча й інші проблеми кримінальної відповідальності (а саме за недбале ставлення до військової служби), приходить до висновку, що законодавче визначення «*бойової обстановки*» у контексті військових кримінальних правопорушень (примітка до ст. 402 КК України) є таким, що порушує правила формальної логіки, оскільки ототожнює *обстановку* як комплекс умов із часовим параметром – *часом бою* як обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього посягання. Усунення цього порушення автор бачить в уточненні легального визначення *бойової обстановки* у законі про кримінальну відповідальність або в заміні цієї ознаки на чітко окреслену *особливо кваліфікуючу обставину* – *вчинення кримінального правопорушення під час бою*, замість *вчинення кримінального правопорушення в бойовій обстановці*, що забезпечить однозначність тлумачення та послідовність правозастосовної практики [6, с. 24].

Аргументуючи таку позицію, у цьому випадку дослідник ймовірно допускає порушення закону тотожності, як одного з відомих законів формальної логіки. Цей закон вимагає, щоб у процесі міркування було виділено предмет міркування і цей предмет не підмінявся якимось іншим предметом думки даної

предметної області [7, с. 109]. У наведеній ситуації обстановка не може підмінятися часом вчинення кримінального правопорушення, оскільки обстановка – це ціле, а час, як і місце, – його частина. Інакше кажучи, бойова обстановка включає у себе час бою, але не вичерпується ним, оскільки обстановка бою зводиться ще й до просторових, тактичних, організаційних та психологічних характеристик бойових дій. Отже, у цьому випадку ми говоримо про наявність лише тієї однієї з ознак об'єктивної сторони, якою є обстановка вчинення кримінального правопорушення, що з'являється у певному місці і триває певний проміжок часу і жодним чином не підміняємо поняття обстановки, поняттям часу вчинення кримінального правопорушення.

Наголосимо також, що у диспозиціях ч. 4 ст. ст. 185, 186, 187, 189, 191, ч. 3 ст. 190 КК України, використану законодавцем юридико-семантичну конструкцію «*в умовах*» на позначення кваліфікуючої ознаки об'єктивної сторони, що пов'язується із воєнним або надзвичайним станом, слід відрізнити від конструкції «*з використанням умов воєнного або надзвичайного стану*», про яку йдеться у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України.

Зокрема, у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України, де йдеться про вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, що обтяжує покарання, така юридико-семантична конструкція вказує на *спосіб* вчинення злочину. Натомість в контексті кваліфікуючої ознаки складів злочинів, передбачених ч. 4 ст. 185, 186, 187, 189, 191, а також ч. 3 ст. 190 КК України фактично йдеться про таку ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення як *обстановка*. Тож, у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України йдеться про те, що винний використовує в момент вчинення вказаних злочинів проти власності вже наявну *обстановку воєнного або надзвичайного стану*. Саме тому кваліфікація дій особи за цією ознакою не виключає можливості визнання використання умов воєнного або надзвичайного стану обставиною, що обтяжуватиме покарання за вчинення аналізованих злочинних посягань проти власності в

контексті врахування судом способу їх вчинення для індивідуалізації кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру. Вочевидь, що у такому разі вчинення згаданих протиправних посягань в умовах воєнного стану, одночасно ще й з використанням умов воєнного стану має посилювати ступінь суворості кримінально-правового обтяження стосовно винної особи та, скажімо, унеможливлювати призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України) або застосування заохочувальних заходів кримінально-правового характеру, які реалізуються в межах кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 75 КК України). Це безумовно не стосується випадків притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 191 КК України, оскільки пом'якшення кримінально-правового обтяження у разі вчинення злочину, передбаченого ст. 191 КК України, згідно з чинним кримінальним законодавством є неможливим. Відтак, при виконанні вимог п. 6 ч. 2 ст. 291 КПК України, слідчий має *використання умов воєнного або надзвичайного стану* як обставину, що обтяжує покарання, вказувати в обвинувальному акті. З іншого боку, відсутність ознак використання умов воєнного або надзвичайного стану як способу вчинення вказаних форм розкрадань майна не виключає факту їх вчинення в умовах воєнного або надзвичайного стану, тобто за наявності такої ознаки об'єктивної сторони складу як обстановка, а відтак і неминучості притягнення до кримінальної відповідальності, хоча й на дещо сприятливих умовах. Отже, поняття вчинення злочину в умовах воєнного стану та поняття вчинення злочину з використанням умов воєнного стану не можна отожднювати, адже вони мають різний зміст. Такий висновок повністю узгоджується з правовою позицією Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, висловленою у постанові від 15.01.2024 у справі № 722/594/2265 та правовими позиціями інших структурних підрозділів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду [8].

Підводячи підсумок, зазначимо, що воєнний стан є ознакою, що характеризує обставину, що обтяжує покарання (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України), та

водночас ознакою, за якою можна констатувати наявність особливо кваліфікованого (ч. 3 ст. 190 КК України) або винятково кваліфікованих складів кримінальних правопорушень проти власності (ч. 4 ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК України). Водночас у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України, де йдеться про вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, наявна юридико-семантична конструкція вказує на *спосіб* вчинення злочину. Натомість у ч. 3 ст. 190, ч. 4 ст. 185, 186, 187, 189, 191 КК України, де йдеться про вчинення злочинів *в умовах воєнного або надзвичайного стану*, юридико-семантична конструкція вказує на *обстановку* вчинення відповідних злочинів. Подібна деталь визначення воєнного стану у вказаних законодавчих приписах, вочевидь, впливає не лише на кваліфікацію кримінальних правопорушень проти власності, але й на індивідуалізацію кримінально-правового обтяження у випадку їх вчинення.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство : Закон України від 03.03.2022 № 2117-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-IX#Text>.
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних правопорушень : Закон України № 3233-IX від 13.07.2023 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-20#n14> .
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12.05.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
4. Радіонова Т. В. Розмежування понять «місце вчинення злочину», «предмет злочину» та «обстановка вчинення злочину». *Наука і правоохорона*. 2015. № 4 (30). С. 166–172.
5. Маслова О. О. Структура обстановки вчинення злочину. *Право і суспільство*. 2017. № 6 (2). С. 158–164.
6. Журавльов М. С. Кримінальна відповідальність за недбале ставлення до військової служби. Дис. ... на здоб. наук ступ. докт. філософ. 081 Право 08 Право / МОН України ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2025. 223 с.
7. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.
8. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 січня 2024 року № 722/594/22; провадження № 51-3186

кмо 22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446106> ; Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 вересня 2024 року № 754/5506/22 ; провадження № 51-448км24. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121867858> ; Постанова Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21 січня 2024 року № 346/1286/23; провадження № 51-6449км 23. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116607237> .

Храмцов О. М.

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ЩОДО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВІЙСЬКОВИХ ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ

Військова агресія росії проти України змусила змінити підходи щодо місця і ролі Збройних Сил України в суспільстві та державі, правил їх формування та функціонування. Вона також обумовила підсилення кримінальної відповідальності за порушення прав та інтересів військовослужбовців.

У березні 2022 року законодавство про кримінальну відповідальність нашої країни було доповнене ст. 435-1, яка встановлює покарання за образу честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації, його близьким родичам чи членам сім'ї та за виготовлення та поширення матеріалів, які містять образу честі і гідності, погрозу вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна військовослужбовцю, який здійснює заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії. Таким чином, вперше за всю історію кримінального законодавства України під кримінально-правовий захист була поставлені саме професійні честь та гідність військовослужбовців.

З моменту набрання чинності даної норми триває дискусія з наступних кримінально-правових проблем: 1) доречності криміналізації образи як самостійного виду суспільно небезпечного діяння; 2) невизначеності ознак образи як кримінально-протиправного діяння; 3) помилковості розміщення даної норми у розділі «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення служби», тощо. Слід погодитись з такими запереченнями, які потребують відповідного законодавчого і правозастосовного вирішення.

В цій доповіді ми звертаємо увагу, на наш погляд, головну проблему – проблему невизначеності професійних честі та гідності військовослужбовців як соціальних і особистісних цінностей та об'єктів кримінально-правової охорони.

Вважаємо, що їх визначення повинно випливати з загальної характеристики професійних честі та гідності. Професійні честь та гідність відображають ставлення інших людей до осіб, що виконують свої професійні обов'язки, є представниками певної професійної спільноти (в нашому випадку, військовослужбовців) з одного боку та ставлення людини до самої себе як до працівника, про усвідомлення ним своїх заслуг, професійних якостей з іншого боку. Професійна честь – це гідні поваги і гордості моральні якості для визнання професійних та особистісних досягнень людини. В свою чергу, професійна гідність – це поняття, яке слугує для визначення людини як професіонала на основі своїх досягнень та самоповаги.

На думку С. М. Серьогіна та Н. Г. Сорокіної, професійна честь означає піклування про те, щоб професійна група була авторитетною частиною суспільства, а конкретний публічний службовець був достойною частиною професійної групи публічних службовців; професійна гідність – самооцінка індивідом своєї професійної діяльності, внутрішня впевненість у власній цінності як професіонала, почуття самоповаги до власних професійних надбань [1, с. 59-60]. О. І. Костащук розглядає професійну честь як моральну категорію, що відображає авторитет людини, яка займається певною діяльністю, і пов'язані з

цією діяльністю моральні заслуги; як спосіб усвідомлення себе в професії [2, с. 123].

Професійна гідність є наслідком гідної професії, тобто визначається суспільною значимістю даної професії, її престижем, сформованим громадською думкою. Проте не можна не враховувати і особистого, індивідуального ставлення людини до своєї професії, яке аж ніяк не завжди збігається з об'єктивним становищем у суспільстві людей даної професії. Ми підтримуємо Левицького М. О., який зазначає, що для військовослужбовця честь та гідність мають особливе значення. Це пояснюється тим, що він є захисником Вітчизни. Здійснення військової служби – це не будь-які завдання і функції держави, а оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. Шкода їм може бути нанесена різними особами і за різних обставин. [3, с. 82]. Щодо військовослужбовців виокремлюють поняття військової честі, яка, згідно з дослідженням С. О. Харитонова, охоплює додержання військовослужбовцями вимог статутів Збройних Сил України, поваги до честі й гідності кожної людини, дотримання правил військового вітання, ввічливості й належної поведінки [4, с. 202].

Чесність та гідність особи, в тому числі і військовослужбовця, мають і психологічний зміст, який включає низку етичних, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних рис особистості. Рибалко В. В. до них відносить: для честі: потреба в повазі до себе та визнання іншими своїх заслуг перед людьми; переконаність у власній значущості для суспільства; чесність перед людьми; репутація; престиж; совість; почуття обов'язку перед людьми; висока моральність у стосунках; честолобство; для гідності: потреба в самоповазі; вимогливість до себе; шляхетність; авторитет; сумлінність; правдивість перед собою; самоконтроль; почуття відповідальності перед власною совістю; самолюбство [5, с. 52].

Кодекс честі офіцера Збройних Сил України, затверджений наказом Міністра оборони України № 412 від 31.12.1999 року під честю розуміє провідну ознаку офіцерської поведінки. Офіцер веде спосіб життя порядної людини, не

обманює, не краде, не порушує загальнолюдських моральних норм. Він ніколи не вдається до інтриг, чіплянь, несправедливих дій, шахрайства. Суттєвою рисою офіцера є чесність – безкорисливе виконання своїх обов'язків заради забезпечення національних інтересів України у мирний та воєнний час. Офіцер присвячує свою службу суспільству. Він несе відповідальність перед законом і людьми, за рішення, що їх приймає, результатом яких може бути перемога або поразка, життя або смерть. Люди довіряють офіцерові, сподіваючись на те, що він чесна людина [6].

На нашу думку, під професійною честю військовослужбовця як об'єктом кримінально-правової охорони слід розуміти оцінку його особистості з боку суспільства, яка формується у відповідності із суспільно значущими вчинками та діями особи в межах її професійної діяльності і які відповідають соціальним нормам цього суспільства.

Під професійною гідністю військовослужбовця як об'єктом кримінально-правової охорони розуміється самооцінка військовослужбовця своєї особистості, як представника певної професійної спільноти, але не люба самооцінка, а лише така, яка відповідає прийнятим в цьому суспільстві та загальновизнаним нормам і правилам поведінки.

У змісті військової честі можна виділити три аспекти: етичний, соціокультурний та так званий «матеріальний». Перший (етичний) включає в себе усвідомлення військовослужбовцем своєї особистої гідності, що знаходить своє відображення в певних моральних нормах : мужність та стійкість, відданість своїй Батьківщині. Таке усвідомлення базується на відповідному ціннісно-світоглядному фундаменті. Соціокультурний аспект являє собою зовнішня суспільна оцінка вчинків військовослужбовця, його заслуг, що проявляється у авторитеті, славі, а також в їх культурному вираженні, яким є відповідна атрибутика. Матеріальний аспект знаходить свій прояв в належному матеріальному заохоченні військовослужбовців.

Саме образа як самостійне інформаційне суспільно небезпечне діяння безпосередньо посягає на військову честь та гідність. Під нею розуміється висловлювання в усній та письмовій формі або у вигляді певних дій, які вчинені як публічно, так і такі, що не мають ознак публічності, а також заочно, які полягають у негативній оцінці особистості потерпілого і виражені у формі, яка суперечить правилам моралі. Військові честь та гідність в інших випадках виступають додатковим не обов'язковим об'єктом кримінальних правопорушень.

Поряд з кримінально-правовим захистом військової честі та гідності держава повинна всебічно піклуватися за формування цих цінностей в суспільстві і військовій спільноті. В цій діяльності слід урахувати історичний досвід.

В історії уявлень про військову честь можна виділити європейський підхід і східний (японський). Загальними для цих двох підходів є : внутрішня ієрархічність; усвідомлення свого обов'язку служити Батьківщині; наявність релігійно-світоглядного підґрунтя вчинків; вірність; відданість; бажання бути кращим. Відмінностями є : для європейців – важливість зовнішньої сторони військової честі (атрибутика, ритуали); схильність до індивідуалізму; для японців – велике значення внутрішньої складової честі; відсутність концепції священної війни або війни за віру; відсутність пріоритету силового вирішення конфліктів; повага до держави.

Все найкраще в цих двох підходах повинно бути взяте за основу формування військових честі та гідності як важливих засад будівництва сучасних Збройних Сил України.

Список використаних джерел :

1. Серьогін С. М., Сорокіна Н. Г. Поняття «честь», «гідність» у контексті професіоналізації публічної служби. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 8 (34). С. 57-64.

2. Костащук О. І. Виховання професійної честі майбутніх учителів у процесі навчання. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 10. С. 120-126.

3. Левицький М. О. Право військовослужбовців на честь та гідність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2019. № 42. Том 1. С. 82-86.

4. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Право, 2018. 328 с.

5. Рибалко В. В. Аксиологічні основи психологічної культури особистості : навчально-методичний посібник Київ: АПН України; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих; Інститут обдарованої дитини, 2009. 228 с.

6. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». Відомості Верховної Ради України. 1992, № 27, ст. 385.

Катеринчук К.В.

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства Поліського національного університету

ОСОБЛИВОСТІ БЛОКУВАННЯ БАНКІВСЬКИХ РАХУНКІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Одним з актуальних питань, яке наразі турбує військових, близьких родичів та членів їх сімей, а також науковців [1-4] – це особливості блокування банківських рахунків військовослужбовців. Грошове забезпечення, яке отримує військовослужбовець використовується на утримання родини, постійно зростає потреба у придбанні військового спорядження та ін. При блокуванні банківського рахунку виникає певне обмеження або позбавлення даного гарантованого законодавством права.

Блокування банківських рахунків військовослужбовців здійснюється за тими самими підставами, що й у випадку інших громадян, а саме: відповідно до вимог фінансового моніторингу, у разі виявлення підозрілих транзакцій, на

виконання судових рішень або в рамках виконавчого провадження щодо несплачених боргів чи штрафів, включно із випадками порушення правил військового обліку.

Арешт рахунку на який надходить грошове забезпечення військовослужбовця порушує положення чинного законодавства, а саме ст. 43 Конституції України, яка визначає, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом».

Відповідно до ч. 2 ст. 48 Закону України «Про виконавче провадження» встановлено заборону на звернення стягнення та накладення арешту, зокрема, на кошти на інших рахунках боржника, накладення арешту та/або звернення стягнення на які заборонено законом. За змістом ч. 3 ст. 52 Закону України «Про виконавче провадження» не підлягають арешту в порядку, встановленому цим Законом, кошти, що перебувають на рахунках із спеціальним режимом використання, спеціальних та інших рахунках, звернення стягнення на які заборонено законом. Адже, до коштів цільового призначення відноситься і грошове забезпечення військовослужбовця.

Розблокування банківського рахунку військовослужбовця, починається із зверненням до установи банку для встановлення причини блокування. Якщо блокування відбулося через арешт банківського рахунку виконавчою службою, необхідно подати заяву до виконавчої служби або приватного виконавця з вимогою визначити рахунок для видаткових операцій. У заяві зазначаються наступні дані: особиста інформація (П.І.П., дата народження, адреса проживання, контактний номер телефону, електронна адреса) номер виконавчого провадження, найменування банку, номер заблокованого рахунку. «Заява може бути подана в паперовій формі (нарочно або засобами поштового зв'язку) або в електронній формі з дотриманням вимог, встановлених Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» [5]. Пунктом 1 ч. 4 ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження» передбачено,

що підставами для зняття виконавцем арешту з усього майна (коштів) боржника або його частини є отримання виконавцем документального підтвердження, що рахунок боржника має спеціальний режим використання та/або звернення стягнення на такі кошти заборонено законом. Тому, крім заяви потрібно подати відповідні документи, які доводять факт призову на військову службу (довідка Форми 5 чи інші документи).

У подальшому, державний, приватний виконавець протягом двох робочих днів з дня отримання відповідної заяви фізичної особи-боржника виносить постанову про визначення поточного рахунку фізичної особи-боржника у банку для здійснення видаткових операцій та невідкладно, не пізніше наступного робочого дня після винесення постанови: надає/надсилає відповідну постанову банку (обслуговуючому банку); перевіряє наявність інших виконавчих проваджень, відкритих стосовно фізичної особи-боржника, та, у разі якщо стосовно фізичної особи-боржника відкриті інші виконавчі провадження, одночасно надає/надсилає відповідну постанову до органів державної виконавчої служби або приватному виконавцю, які здійснюють примусове виконання у таких виконавчих провадженнях. У такому разі поточний рахунок, зазначений у відповідній постанові, вважається визначеним для здійснення видаткових операцій і в межах таких виконавчих проваджень.

Банк, інша фінансова установа, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у разі надходження постанови виконавця про арешт коштів, що знаходяться на таких рахунках, зобов'язані повідомити виконавця про цільове призначення рахунку та повернути постанову виконавця без виконання в частині арешту коштів, що знаходяться на таких рахунках (ч. 3 ст. 52 Закону України «Про виконавче провадження»). Однак у більшості випадках, установи банку не повідомляють про це, і як наслідок здійснюється арешт коштів на банківському рахунку. Це відбувається тому, що є декілька видів (звичайний поточний рахунок, рахунок з цільовим призначенням та ін.) рахунків на які

може здійснюватися зарахування грошового забезпечення військовослужбовця. «Звичайним поточним рахунком – це рахунок фізичної особи для власних потреб, на нього можуть зараховуватися будь-які кошти. Рахунок з цільовим призначенням – це рахунок на які надходять кошти цільового призначення, а саме заробітна плата, стипендія, пенсія, соціальна допомога та інші соціальні виплати» [6]. Як правило при відкритті рахунку працівники банку не конкретизують, який рахунок потрібно відкрити особі, що в подальшому викликає безліч проблемних моментів.

На практиці, військовослужбовець у якого вже арештовано рахунок та який знаходиться на лінії зіткнення з ворогом не має фактичної змоги написати заяву, зібрати та відправити відповідні документи. Тому пропонуємо, щоб банки, мали технічну можливість відкриття (або перевипуск) окремих рахунків саме військовослужбовцям для зарахування коштів цільового призначення.

Список використаних джерел:

1. Катеринчук К. В. Права близьких родичів та членів сім'ї осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: проблемні питання та перспективи вирішення. Слово національної школи суддів. 2024. № 4 (49). С. 6 - 15.
2. Катеринчук К. В. Проблеми реалізації прав близьких родичів та членів сім'ї осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика. № 1 (13). 2025. С. 112-115.
3. Катеринчук К. В. Правові аспекти вирішення проблемних питань захисту прав близьких родичів та членів сім'ї осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Слово національної школи суддів. 2025. № 1 (50). С. 110 - 120.
4. Катеринчук К. В. Проблемні питання в діяльності Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, щодо зниклих безвісти за особливих обставин. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. (21 березня 2025 р.). 2025. 1 частина. С. 59-61.
5. Судова влада України. Особливості блокування коштів на рахунках боржників - пояснює Міністерство юстиції України. 10 липня 2024 р. URL: <https://court.gov.ua/archive/1634778/>.
6. Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції м. Одеса. Арешт зарплатних рахунків: підстави накладення і порядок зняття. 21.01.2022 р. URL: https://www.just-dnipro.gov.ua/?view=viewnews&page_id=2023.

Карпенко М.І.

доктор юридичних наук, доцент, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

СТАН ВІЙСЬКОВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В ДЕРЖАВІ ПОТРЕБУЄ ПРИЙНЯТТЯ НЕВІДКЛАДНИХ РІШЕНЬ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Військова злочинність в особливий період, який розпочався в Україні в березні 2014 р., набула загрозливих для воєнної безпеки держави тенденцій, що суттєво посилюються з початком широкомасштабної агресії російської федерації проти України у лютому 2022 р. Кількість облікованих кримінальних правопорушень у військах (силах оборони) з кожним звітним періодом постійно зростає. Що стосується загальнокримінальних правопорушень, що вчиняються військовослужбовцями, то статистична звітність щодо обліку таких зареєстрованих кримінальних правопорушень відсутня.

Протягом 2022-2024 рр. кримінальні правопорушення, суб'єктами вчинення яких були військовослужбовці, становили: у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та в сфері інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення – 35,9 %, проти життя та здоров'я – 11,8 %, проти громадської безпеки – 10,5 %, проти власності – 9,5 %, проти безпеки руху та експлуатації транспорту – 5,4 %, проти основ національної безпеки України – 1,2 %, [1; 2; 3].

По категоріям військовослужбовців на момент вчинення кримінальних правопорушень у 1-у півріччі 2025 р., як і в попередні роки, серед виявлених осіб - учасників кримінально караних діянь - переважають військовослужбовці за призовом під час мобілізації – 4950 осіб; учасники АТО, ООС, бойових дій, пов'язаних з агресією РФ проти України, бойових дій – 1580

осіб; військовослужбовці військової служби за контрактом – 601 особа; сержантський / старшинський склад – 502 особи; офіцерський склад – 158 осіб; військовослужбовці строкової військової служби – 27 осіб [4].

Щодо військових кримінальних правопорушень, то кількість таких облікованих кримінальних правопорушень і засуджених за їх вчинення, згідно із статистикою Державної судової адміністрації України, суттєво різниться в сторону зменшення, що може відображати загалом неефективну роботу правоохоронних органів в умовах відсутності необхідної спеціалізації, яку забезпечує система військової юстиції. Відтак, проблема формування та організації діяльності системи військової юстиції, безумовно, має значний вплив на протидію військовій злочинності, та повинна, окрім іншого, розглядатися у кримінологічному контексті.

Підтвердженням висловленого є відомості про стан військової злочинності та результати протидії вчиненню військових кримінальних правопорушень у поточному році. Так, за 8 місяців 2025 р. обліковано 146023 військових кримінальних правопорушень, по яких лише 7054 особам вручено повідомлення про підозру щодо їх вчинення [5].

Незважаючи на певні зусилля військового командування, органів військового управління (наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 04.04.2024 р. № 129 “Про вжиття заходів щодо зміцнення законності, правопорядку та військової дисципліни у Збройних Силах України” затверджено Систему роботи посадових осіб Збройних Сил України, військовослужбовців Військової служби правопорядку у Збройних Силах України спільно з представниками правоохоронних органів щодо запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, пов’язаних з непокорю, невиконанням наказів, погрозою або насильством щодо начальника, самовільним залишенням військової частини або місця служби, дезертирством, а також самовільним залишенням поля бою або відмовою діяти зброєю, їх виявлення і припинення) стан військової злочинності в умовах повномасштабної війни

російської федерації проти України (агресії, збройного конфлікту) ще більшою мірою, ніж у мирний час, вимагає прийняття відповідних заходів на загальнодержавному рівні за участі законодавчої, виконавчої, судової влади.

Такими першочерговими заходами, очевидно, є прийняття законодавчих актів щодо формування системи військової юстиції – військової прокуратури, військових судів, спеціалізованого інституту з надання безоплатної вторинної правничої допомоги військовослужбовцям, реорганізація Військової служби правопорядку у Збройних Силах України у Військову поліцію з необхідними повноваженнями здійснювати оперативно-розшукову і слідчу діяльність щодо кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, з визначенням конкретних повноважень щодо профілактики правопорушень серед військовослужбовців.

З метою залучення додаткових можливостей щодо запобігання і протидії військовій злочинності у Силах оборони України та надання цій роботі нових спроможностей, вбачається доцільним розробити відповідну Стратегію, яка б об'єднала діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, військової громадськості, науковців, практиків, окремих громадян з цілеспрямованою роботою органів військового управління, військового командування, системи військової юстиції щодо запобігання і протидії військовій злочинності.

Складовими Стратегії запобігання і протидії військовій злочинності у Силах оборони України, як програмного нормативно-правового документа, могли б бути:

- аналіз поточної ситуації із станом військової злочинності у військах (силах оборони), тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання наявних проблем;
- опис проблем, які обумовили прийняття Стратегії запобігання і протидії військовій злочинності у Силах оборони України;

- нормативно-правові акти, що є передумовою прийняття відповідної Стратегії на загальнодержавному рівні;
- мета, строки, напрями реалізації Стратегії;
- порядок реалізації та оцінка виконання;
- очікувані результати та фінансове забезпечення реалізації Стратегії.

Важливим чинником запобігання і протидії військовій злочинності має бути військова кримінологія, як розділ кримінології, що має особливі ознаки, які конкретизують поняття військової кримінології, її предмета, завдань, функцій, системи, методології і методики досліджень, розгляду причин і умов злочинності серед військовослужбовців, їх кримінологічну характеристику, теорію запобігання військовій злочинності, причини та умови вчинення військовослужбовцями загальнокримінальних і військових кримінальних правопорушень.

Вивчення (аналіз) кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів) у сфері військових відносин (у воєнній сфері) характеризується кримінологічними особливостями. Якщо їх узагальнити відповідно до предмета кримінології, то вони стосуються усіх його складових. Тому питання щодо формування та розвитку в кримінології окремого напрямку – військової кримінології – має не лише наукове, але й більшою мірою практичне значення. Кримінологічні аспекти запобігання і протидії військовій злочинності в Збройних Силах України та в інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях є необхідними для офіцерського, сержантського, старшинського складу в їхній діяльності щодо профілактики кримінальних правопорушень серед військовослужбовців. Військова кримінологія має стати предметом підготовки слухачів у військових навчальних закладах, під час перепідготовки і підвищення кваліфікації. Особливе значення військово-кримінологічні знання мають для тих, хто опановує професію військового юриста / психолога, здійснює відповідну діяльність у правоохоронних органах.

Прийняття і реалізація зазначених заходів, суттєво вплине, на нашу думку, на зменшення рівня, динаміку військової злочинності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022р., форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 17.09.2025).
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023р., форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 17.09.2025).
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024р., форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 17.09.2025).
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-червень 2025р., форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 17.09.2025).
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-серпень 2025р., форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 року № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 17.09.2025).

Політова А.С.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри права Маріупольського державного
університету*

**УЧАСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ:
ЧИ АКТУАЛЬНО ЦЕ ДЛЯ УКРАЇНИ?**

Відзначимо, що, за даними ЮНІСЕФ, тисячі дітей вербуються та використовуються у збройних конфліктах у всьому світі. Між 2005 р. і 2022 р. було підтверджено, що понад 105 тис. дітей були завербовані та використані сторонами конфлікту, проте вважається, що фактична кількість випадків набагато вища [1]. Але чи є ця проблема актуальною для України?

О.Ю. Задніпровська відзначає, що питання використання дітей у збройних конфліктах є досить актуальним. Воно безпосередньо пов'язане з розв'язанням збройного протистояння навесні 2014 р. у Донецькій та Луганській областях. Восени того ж року з'являлися перші свідчення про залучення дітей та підлітків до бойових дій на боці самопроголошених Донецької народної республіки та Луганської народної республіки [2, с. 59]. Проте, повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України змушує нас повернути увагу саме до цього питання.

Зауважимо, що у Спеціальній доповіді «Нерозквітлі. Порушення прав українських дітей на тимчасово окупованих територіях України та у Росії: депортація, мілітаризація, індоктринація», підготовлену Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінцем зазначено: «Згідно з даними правоохоронних органів України РФ залучає неповнолітніх до участі в збройному конфлікті у ролі шпигунів та коректувальників обстрілів, а також до кампанії примусової мобілізації українських громадян на тимчасово окупованих територіях. Для вербування дітей використовується низка інструментів: від відеоігор до мілітаризації освіти, відпочинку у воєнно-патріотичних таборах, членства в «Юнармії» та інших військово-патріотичних рухах». Окрім того, за словами заступниці Генерального прокурора Вікторії Литвинової, зафіксовано факти спонукання дітей до участі в збройному конфлікті, а саме: облаштування блокпостів, використання як шпигунів, вербування російськими військовими. Зокрема, за даними Єдиного реєстру досудових розслідувань, з початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України зареєстровано 5

кримінальних проваджень, у яких розслідуються факти використання неповнолітніх у збройному конфлікті через залучення до збору інформації про переміщення або розміщення Збройних Сил України, а також до забезпечення життєдіяльності військовослужбовців країни-агресора та облаштування споруд військового призначення, факти примусового видавання паспортів РФ незаконно переміщеним з Херсонської області до АР Крим» [3]. Це свідчить про можливе існування таких фактів і в Україні.

Відповідно до ст. 38 Конвенції про права дитини 1989 р.: «1. Держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання.

2. Держави-учасниці вживають всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях.

3. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, Держави-учасниці прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку» [4].

Окрім того, у преамбулі Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р. зауважено про кваліфікацію в Римському статуті Міжнародного кримінального суду як воєнного злочину дій, пов'язаних з призовом на військову службу чи мобілізацією дітей, які не досягли 15-річного віку, або з їх активним використанням у військових діях у межах як міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів (вид. – А.П.) [5]. Так, зокрема, відповідно до підпункту xxvi) пункту b) ч. 2 ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р., воєнним злочином визнається набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях» [6].

Чинний КК України 2001 р. встановлює кримінальну відповідальність за воєнні злочини (ст. 438), яка до внесення змін і доповнень Законом України від 09 жовтня 2024 р. № 4012-IX «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» мала назву «Порушення законів та звичаїв війни». Так, відповідно до ч. 1 ст. 438 КК України до воєнних злочинів відноситься жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій [7].

Відзначимо, що станом на 07 липня 20225 р. проведений нами аналіз вироків Єдиного державного реєстру судових рішень вказує про відсутність судової практики щодо притягнення до кримінальної відповідальності за набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях. Але, Міжнародний кримінальний суд вже притягував до відповідальності за такі діяння. Зокрема, Міжнародний Гаазький трибунал виніс вирок, згідно з яким лідер одного з повстанських угруповань в Конго, Томас Лубанга Д'їло, отримав 14-ть років в'язниці за вербування дітей до лав повстанців. Т. Лубанге інкримінувався примусовий набір у свої воєнізовані підрозділи підлітків молодше від 15-ти років, активне залучення їх до бойових дій та інші воєнні злочини. Згідно з обвинуваченням, вербування дітей відбувалося в період з вересня 2002 р. по серпень 2003 р. в конголезькому регіоні Ітурі. Там очолюване Лубангою воєнізоване угруповання народу хема проводило широкомасштабні військові операції проти представників етнічної групи ленду. Визнано, що Т. Лубанга особисто контролював і координував процес вербування підлітків, що йшов на систематичній основі і з великим розмахом [8].

Діти – це вразлива категорія, яка потребує особливого захисту з боку держави. Сьогодні, коли Російська Федерація завдає ударів по лікарням, закладах освіти, дитячим майданчикам, спричиняючи каліцтво, поранення і найстрашніше – забираючи життя наших маленьких громадян, держава через суб'єктів законодавчих ініціатив удосконалює Закон України про кримінальну відповідальність. Це стосується й ухвалення 17 червня 2025 р. проєкту Закону «Про внесення змін до статті 438 Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невинуватдану затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях» (реєстр. 12170 від 31.10.2024). Зокрема, цих Законом у ч. 1 ст. 438 КК України після слів «заборонених міжнародним правом» доповнено словами «незаконне переміщення або депортація дитини, невинуватдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях» [9]. Але чи є це вкрай необхідне? На нашу думку, ні, адже вже визначене законодавцем «інші порушення законів та звичаїв війни» охоплювало також і вербування та використання дітей віком до п'ятнадцяти років у військових цілях.

Таким чином, підводячи підсумок, вважаємо, що проблема вербування та використання дітей віком до п'ятнадцяти років у військових цілях є актуальною для України. Ми повинні усвідомлювати, що створені на окупованих територіях шкільні та студентські загони, які є лише окремими різновидами таких організацій, є формою використання неповнолітніх у збройних конфліктах. Саме ця форма є вербуванням осіб, які не досягли 15-річного віку, і відповідно до міжнародного гуманітарного права є його порушенням. Означені нами аспекти вказують на необхідність більш глибокого дослідження порушеної нами проблеми.

Список використаних джерел:

1. Children recruited by armed forces or armed groups. *UNICEF*. URL: <https://www.unicef.org/protection/children-recruited-by-armed-forces> (date of access: 23.09.2025).

2. Задніпровська О. Ю. Залучення дітей до участі у збройних конфліктах: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти. *Університетські кримінально-правові та кримінологічні читання* : зб. тез доп. І Всеукр. курсантсько-студентської наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 черв. 2017 р.) / МОН України ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків: ХНУВС, 2017. С. 58-61.

3. Використання дітей у збройних конфліктах є неприпустимим - Центр громадянських свобод. *Центр громадянських свобод*. URL: <https://ccl.org.ua/news/vykorystannya-ditej-u-zbrojnyh-konfliktah-ye-neprypustym/> (дата звернення: 23.09.2025).

4. Конвенція про права дитини : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 : станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 23.09.2025).

5. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 01.01.2000 : станом на 23 черв. 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 23.09.2025).

6. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 23.09.2025).

7. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.09.2025).

8. Ukrinform. Суд у Гаазі дав екс-лідеру конголезьких повстанців 14 років. *Укрінформ - актуальні новини України та світу*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/1372862-sud_u_gaazi_dav_eks_lideru_kongolezskih_povstantsiv_14_rokiv_1740436.html (дата звернення: 23.09.2025).

9. Про внесення зміни до статті 438 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за незаконне переміщення, депортацію, невинуватну затримку репатріації дитини, вербування та використання дитини у військових цілях : Закон України від 17.06.2025 № 4499-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4499-20#Text> (дата звернення: 23.09.2025).

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри операційного права навчально-нау-
кового інституту воєнної історії, права та
соціальних наук Національного універси-
тету оборони України*

ТИПОВІ ПРИЙОМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Норма статті 17 Конституції України визначає, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України [1]. Особовий склад Збройних Сил України складається з військовослужбовців і працівників Збройних Сил України. Громадяни України, які проходять військову службу та службу у військовому резерві у Збройних Силах України, складають військову присягу на вірність Українському народові. Іноземці та особи без громадянства, які відповідно до закону вперше приймаються на військову службу до Збройних Сил України, беруть офіційні зобов'язання неухильно дотримуватися Конституції та законів України, сумлінно виконувати обов'язки військової служби [2].

Саме у військовій присязі та офіційному зобов'язанні іноземця та особи без громадянства встановлена вимога сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно дотримуватись Конституції України та законів України, діяти відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного гуманітарного права [3, с. 4-5].

Щодо військового обов'язку громадяни України поділяються на такі категорії: допризовники – особи, які підлягають взяттю на військовий облік; призовники – особи, які взяті на військовий облік; військовослужбовці – особи, які проходять військову службу; військовозобов'язані – особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових

формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави; резервісти – особи, які проходять службу у військовому резерві Збройних Сил України, інших військових формувань і призначені для їх комплектування у мирний час та в особливий період. До категорії військовослужбовців прирівнюються іноземці та особи без громадянства, які відповідно до закону проходять військову службу у Збройних Силах України, Державній спеціальній службі транспорту та Національній гвардії України [4].

На наш погляд, слід нагадати, що відповідно до статті 401 “Поняття військового кримінального правопорушення” Кримінального кодексу України, військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені розділом XIX “Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов’язаними та резервістами під час проходження зборів [5].

Таким чином, ми з’ясували суб’єктний склад притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення військових кримінальних правопорушень, до якого належать: військовослужбовці, військовозобов’язані та резервісти під час проходження зборів.

Кожне кримінальне правопорушення, як і будь-яке інше явище об’єктивної реальності, індивідуальне і неповторне, тому його досудове розслідування відрізняється специфічними індивідуальними рисами (особливостями). Рисами військового кримінального правопорушення є порушення певного порядку проходження військової служби. Разом з тим, у кожному військовому кримінальному правопорушенні та способах досудового розслідування зустрічаються ознаки, що повторюються. Саме ці ознаки є основою для визначення і розробки типових прийомів досудового розслідування як у цілому, так і щодо подібних за криміналістичною характеристикою військових кримінальних правопорушень.

Досудове розслідування військових кримінальних правопорушень (проти встановленого порядку несення військової служби) – одна з форм боротьби за зміцнення військової дисципліни і правопорядку у Збройних силах та інших, утворених відповідно до законів України, військових формуваннях. Воно покликане забезпечувати швидке і повне розкриття кожного вчиненого військового кримінального правопорушення, викриття винних і правильне застосування закону до них, встановлення завданої злочином шкоди і вживання заходів щодо його ліквідації [6, с. 251].

Проблемам ефективного проведення досудового розслідування військових кримінальних правопорушень приділяється певна увага окремих вчених, зокрема: Ю. М. Берези, А. Ф. Волобуєва, В. В. Давиденка, М. І. Карпенка, О. В. Кузьменко, М. З. Луців, М. І. Панова, Н. М. Савчин, С. О. Харитонova, К. О. Чаплинського та інших. Між тим, проблематика проведення досудового розслідування військових кримінальних правопорушень потребує системного, комплексного і подальшого дослідження з урахуванням правового досвіду, набутого особовим складом спеціальних правоохоронних органів під час збройної агресії російської федерації проти України.

У своїх працях академік М. І. Панов зазначав, що “застосування системного підходу в дослідженнях проблем кримінального права є корисним і доцільним, оскільки це надає можливість вирішити низку теоретичних проблем кримінального права і на цій підставі розробити певні пропозиції узагальненого характеру, щодо підходів до удосконалення чинного кримінального законодавства, а також і практики його застосування” [7, с. 131].

Не можемо не приділити увагу тому факту, що боротьба із кримінальними протиправними діями в умовах збройного конфлікту неможлива без ефективної організації досудового розслідування і розкриття військових кримінальних правопорушень, оскільки від їх оперативного розслідування залежить моральних та бойовий потенціал особового складу військових підрозділів. Безкарність, недбалість та легковажність до фактів вчинення військових

кримінальних правопорушень призводить до зневаги правових цінностей, знижує авторитет державних органів та призводить до руйнування моральних основ щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України.

Учень та послідовник академіка М. І. Панова, професор С. О. Харитонов, зазначає, що “сутність військово-кримінальної протиправності полягає в тому, що діяннями порушуються не лише кримінально-правові приписи (заборони), утворюючи зміст кримінально-правової норми, а одночасно визнаються протиправними й норми інших галузей права, перш за все військового й адміністративного права, чий норми регулюють функціонування військ і порядок несення військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, створених згідно із законом. Інакше кажучи, при спеціальній протиправності порушена норма міститься не лише у кримінальному законі, а й в інших (некримінальних) законах чи підзаконних нормативно-правових актах [8, с. 70].

Спираючись на вже існуючі знання з теорії кримінального права та кримінального процесу, погоджуємось з науковцями в тому, що нижчезазначені чотири рівні організації розслідування кримінальних правопорушень є найбільш дієвими. Це такі рівні, як:

перший, вищий, найбільш загальний рівень організації розслідування, що має своїм об’єктом розслідування як специфічну форму діяльності органів досудового розслідування і дізнання всіх відомств і визначається у вигляді системи заходів, що забезпечують ефективність функціонування елементів системи і досягнення поставлених перед ними завдань;

другий, “управлінський” рівень організації розслідування, що наповнений конкретним змістом, є основною функцією органів розслідування і визначається як комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру цих органів, необхідний рівень управління ними, ефективність їх діяльності й удосконалення її засобів і методів;

третій рівень організації розслідування – рівень криміналістичної методики, тобто організації конкретного акту розслідування (розслідування конкретного кримінального правопорушення), що визначається як комплекс заходів зі створення оптимальних умов для визначення і застосування найбільш ефективних і доцільних у конкретній слідчій ситуації рекомендацій криміналістичної методики з метою досягнення максимальних результатів при мінімальних витратах часу, сил і засобів;

четвертий рівень організації розслідування – тактичний рівень організації розслідування, тобто організація проведення окремої слідчої дії або організаційно-технічного заходу в межах конкретного акту розслідування, що визначається як комплекс заходів, що забезпечують вибір і застосування в конкретній ситуації найбільш ефективних та доцільних техніко-криміналістичних і тактичних засобів і прийомів для досягнення цілей відповідної слідчої дії [9, с. 77-87].

На сьогодні, окремі криміналістичні методики розслідування кримінальних правопорушень базуються на їх криміналістичній характеристиці. Саме знання слідчим таких її елементів, як спосіб вчинення і приховування кримінального правопорушення та його слідова картина, дозволяє висунути відповідні слідчі версії, визначити напрями роботи, а також окреслити коло причетних осіб [10, с. 170].

З цього приводу цілком слушно зазначає М. І. Карпенко, що “спосіб вчинення і приховування злочину – це база для побудови слідчих версій і планування досудового розслідування в кримінальному провадженні. Встановлення точного часу і місця вчинення злочину надає слідчому можливості цілеспрямовано вести пошук слідів на місці події, організувати розшук злочинця, виявити необхідних свідків, перевірити алібі підозрюваного, оцінити всю сукупність доказів. Знаючи типову для військових кримінальних правопорушень характеристику особи злочинця, маючи конкретні дані про спосіб, місце, час та інші обставини вчинення злочину, слідчий отримує можливість висунути об-

грунтовані версії щодо учасників злочину, мотивів та цілей їхньої протиправної поведінки. Велику допомогу слідчому в цій аналітичній роботі надають криміналістичні ознаки, носіями яких можуть бути підозрювані особи” [11, с. 78-83].

А. Ф. Волобуєв визначає, що криміналістична характеристика являє собою динамічну систему взаємозалежних загальних та індивідуальних ознак злочину, які найбільш яскраво проявляються у способі та механізмі злочинного діяння, обстановці його вчинення та індивідуальних рисах суб’єкта злочину. Дані, отримані в результаті аналізу зазначених ознак, мають вирішальне значення для розробки ефективних методів розслідування [12]. Спільною рисою зазначених позицій є наявність взаємозалежних ознак певної групи кримінальних правопорушень. З огляду на це доречним є визначення В. П. Бахіна та Є. Б. Лук’янчикова, які формулюють криміналістичну характеристику злочинів як систему узагальненої інформації про найбільш характерні, з точки зору криміналістики, ознаки конкретного виду злочину [13].

У свою чергу, В. Д. Берназ наголошував, що емпіричне дослідження кримінальних проваджень є необхідною умовою для формування системи узагальнених відомостей про групу суспільно небезпечних діянь. Саме тому він зазначає, що криміналістична характеристика виду злочинів – “...це основана на державних статистичних даних науково обґрунтована система узагальненої інформації та їх джерел про обставини, які були доказані, та інші, які мали значення для попередження, виявлення, розслідування та судового розгляду досліджуваних злочинів зазначеної категорії” [14].

Типові ознаки складів суспільно небезпечних діянь проти встановленого порядку несення військової служби (розділ XIX КК України) мають наступний вигляд: 1) проти порядку підлеглості та військової честі (ст.ст. 402-406 КК); 2) проти порядку перебування на військовій службі (ст.ст. 407-409 КК); 3) проти порядку збереження та користування військовим майном (ст.ст. 410-413 КК); 4) проти порядку експлуатації озброєння та військової техніки (ст.ст. 414-417 КК); 5) проти порядку несення спеціальних служб (ст.ст. 418-421 КК); 6)

проти порядку охорони державної таємниці (ст. 422 КК); 7) проти порядку здійснення своїх повноважень військовими службовими особами (ст.ст. 425-426-1 КК); 8) проти порядку виконання військового обов'язку в бою та в інших особливих умовах (ст.ст. 427-432 КК); 9) проти порядку дотримання звичаїв та правил війни (ст.ст. 433-435 КК); 10) проти честі і гідності військовослужбовця (ст. 435-1 КК) [5].

В зазначеній групі є кримінальні правопорушення, які характеризуються певними особливостями окремих елементів криміналістичної характеристики, що призводить до своєрідної методики розслідування. Так, наприклад, під час розслідування самовільного залишення військової частини або місця служби (ст. 407 КК України) слідчому від самого початку відома особа, яка самовільно залишила розташування військової частини або місце служби. Тому найтипівішими на початку розслідування є слідчі ситуації, що визначаються тією обставиною, чи затримано військовослужбовця, чи його місцезнаходження ще не встановлено. Також може скластися ситуація, коли взагалі не можна з повною визначеністю сказати: чи живий військовослужбовець, якого розшукують, чи він загинув за невідомих обставин.

Варто також погодитись з В. В. Давиденком, що «версіювання в умовах бойових дій чи військового конфлікту повинно здійснюватися з урахуванням реальних причин та обставин, за яких військовослужбовець може бути відсутній у військовій частині чи за місцем служби, а саме: 1) відсутність військовослужбовця зумовлена його загибеллю під час бою, від випадкової кулі, мінометно-артилерійського обстрілу чи бомбо-штурмової атаки, зокрема труп не знайдено, знищено або відбулися його зміни, що виключають ідентифікацію».

Окремо доцільно розглядати й можливість залишення трупа військовослужбовця на полі бою під час відступу військ, якого потім поховали противник чи місцеві цивільні особи; відсутність військовослужбовця внаслідок його поранення, контузії та евакуації з поля бою, зокрема його потрапляння в непридатному стані до медико-санітарних служб інших військових частин, потрапляння на лікування до цивільних медичних закладів чи до окремих цивільних

осіб; 2) відсутність військовослужбовця у військовій частині зумовлена його потраплянням під час бою чи відступу до іншої військової частини або партизанського табору; 3) військовослужбовця захоплено в полон; 4) військовослужбовець відстав від свого підрозділу чи військової частини під час маршу, передислокації, військового ешелону тощо; 5) розшукуваний військовослужбовець дезертирував у тил або на територію, захоплену ворогом; 6) розшукуваний військовослужбовець зрадив Батьківщині та перейшов на бік ворога” [15, с. 152-153].

Що стосується незаконного заволодіння військовослужбовцем зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, то типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування будуть: “1) військовослужбовця затримано на місці злочину, вилучено речові докази, наявними є свідки та матеріальна доказова інформація; 2) військовослужбовця встановлено й затримано після здійснення протиправних дій, наявні свідки та матеріальна доказова інформація; 3) наявний факт викрадення зброї, бойових припасів чи вибухових речовин, особу злочинця не встановлено, свідки відсутні, наявна матеріальна доказова інформація; 4) військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення, встановлено, наявні сліди злочину, але підозрюваний переховується від слідства та суду” [16, с. 85].

Таким чином, типові прийоми досудового розслідування військових кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану мають ряд особливостей, що пов’язані з деякими об’єктивними факторами. Насамперед з тим, що наявний спеціальний суб’єкт вищезазначеної групи військових кримінальних правопорушень – військовослужбовець, військовозобов’язаний або резервіст під час проходження зборів, в умовах бойової обстановки тощо. Більшість слідчих (розшукових) дій має бути проведена у відокремлених (іноді – віддалених) військових частинах, що буде впливати на їх оперативність. Крім того, в багатьох випадках правопорушники, свідки і потерпілі служать в одному підрозділі, що досить часто негативно впливає на об’єктивність здобутих доказів.

Слід також зазначити, що в умовах воєнного стану Генеральний прокурор (особа, яка виконує його обов'язки) або уповноважені ним прокурори з метою забезпечення ефективності досудового розслідування своєю вмотивованою постановою мають право визначити підслідність або доручити здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 407 і 408 Кримінального кодексу України, іншому органу досудового розслідування. Таким органом міг би бути відповідний підрозділ запобігання, виявлення кримінальних правопорушень Військової служби правопорядку Збройних Сил України, звісно після внесення відповідних змін до статті 216 “Підслідність” Кримінального процесуального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 року № 1934-XII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>.
3. Статути Збройних Сил України: збірник законів: чинне законодавство із змінами та допов. на 01 листопада 2022 року. Офіц. тексти. Київ. Алерта, 2022. 436 с.
4. Закон України “Про військовий обов'язок і військову службу” від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Мікулін Д. М. Особливості розслідування військових злочинів в умовах сьогодення. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2021. Вип. 16. С. 250-257. URL.: <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/299>.
7. Панов М. І. Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. / М. І. Панов ; уклад.: Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова ; передм. О. В. Петришина, В. І. Борисова. Харків : Право, 2018. 472 с.
8. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія / С.О. Харитонов. Харків : Право, 2018. 328 с.
9. Батюк О. В., Дмитрів С. О. До питання організації розслідування злочинів. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 3 (13). С. 77–87.

10. Кузьменко О. В. Методика розслідувань військових кримінальних правопорушень. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2021. Вип. 16. С. 169-176. URL.: <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/291>.

11. Карпенко М. І. Розслідування військових злочинів – одна з форм боротьби за зміцнення військової дисципліни і правопорядку у військових формуваннях України. Юридична наука. 2013. № 6. С. 78–83.

12. Тищенко В. В. Корисливо-насилені злочини: криміналістичний аналіз. Монографія. Одеса «Юр. література», 2002. 356 с.

13. Саїнчин С. О., Донцов Д. Ю., Яцишена Г. А. Розслідування військових злочинів: кримінально-правовий та кримінально-процесуальний зміст / Юридичний науковий електронний журнал. № 11/2024. URL.: http://www.lsej.org.ua/11_2024/148.pdf.

14. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків: Основа, 1996. С. 12.

15. Давиденко В. В. Особливості розслідування самовільного залишення військової частини в умовах бойових дій чи військового конфлікту. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 4. С. 149–160.

16. Береза Ю. М., Чаплинський К. О. Теоретичні засади методики розслідування незаконного заволодіння військовослужбовцем зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами: монографія. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 155 с.

Керопян А.А.

*докторка філософії, асистентка кафедри
кримінально-правової політики Національного
юридичного університету імені
Ярослава Мудрого*

ДО ПИТАННЯ ПРО БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ОБ'ЄКТ ПОГАНОВОГО ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ

Стаття 13 Женевської конвенції про поведження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року встановлює абсолютну заборону на «будь-який акт незаконної дії або бездіяльності, що спричиняє смерть або створює серйозну

загрозу здоров'ю військовополоненого». «Зокрема, жодного військовополоненого не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого та не здійснюються в його інтересах» [1]. Порухення цих норм, відповідно до ст. 130, кваліфікуються як серйозні порушення Женевських конвенцій: «Серйозними порушеннями, про які йдеться в попередній статті, є ті, що пов'язані з будь-яким з таких діянь, якщо їх учинено проти осіб або майна, які користуються захистом цієї Конвенції: умисне вбивство, тортури або нелюдське поводження, зокрема біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань або серйозного тілесного ушкодження або шкоди здоров'ю, примушування військовополоненого до служби в збройних силах ворожої держави або умисне позбавлення його прав на справедливе та належне судове розслідування, передбачених цією Конвенцією» [1]. У свою чергу, ст. 129 Конвенції вимагає від держав-учасниць переслідування винних осіб за здійснення таких злочинних діянь.

Статті 434 («Погане поводження з військовополоненими») та 438 («Воєнні злочини») КК України імплементують міжнародні норми в національне кримінальне законодавство, встановлюючи відповідальність за вчинення відповідних правопорушень, що слугує забезпеченню реалізації Україною своїх міжнародно-правових зобов'язань. Слід зазначити, що зазначені склади закріплені у різних розділах закону про кримінальну відповідальність. Так, ст. 434 КК України розташована у XIX Розділі КК «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», а ст. 438 знаходиться у Розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», що обумовлює визначення змісту родового та безпосереднього об'єкта аналізованих кримінальних правопорушень.

Відомо, що основний безпосередній об'єкт завжди є складовою частиною родового об'єкта, що відображає його локалізацію у межах ширшої категорії. У кримінально-правовій доктрині під родовим об'єктом розуміють сукупність тотожних або однорідних за своєю сутністю суспільних відносин, захист яких забезпечується єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [2, с. 150; 3, с. 73]. З метою з'ясування змістовного наповнення безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 434 КК України, перш за все необхідно визначити його родовий об'єкт. Однак, це питання є предметом наукових дискусій, оскільки в доктрині кримінального права не існує єдиного підходу стосовно цієї проблеми. Приміром, С. О. Харитонов встановлює, що родовим об'єктом військових кримінальних правопорушень у цілому та поганого поводження з військовополоненими зокрема, є суспільні відносини, що складаються і функціонують при несенні (проходженні) військовослужбовцями (військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів) військової служби, яка є основою нормальної діяльності воєнної організації України, відповідають законодавству України й охороняються кримінальним законом від злочинних посягань [4, с. 105]. Схожу позицію має й А.Р. Мухамеджанова, яка зазначає, що родовим об'єктом військових кримінальних правопорушень є суспільні відносини з охорони встановленого чинним законодавством та іншими нормативно-правовими актами України порядку несення або проходження військової служби [5, с. 188].

З огляду на те, що співвідношення безпосереднього та родового об'єктів характеризується як "частина" до "цілого", доцільно було б погодитися із думкою Ю. В. Бадюкова про те, що безпосереднім об'єктом складу поганого поводження з військовополоненими є суспільні відносини щодо проходження або несення військової служби, у частині забезпечення виконання Україною міжнародних зобов'язань. Додатковим обов'язковим об'єктом посягання, альтернативно, можуть бути суспільні відносини з охорони життя та здоров'я

особи, честь та гідність військовополоненого (залежно від суспільно небезпечного діяння) [6, с. 275]. Проте, вважаємо зазначений підхід дискусійним та таким, що потребує подальшого ретельного наукового дослідження.

Варто наголосити, що більшість учених відносять такий склад до системи воєнних кримінальних правопорушень. М. В. Піддубна та В. В. Гальцова, наприклад, звертають увагу, що до їх переліку слід віднести зокрема й ті, що містяться в Розділі XIX КК «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», а саме: 1) мародерство (ст. 432 КК України); 2) насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК України); 3) погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК України); 4) незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК України) [7, с. 23; 8, с. 112]. Разом з тим, їх родовим об'єктом можна вважати суспільні відносини, які виникають з приводу встановленого міжнародним правом порядку ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру [8, с. 114].

Саме в цьому аспекті ми й вбачаємо існування суперечностей, що виникли під час вивчення таких злочинних посягань. Адже, у юридичній літературі простежується тенденція одночасного віднесення поганого поводження з військовополоненими до категорії військових та воєнних кримінальних правопорушень, а також по-різному визначається його безпосередній об'єкт, що не відповідає науковим критеріям об'єктивності та обґрунтованості. Часто під ним розуміється порядок дотримання законів та звичаїв війни, у частині утримання військовополонених та поводження з ними, що встановлений відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. У цілому, слід погодитися із зазначеним підходом, але, зважаючи на виявлені розбіжності у юридичній доктрині, ця проблема потребує здійснення подальшого поглибленого дослідження, зокрема в контексті аналізу структури суспільних відносин, які становлять об'єкт такого діяння.

Список використаних джерел:

1. Женеvська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 23.09.2025).
2. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.
3. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. 488 с.
4. Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Х. : Право, 2018. 328 с.
5. Житний О. О., Васильєв А. А., Мухамеджанова А. Р. Насильство над населенням у районі воєнних дій: кримінально-правовий аналіз та кваліфікація : монографія. Харків : Константа, 2017. 236 с.
6. Бадюков Ю. В. Об'єкт поганого поводження з військовополоненими як військового злочину, передбаченого ст. 434 Кримінального кодексу України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 272-276. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9c9a29b-1bb7-4865-af9d-63d6e572fb16/content> (дата звернення: 23.09.2025).
7. Гальцова В. В. Злочини проти миру і міжнародного правопорядку : лекції. Харків : Юрайт, 2019. 96 с.
8. Піддубна М. В. Об'єкт воєнних злочинів у кримінальному праві України. *Університетські наукові записки*. 2017. № 62. С. 110-122. URL: <http://old.univer.km.ua/visnyk/1720.pdf> (дата звернення: 23.09.2025).

Осадча А.С.

*кандидатка юридичний наук, асистентка
кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

КВАЛІФІКАЦІЙНА ФУНКЦІЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУБ'ЄКТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Поняття «кваліфікація» не обмежується виключно правовою сферою та має латинське походження: qualis – «якість» і qualificare – «визначати, встановлювати якість». У правознавстві під кваліфікацією зазвичай розуміють процес юридичної оцінки певних дій особи, що здійснюється шляхом їх співвіднесення з відповідними нормативно-правовими приписами.

Погоджуємося з думкою Панова М.І, що чим глибше й детальніше розроблені (сформовані) правові поняття й категорії юридичної науки, тим досконаліше саме позитивне право як таке, тим точніше і якісніше воно здатне регулювати відповідні суспільні відносини [1, с. 4].

Чинний КК не дає нормативного визначення кваліфікації кримінальних правопорушень, хоча це словосполучення доволі часто вживається у законодавстві. Наприклад, у ч. 2 ст. 9 КК України передбачено, що правові наслідки вироку суду іноземної держави враховуються при кваліфікації нового кримінального правопорушення; згідно із ч. 3 ст. 29 КК обставини, що обтяжують відповідальність і передбачені у статтях Особливої частини КК України як ознаки кримінального правопорушення, що впливають на кваліфікацію дій виконавця, крім ознак, що характеризують особу окремого співучасника кримінального правопорушення, ставляться в вину лише співучаснику, який усвідомлював ці обставини. У ч. 2 ст. 33 КК вказано, що при сукупності кримінальних правопорушень кожен з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК України тощо [2, с. 49].

М. Й. Коржанський, вважав, що кваліфікація може бути правильною лише тоді, якщо буде застосовано лише одну і лише певну, конкретну норму, яка передбачає ознаки вчиненого діяння.

За В. О. Навроцьким кваліфікацією кримінальних правопорушень є результат кримінально-правової оцінки діяння органами дізнання, попереднього розслідування, прокуратури та суду, внаслідок чого констатовано, що скоєне є злочином, визначена норма (-и) кримінального закону, яка (-і) передбачає (-ють) відповідальність за скоєне, встановлена відповідальність між юридично значущими ознаками посягання і ознаками злочину, передбаченого законом, і процесуально закріплений висновок про наявність такої відповідальності [3, с. 33].

Утім, не зважаючи на окремі розбіжності у визначенні поняття кваліфікації кримінальних правопорушень, всі автори погоджуються з тим,

що законодавчою моделлю кваліфікації є склад кримінального правопорушення. Отже, можна стверджувати, що однією з функцій складу кримінального правопорушення є кваліфікаційна функція.

Як зазначав Панов М.І., побудова системи функцій складу кримінального правопорушення, безумовно, має важливе значення для теорії і практики кримінального права, оскільки дозволяє показати його реальне і дійсне кримінально-правове значення. Проте одні з них підкреслюють найбільш суттєві риси і властивості складу кримінального правопорушення як специфічного нормативно-правового утворення – юридичної конструкції, закріпленої в нормах кримінального закону, інші – указують на його значення для кримінальної відповідальності. У цьому зв'язку подальше дослідження проблеми функцій складу звичайно слід проводити з урахуванням системи і множинності цих функцій [4, с.118-119].

Кваліфікаційна функція складу кримінального правопорушення полягає в тому, що саме через нього здійснюється співвіднесення фактичних обставин учиненого діяння з ознаками, визначеними у кримінально-правових нормах. У науковій літературі обґрунтовано зазначається, що чинне кримінальне законодавство не передбачає можливості прямого порівняння діяння з нормою закону без застосування проміжної категорії — складу кримінального правопорушення, що зумовлено особливостями структури кримінально-правових приписів.

Одиничне не може зв'язуватись з загальним без проміжної ланки — особливого. Опосередкованою ланкою між кримінально-правовими нормами та конкретним діянням (одиничним) виступає склад кримінального правопорушення (особливе), який включає у себе юридичні ознаки, що визначають кваліфікацію скоєного в повному обсязі, достатньому для такого висновку. Тому склад кримінального правопорушення виступає, так би мовити, знаряддям, яке використовується при кваліфікації, у разі співставлення фактів і норми, отже слугує проміжною ланкою, що допомагає встановити відповідність фактичних і юридичних ознак вчиненого [5].

Кримінально-правових ознак суб'єкта кримінального правопорушення, які враховуються при кваліфікації, небагато. Це осудність, вік і належність саме до фізичної особи [6]. У процесі кримінально-правової кваліфікації слід розрізняти загальні ознаки суб'єкта кримінального правопорушення і особливі ознаки, які притаманні тільки суб'єктам окремих видів кримінальних правопорушень, тобто спеціальним суб'єктам.

Таким чином, при здійсненні кримінально-правової кваліфікації в окремих випадках істотне значення мають особливості суб'єкта. Наприклад, щоб кваліфікувати діяння за певними статтями про службові, військові, господарські, транспортні злочини тощо, необхідно, щоб суб'єкт, окрім осудності та певного віку, мав низку інших ознак, які безпосередньо визначені в диспозиції статті Особливої частини КК України.

Отже, можна констатувати, що кваліфікація злочинів зі спеціальним суб'єктом полягає у обов'язковому встановленні поряд із сукупністю інших ознак складу кримінальних правопорушень, властивостей (якостей), які характеризують особу як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення.

Вважаємо, що ознаки спеціального суб'єкта мають значення для кваліфікації кримінального правопорушення, якщо вони є 1) конструктивними (конститутивними) ознаками основного (простого) складу кримінального правопорушення, і їх встановлення є обов'язковим для правильної кваліфікації злочину; 2) передбачені у складі кримінального правопорушення як обставини, які обтяжують або пом'якшують відповідальність, тоді вони є обов'язковими для кваліфікації кримінальних правопорушень, який вчинено за обтяжуючих (пом'якшуючих) обставин [7, с.111].

На нашу думку, ознаки спеціального суб'єкта певним чином обмежують кваліфікацію кримінальних правопорушень, адже вони визначають, що те чи інше кримінальне правопорушення може вчинити не будь-яка особа, а тільки та, якій властиві додаткові (спеціальні) ознаки. Тому діяння, вчинене особою, яка не має ознак, визначених у певних статтях Особливої частини КК, не може

кваліфікуватися за статтями кримінального закону, у яких зазначений спеціальний суб'єкт.

Правове значення загальних і спеціальних ознак суб'єкта кримінального правопорушення неоднакове. Відсутність хоча б однієї із загальних ознак суб'єкта означає водночас і відсутність складу кримінального правопорушення.

За відсутності ознак спеціального суб'єкта кримінального правопорушення у вчинюваному можливі декілька ситуацій. Відсутність цих ознак, по-перше, може повністю виключати кримінальну відповідальність, за відсутністю складу кримінального правопорушення (через органічний взаємозв'язок спеціальних ознак суб'єкта із специфікою певних видів кримінальних правопорушень), по-друге, може змінюватись кваліфікація з однієї статті КК України на іншу, по-третє, відсутність ознак спеціального суб'єкта може взагалі не впливати на кримінальну відповідальність, вона настає на загальних підставах.

Зазначена ситуація прямо пов'язана із конкуренцією норм (законів). У теорії кримінального права відсутні єдині підходи щодо розуміння зазначеного явища. Це частково обумовлено тим, що кримінальний закон не містить визначення поняття «конкуренція кримінально-правових норм».

Під конкуренцією кримінально-правових норм розуміють ситуації, коли одне й те саме діяння, вчинене особою (на відміну від випадків сукупності кримінальних правопорушень, повторності або рецидиву), одночасно відповідає ознакам, передбаченим двома або більше кримінально-правовими нормами. За таких обставин постає проблема визначення, яка саме з цих норм має бути застосована для правильної кваліфікації вчиненого діяння.

М. І. Панов зауважував, що «і колізіям, і конкуренції законів загалом властива найбільш характерна ознака. Це внутрішнє протиріччя» [8, с. 28].

Все вищевказане дає підстави для висновку, що правове значення загальних і спеціальних ознак суб'єкта кримінального правопорушення неоднакове. Відсутність хоча б однієї із загальних ознак суб'єкта означає

водночас і відсутність складу кримінального правопорушення.. За відсутності ознак спеціального суб'єкта кримінального правопорушення у вчинюваному можливі декілька ситуацій. Відсутність цих ознак, по-перше, може повністю виключати кримінальну відповідальність, за відсутністю складу кримінального правопорушення (через органічний взаємозв'язок спеціальних ознак суб'єкта із специфікою певних видів кримінальних правопорушень), по-друге, може змінюватись кваліфікація з однієї статті КК України на іншу, по-третє, відсутність ознак спеціального суб'єкта не впливає на наявність ознак загального суб'єкта, тобто кримінальна відповідальність може наставати, але вже на загальних підставах.

По-друге, ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення дозволяють не лише порівняти фактично вчинене із кримінально-правовою нормою, а й довести, що певна норма поширюється саме на певне діяння, розмежувати кримінальні правопорушення між собою, подолати конкуренцію норм. При кваліфікації виникає необхідність у розкритті змісту окремих ознак складу кримінального правопорушення. До таких ознак, відносяться і ознаки спеціальних суб'єктів кримінального правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Панов М.І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. Проблеми законності. 2014. № 126, С.3-13.
2. Андрушко П. Кваліфікація злочинів. Поняття та види. Вісник прокуратури. 2003. № 12. С. 48–55.
3. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ. Знання. 2000. 771 с.
4. Панов М.І. Проблеми складу злочину та його функції у доктрині кримінального права. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1. С.103-125
5. Кваліфікація за ознаками складу злочину (аналіз постанов Пленуму Верховного Суду України). Практ. посіб. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого". Харків. Точка. 2011. 132 с.
6. Максимович Р. Досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, як загальна ознака спеціального суб'єкта злочину. Вісник

Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2010. Вип. 50. С.287–293.

7. Осадча А.С. . Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.08. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2015. 228 с.

8. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2/3. С.54 – 67.

Черевко К.О.

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

КІБЕРЗЛОЧИНЕЦЬ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Ескалація загрози кіберзлочинності та її значний вплив на окремих осіб, організації та держави є дедалі очевиднішою. Зростаючий обсяг і складність кібератак зумовлюють необхідність глибшого розуміння осіб, які їх вчиняють. Постіндустріальна стадія розвитку людства вимагає переосмислення й уточнення багатьох положень кримінологічної теорії, перегляду традиційних підходів до боротьби зі злочинністю. На сучасному етапі кримінологія проходить етап формування нової парадигми, зміни наукового світогляду, генерування ідей та упровадження інновацій [1]. Отже, кримінологічне дослідження особистості злочинця має виключне значення для забезпечення повноти пізнання феномену злочинності та, відповідно, розробки заходів запобігання.

Типологія кіберзлочинців дасть можливість хоча б умовно поділити їх на види, виокремити їхні особливості. Така інформація дозволить скласти більш точні профілі осіб, які вчиняють злочини з використанням мережі Інтернет, розробити рекомендації для звичайних громадян, які можуть стати жертвами кіберзлочинців.[2] У кримінології особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, досліджується найбільш ґрунтовно, усебічно, адже вона є одним

з основних елементів предмета, перебуває на межі низки правових наук, а також соціології, психології, педагогіки, що, у свою чергу обумовлює використання методів для предметного вивчення особи злочинця та типології кіберзлочинця.

О. М. Костенко розвиває ідею, що під методом кримінологічного дослідження слід розуміти узгоджену з принципом кримінологічного пізнання сукупність прийомів, що застосовуються для пізнання злочинності, її причин і умов, особистості злочинця і розробки заходів протидії злочинності. [3] Крім того, саме досліджуючи особистість злочинця, можна визначити ті кримінологічно значущі характеристики середовища, які іноді важко (або неможливо) виявити іншим шляхом [4].

Для кримінолога особистість становить інтерес не сама по собі, а лише тією мірою, якою її властивості детермінують злочинну поведінку. Як підкреслюють К. О. Лагода та Ю. В. Орлов, кримінологія, вивчаючи особистість злочинця у нерозривному зв'язку з антисуспільною поведінкою, не може не спиратися в теоретичних концепціях та практичних висновках саме на особливості якостей осіб, які вчиняють злочини та становить об'єкт запобіжного впливу на індивідуальному та спеціально-кримінологічному (щодо групи осіб з типовими антисуспільними рисами) рівнях. [5] Отже визначити та впровадити ці відносини з кримінологічної точки зору можливо лише тільки через дослідження конкретних особистостей та їхні взаємостосунки з іншими суб'єктами.

Власне ці відносини, що складаються в напряду вчинення злочину, ведення антисоціального способу життя, що притаманне правопорушникам, і формують відповідний тип особи, яка в кримінології називається особа злочинця. [6].

Згідно з позицією І. М. Даньшина, про особу злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події – вчиненням діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в її діях і діяльності, а також у домінуючих орієнтаціях і мотиваціях. Але ця думка, на наш погляд, застаріла, та в свою чергу

можемо погодитися з точкою зору А. Ф. Зелінського, Я. І. Глінського, О. М. Литвинова та Ю. В. Орлова і наголосити, що такий підхід є занадто формальним і не враховує мінливості сучасної злочинності, яка багато в чому залежить від зміни законодавства про кримінальну відповідальність і роботи органів кримінальної юстиції. Так, Ю. В. Орлов вказав, що особистість кримінального правопорушника – відкрита, динамічна, соціально-біологічна система якостей людини, винної у злочинній діяльності як систематичній кримінальній практиці чи одиничному особистісно значущому кримінальному досвіді. Вона не зводиться виключно до соціально значущих рис людини.[7]

Таким чином, сьогодні в кримінологічній літературі розглядаються різні думки стосовно сутності змісту самого поняття «особа злочинця». В зв'язку з цим С. Ф. Денисов справедливо вказує, що особа злочинця є достатньо складним феноменом, інтегруючим і багатовекторним поняттям [8], а тому потребує більш ґрунтовного системного асиметричного аналізу.

Для кращого розуміння злочинної поведінки кримінологи використовують класифікаційні схеми, відомі як типології злочинів, для вивчення того, як і чому відбуваються девіантні дії під час вчинення злочину. Центральним і важливим міркуванням будь-якої типології є її актуальність для суспільства. Кримінолог, який вивчає типологію злочинів, повинен визнати, що злочини минулого не обов'язково збігаються зі злочинами, скоєними сьогодні.[9] У контексті кіберзлочинців кримінологічна типологія передбачає класифікацію злочинців на різні категорії на основі спільних характеристик для кращого розуміння їхньої поведінки. Ця структура допомагає вивчати «як» і «чому» були вчинені кіберзлочини, особливо під час війни росії проти України.

Кримінологічні дослідження особи комп'ютерного злочинця базуються в основному на двох особливо значимих специфічних групах відомостей. По-перше, це відомості про особу невідомого комп'ютерного злочинця. Такі відомості будуються в основному на основі залишених комп'ютерним злочинцем матеріальних слідів як на місці події комп'ютерного злочину, так і ідеальних

слідах відображених в пам'яті свідків, потерпілих тощо. Очевидно, що такі відомості дозволяють сформулювати уяву про загальні риси, ознаки та манери поведінки комп'ютерного злочинця. По-друге, це відомості, які характеризують риси, ознаки та манери поведінки для встановлення відомого комп'ютерного злочинця.[10]

Як зазначила Борисова Л. В., «сьогодні кіберзлочинцям вченими надаються неоднозначні соціально-психологічні характеристики, які засновані на узагальнених емпіричних даних, оскільки сам предмет розгляду недостатньо вивчений з причин специфічності й складності цих злочинів» [11].

Треба сказати, що з визначенням типології кіберзлочинців, на жаль, складно. Немає єдиного підходу та розуміння такого поняття. Так, В. В. Топчій вказав, що «у міжнародних нормативно-правових актах універсальне коло кримінальних правопорушень у сфері інформаційних відносин досі не визначене. Це пов'язано з динамічним розвитком злочинності, виникненням нових видів кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері інформаційних технологій. Тому на сьогодні актуальним питанням залишається розроблення єдиної кримінальної стратегії, пов'язаної з комп'ютерними кримінальними правопорушеннями, їх поняттям і системою»[12]. Такої ж думки Лисько Т. Д., Меланіч В. В. та Славіта Ю. В. «Окрім змін у кримінальному законодавстві, комплексна боротьба з кіберзлочинністю потребує гармонізації національного кримінального законодавства про кіберзлочинність із міжнародним, що позитивно вплине на стан боротьби та запобігання кіберзлочинності» [13].

На нашу думку, кримінологічна типологія є засобом розробки загальних підсумкових тверджень щодо спостережуваних фактів про певний клас злочинців, які є достатньо однорідними, щоб їх можна було розглядати як тип, а не намагатися вивчати злочинців як єдиний вид. Це систематичне групування сутностей, які мають спільні характеристики або ознаки, до класів певної системи. Типології є важливим інструментом у кримінології, що допомагає науковцям, правоохоронним органам зрозуміти різні види злочинів, криміналь-

них правопорушень і злочинної поведінки. Класифікація злочинів є необхідною, оскільки не всі злочини однакові. Кримінологи використовують типології злочинів, щоб вивчати, чому відбуваються злочини, хто їх вчиняє та як їх можна запобігти.[14]

Як ми вже казали вище, не існує єдиного міжнародно узгодженого визначення кіберзлочинності. Загалом, це будь-яка незаконна діяльність, що відбувається в кіберпросторі, включає мережу та призводить до матеріальних збитків, або незаконне використання будь-якого комунікаційного пристрою для вчинення незаконного діяння. Альтернативні терміни включають «злочин у кіберпросторі», «комп'ютерний злочин», «електронний злочин», «високотехнологічний злочин» і «злочин із використанням технологій». Кіберзлочинність часто передбачає використання комп'ютера як інструмента або цілі. Важливим є розрізнення між кіберзалежними та кібернетично-сприяючими злочинами. Не будемо сперечатися з Дж. С. Албанезе, який сказав, що кіберзалежні злочини не можуть існувати поза цифровим світом, тоді як кібернетично-сприяючі злочини є традиційними злочинами, яким сприяють технології. Типологія, яка класифікує кіберзлочинність на кіберпроникнення, кібершахрайство та крадіжки, кіберпорнографію та непристойність, а також кібернасильство, забезпечує фундаментальну основу.[15]

Проаналізувавши міжнародних науковців, ми зробили висновок, що у них інший підхід до типології та ознак осіб, що вчиняють злочини. Вони виділяють 4 групи осіб, що вчиняють кіберзлочини: типології на основі мотивації; типології на основі технічних навичок та досвіду; типології на основі вибору цілі; типології на основі організаційної структури.

Вищеперелічені типології відрізняються від класичної кримінологічної типології в нашій державі, а саме ознак осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Головкін, Б. М. (2020). Сучасна та майбутня кримінологія. Проблеми законності, (149), 168–184. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.149.200724>

2. Чередниченко К. Ю. Кримінологічна типологія кіберзлочинців / К. Ю. Чередниченко // Злочинці і жертви злочинів : матеріали XX всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Харків, 16 листоп. 2020 р. – Харків, 2020. – С. 711–716.
3. Костенко О.М., Перелигіна Р.В. Методологія і доктрина сучасної кримінології. К: КУП НАН України, 2016. 115 с.
4. Кваша О. О. Організатор злочину кримінально-правове та кримінологічне дослідження : монографія / О. О. Кваша. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2003. – 216 с.
5. Лагода К. О., Орлов Ю. В. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків : В деле, 2016. С. 48
6. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 128–129
7. Кримінологія (Загальна частина) : навч. посіб. / [І. О. Бандурка, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю. В. Орлова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. Справ Харків : ХНУВС, 2025. – 616 с
8. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2020. № 1 (22). С. 152-159.
9. Maier W. B., Maier K. C., Overby W. M., Edwards T. D. *Introduction to Criminal Justice*. San Diego : Cognella Academic Publishing, 2023. 450 p.
10. Малій М. І. *Особа комп'ютерного злочинця як об'єкт кримінологічного дослідження* : дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Л. Юзькова, 2023. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/users/user161/Малій/diss%20Малій.pdf>
11. Борисова Л. В. Суб'єкт (особа) транснаціонального комп'ютерного злочину : криміналістичні й психофізіологічні аспекти / Л. В. Борисова // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 44. – С. 76–80.
12. Топчій В. В., Бодунова О. М. Система кримінальних правопорушень у сфері інформаційних технологій: міжнародно-правовий вимір. Ірпінський юридичний часопис. Серія: право. 2023. Вип. 1 (10). С. 187–194.
13. Лисько Т. Д., Меланіч В. В., Славіта Ю. В. Протидія кіберзлочинності: сучасний стан вітчизняного законодавства та досвід зарубіжних країн. Актуальні проблеми держави і права. 2022. № 96. С. 44–49. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v96.2022.4>.
14. McKee D. C. *Crime Typologies Definition, Meaning & Examples* [Electronic resource] / Dr. Don C. McKee's Criminal Justice Study. URL: <https://docmckee.com/cj/docs-criminal-justice-glossary/crime-typologies-definition/>
15. Албанезе, Дж. С. (2022). Типологія кіберзлочинності: оцінка федеральних переслідувань. Журнал кримінального правосуддя та права . Отримано з <https://jcjl.pubpub.org/pub/vm45gchn>

**ІНСТИТУТ СУДИМОСТІ ЯК ЗАХІД КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО
ХАРАКТЕРУ В СИСТЕМІ ІНСТИТУТІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ :
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ**

Судимість – відносно самостійний інститут кримінального права в системі заходів кримінально-правового характеру, нормативно-правова регламентація якого надана у ст. 88-91 розділу XIII, ст. 108 розділу XV Загальної частини КК України [1, с. 936].

За суттю і юридичною природою судимість є самостійним кримінально-правовим інститутом, тісно пов'язана із злочином, кримінальною відповідальністю і покаранням, регламентується нормами кримінального законодавства і за межами цих норм не може ні виникати, ні існувати [1, с. 937].

Роль і значення інституту судимості визначаються його функціями в кримінальному праві та в іншому правовому регулюванні. Аналіз функцій судимості може бути здійснено лише за умови розгляду їх у системі функцій кримінального права, з якими вони співвідносяться як загальне то окреме [2, с. 58].

Розглядаючи функції судимості з точки зору кримінально-правового та загальноправового значення як правового наслідку вчинення злочину в аспекті її ролі у досягненні і закріпленні цілей покарання і кримінальної відповідальності, вважаємо необхідним розрізняти такі функції судимості: 1) у сфері кримінально-правового регулювання; 2) у сфері правового регулювання інших галузей права. У свою чергу, і першу, і другу групу функцій можна поділяти на основні та субсидіарні [3, с. 202].

Основна функція судимості у сфері кримінально-правового регулювання (її можна назвати «регулятивною») забезпечує існування і реалізацію цього інституту як такого, у тому числі припинення судимості шляхом погашення або

зняття, та впливає з тих завдань, які переслідує розглядуваний інститут, – досягнення і закріплення цілей покарання і кримінальної відповідальності [3, с. 203].

Прикладом впливу основної функції судимості на кваліфікацію вчиненого кримінального правопорушення та призначення покарання може бути постанова Верховного Суду від 21 серпня 2024 року (справа № 127/16102/23), у якій зроблено Висновок про застосування норми права, передбаченої ч. 2 ст. 309 КК України, у взаємозв'язку із приписами статей 32, 34, 35 КК України: кваліфікуюча ознака, передбачена ч. 2 ст. 309 КК України, - «ті самі дії, вчиненні протягом року після засудження за цією статтею», уособлює собою як ознаки спеціальної повторності, пов'язаної із попереднім засудженням особи, так і спеціального рецидиву кримінальних правопорушень. Відповідно до положень ч. 4 ст. 32 та ст. 34 КК України погашення попередньої судимості за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 309 КК України, вказує на відсутність зазначеної кваліфікуючої ознаки.

Як убачається з пред'явленого обвинувачення, визнаного місцевим судом доведеним, з висновком якого погодився й апеляційний суд, дії ОСОБА_7 кваліфіковано за ч. 2 ст. 309 КК України, як незаконне придбання та зберігання психотропних речовин без мети збуту, вчинені протягом року після засудження за цією статтею.

Вироком Вінницького міського суду Вінницької області від 19.09.2022 ОСОБА_7 засуджений за ч. 1 ст. 309 КК України до покарання у виді штрафу.

Згідно ч. 2 ст. 12 КК України кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 309 КК, відноситься до кримінальних проступків.

Відповідно до п. 2-1 ч. 1 ст. 89 КК України такими, що не мають судимості, визнаються особи, засуджені за вчинення кримінального проступку, після відбуття покарання.

Оскільки ОСОБА_7 відбув покарання за вироком Вінницького міського суду Вінницької області від 19.09.2022 шляхом сплати штрафу в розмірі 17 000

гривень та 04.11.2022 органом з питань пробації був знятий з обліку, тому станом на момент вчинення кримінального правопорушення - 30.03.2023 вказана судимість була погашена.

Припинення судимості анулює всі кримінально-правові та загальноправові наслідки засудження і призначення покарання. Особа, судимість якої погашено або знято, не повинна відчувати жодних негативних наслідків попередньої судимості. Врахування погашеної чи знятої судимості при вирішенні будь-яких питань, у тому числі й при характеристиці особи, суперечить самій суті інституту припинення судимості та є неприпустимим.

Наведене узгоджується з висновками Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, викладених у постановках від 17.09.2020 (справа № 739/1140/18) та 20.04.2023 (справа № 206/1127/21).

Отже, оскільки на момент вчинення кримінального правопорушення - 30.03.2023 судимість ОСОБА_7 за вироком суду від 19.09.2022 була погашена, тому відсутня кваліфікуюча ознака, передбачена ч. 2 ст. 309 КК України, - «ті самі дії, вчиненні протягом року після засудження за цією статтею».

Цією постановою вирок міського суду від 21 червня 2023 року та ухвалу апеляційного суду від 24 січня 2024 року щодо засудженого ОСОБА_7 змінено: перекваліфіковано дії з ч. 2 ст. 309 КК України на ч. 1 ст. 309 КК України і призначено покарання у виді обмеження волі; виключено із вступних частин вказаних судових рішень судимість за вироком міського суду від 19.09.2022 за ч. 1 ст. 309 КК України [5].

Як показує судова практика, непоодинокі випадки, коли наявність непогашеної судимості є перешкодою для звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання.

Так, ухвалою Верховного Суду від 22 вересня 2025 року (справа № 456/2711/18 відмовлено у відкритті касаційного провадження за касаційною скаргою захисника в інтересах ОСОБА_5, на вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 18 лютого 2025 року та ухвалу Львівського апеляційного суду від 15 липня 2025 року.

Зокрема, вказаним вироком суду від 18 лютого 2025 року призначено ОСОБА_5 покарання за ч. 2 ст. 190 КК у виді позбавлення волі строком на 2 роки.

Згідно ч. 1 ст. 71 КК до призначеного покарання частково приєднано невідбуту частину покарання згідно вироку Залізничного районного суду м. Львова від 24 червня 2010 року та за сукупністю вироків остаточне покарання ОСОБА_5 призначено у виді позбавлення волі строком на 2 роки 8 місяців. В іншій частині вирок суду залишено без зміни.

Так, зазначеним вироком від 24 червня 2010 року було засуджено ОСОБА_5 за ч.4 ст. 187 КК до 9 років 6 місяців позбавлення волі з конфіскацією майна. У подальшому ОСОБА_5 був звільнений 31 грудня 2015 року з ВК №48 умовно-достроково з невідбутим терміном покарання 2 роки 3 місяці 3 дні.

На час вчинення злочинів з 18 жовтня 2017 року по 13 листопада 2017 року, згідно ст. 89 КК судимість не погашена відповідно до ч. 4 ст. 81 КК.

Злочин за ч.4 ст. 187 КК є тяжким і у відповідності до п. 9 ст. 49 КК - строк погашення судимості 8 років з дня відбуття покарання, за ч. 3 ст. 90 КК строк погашення УДО з дня дострокового звільнення з 31 грудня 2015 року 8 років

- по 31 грудня 2023 року.

Вироком Кам'яно-Бузького районного суду від 16 січня 2018 року ОСОБА_5 засуджено за ч. 2 ст. 190 КК до штрафу, який сплачено відповідно до квитанції 20 липня 2018 року, злочин вчинений до жовтня 2017 року.

Вироком Сихівського районного суду м. Львова від 29 грудня 2020 року ОСОБА_5 засуджено за ч. 2 ст. 345 КК до 1 року обмеження волі, який набрав законної сили 16 березня 2023 року згідно ухвали Львівського апеляційного суду про залишення вироку без змін.

Вирок за ч. 2 ст. 345 КК перервав строки давності притягнення до кримінальної відповідальності за ст. ст. 190, 353 КК 5 років з дня вчинення, відповідно до ч. 3 ст. 49 КК, обчислення строку погашення необхідно рахувати з

дати вчинення злочину, а саме з 01 жовтня 2019 року. З огляду на зазначене засуджений ОСОБА_5 не відбув покарання за вчинені злочини [6] .

Субсидіарні функції судимості у сфері кримінально-правового регулювання забезпечують функціонування інших інститутів Загальної частини кримінального права, зокрема інститутів «повторності», «рецидиву», «звільнення від кримінальної відповідальності», «призначення покарання», «звільнення від покарання», «звільнення від відбування покарання», «амністії», «помилування», «реабілітації» [3, с. 206].

На відміну від погашення зняття судимості полягає у її припиненні шляхом прийняття судом спеціального рішення (ухвали) суду. Підстави й умови зняття судимості регламентовані законом (ст. 91 КК) і виступають юридичним підґрунтям правозастосовної діяльності суду. Але ця діяльність у низці випадків викликає певні складнощі, що потребують відповідного вивчення, узагальнення та розробки пропозицій з удосконалення цієї діяльності.

Передбачена законом можливість зняття судимості: а) є засобом реалізації принципів гуманізму кримінального права та економії заходів кримінально-правового характеру; б) надає можливість здійснювати індивідуальний підхід у сфері досягнення мети кримінального покарання, кримінальної відповідальності і реалізації принципу справедливості в кримінальному праві; в) забезпечує остаточне виправлення засудженого й запобігання новим злочинам як з боку цієї особи, так й інших осіб, що відбувають покарання чи вже його відбули, але є судимими; г) забезпечує дострокове зняття інших правових обмежень, що зумовлені судимістю, чим забезпечується здійснення прав і свобод людини й громадянина [2, с. 169; 4, с. 226-227] .

30 січня 2020 року Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд) ухвалив «пілотне» рішення у справі «Сукачов проти України» (заява № 14057/17), у якому дійшов висновку, що порушення прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та протоколами до неї, свідчать про наявність в Україні триваючої структурної проблеми щодо умов тримання осіб під вартою та відсутність у національному

законодавстві ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цим. Рішення у цій справі є вже другим «пілотним» рішенням у справах проти України, що свідчить про неналежне вирішення системних та/або структурних проблем [7, 8].

Міністерство юстиції України на теперішній час ініціює законодавчі зміни для посилення захисту прав осіб, які утримувалися в неналежних умовах в установах попереднього ув'язнення або виконання покарань. Ініціатива спрямована на виконання рекомендацій Європейського суду з прав людини та впровадження людиноцентричних підходів у пенітенціарній сфері [7].

На сьогодні загальна кількість рішень Європейського суду, які знаходяться на контролі КМ РЄ в рамках групи справ, яка стосується проблеми неналежних умов тримання під вартою («Невмержицький та інші проти України») становить 81, а це близько 1/7 від загальної кількості усіх справ на контролі КМ РЄ щодо України. Також близько 120 заяв такої ж категорії очікують розгляду в Європейському суді. Такий показник свідчить про те, що проблема неналежного тримання осіб в пенітенціарних установах є надзвичайно актуальною та вимагає прийняття нагальних та комплексних заходів для її вирішення [8].

Так, Проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання», зареєстрованим за № 13645 від 15.08.2025, з пропонується доповнити статтю 82 КК та передбачити, що у разі встановлення факту тримання особи у неналежних умовах в установах попереднього ув'язнення або виконання покарань, невідбута частина покарання, яка може бути замінена більш м'яким покаранням, скорочується на строк, протягом якого особа трималася у неналежних умовах.

Крім того, змінами до статті 91 КК пропонується визначити, що у разі встановлення факту тримання особи у неналежних умовах в установах попереднього ув'язнення або виконання покарань, надається можливість зняття судимості до закінчення строків, зазначених у статті 89 КК.

Факт та/або строк тримання особи, взятої під варту, засудженого у неналежних умовах встановлюватиметься рішенням комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань [7, 8].

Проектом зазначеного Закону пропонується встановити компенсаційні заходи у випадку неналежних умов тримання під вартою шляхом доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК) положеннями, які передбачають, що у разі встановлення факту тримання особи у неналежних умовах в установах попереднього ув'язнення або виконання покарань, строк покарання, після якого може бути застосовано умовно-дострокове звільнення, може бути скорочено на строк, протягом якого особа трималася у неналежних умовах (зміни до статей 81, 107 КК) [7, 8].

Список використаних джерел :

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Харків : Право, 2016. – Т. 17 : Кримінальне право / редкол. : В. Я. Тацій (голова) та ін.; НАПрН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 1064 с.
2. Муратова С. О. Судимість у системі інститутів Загальної частини кримінального права України : монографія / С. О. Муратова. – Харків : Право, 2017. – 272 с.
3. Муратова С. О. Функції судимості в системі інститутів кримінального права / С. О. Муратова // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. : В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 29. – С. 198-207
4. Муратова С. О. Зняття судимості: підстави, умови та порядок / С. О. Муратова // Публічне право. – 2015. – № 3. – С. 226-234
5. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121204834>
6. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130409839>
7. <https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-initsiiuie-zakonodavchi-zminy-dlia-posylennia-zakhystu-prav-osib-iaki-utrymuvalysia-v-nenalezhnykh-umovakh-v-ustanovakh-poperednoho-uviaznennia-abo-vykonannia-pokaran>

Александренко О.В.

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології Національної академії внутрішніх справ

Женунтій В.І.

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА СВОБОДУ СВІТОГЛЯДУ І ВІРОСПОВІДАННЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтею 35 Конституції України проголошено і гарантується кожному громадянину нашої країни право на свободу світогляду і віросповідання. Вказане право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [1, с. 13].

Згідно частини другої вказаної статті Основного Закону реалізація цього права визнається правомірною за умови, що вона не перешкоджає охороні громадського порядку, а так само не посягає на здоров'я і моральність населення, права і свободи інших людей [1, с. 13].

Предметне дослідження порушеного питання почнемо із вказівки на певне, більш досконале вітчизняне законодавство про кримінальну відповідальність за посягання на аналізовані права і свободи громадян із вступом у дію з 1 вересня 2001 року нового Кримінального кодексу (далі - КК) України порівняно з тими правовими підставами, які були закріплені у КК України 1960 року. Достатньо зазначити, що навіть станом на 1 січня 2001 року, тобто із

врахуванням наявних можливостей щодо змін і доповнень чинного КК, кримінальне законодавство України містило лише дві статті, об'єктом посягання в яких виступали аналізовані суспільні відносини та які (ці статті) було поміщено у різні розділи Особливої частини КК. Так, у главі IV “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина” містилась стаття 139, за якою передбачалася відповідальність за перешкоджання відправленню релігійних обрядів, які не порушували громадського порядку і не супроводжувались замахом на права громадян (покарання - виправні роботи на строк до шести місяців або громадська догана) [2, с. 84]. У главі X “Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я” містилась стаття 209, яка передбачала правові підстави настання відповідальності за посягання під приводом виконання релігійних обрядів шляхом організації або керівництва групою, діяльність якої, що здійснювалася під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, була поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю громадян або статевою розпустою (покарання - позбавлення волі на строк до п'яти років) [2, с. 131].

Зазначимо також, що за обома вказаними статтями КК відповідальність передбачалася лише за відповідні прості склади злочинів. У КК України 2001 року питання кримінально-правової охорони свободи світогляду і віросповідання громадян України отримали дещо інше вирішення. По-перше, кількість статей, за якими передбачається кримінальна відповідальність за вказані правопорушення, зросла до чотирьох. По-друге, усі ці статті (178-181) включено до розділу V Особливої частини КК “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина”. І, по-третє, по двох з них (статті 178 і 179) відповідальність передбачена за прості склади кримінальних правопорушень, а інші дві статті (180 та 181) включають відповідальність й за вчинення кваліфікованих складів злочинів. Так, об'єктивна сторона діяння, караного за статтею 178 КК, полягає у пошкодженні чи зруйнуванні релігійних споруд або культового будинку, а караного за статтею 179 КК - у незаконному утримуванні або знищенні релігійних святинь. За частиною 1

статті 180 КК караним є незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що зірвало або поставило під загрозу зриву релігійний обряд, а за частиною 2 цієї статті - примушування священнослужителя шляхом фізичного чи психічного насильства до проведення релігійного обряду. Частиною 1 статті 181 КК передбачається кримінальна відповідальність за організацію або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою. За частиною 2 статті 181 КК караними є передбачені частиною 1 статті 181 діяння, поєднані із втягуванням в діяльність групи неповнолітніх [3, с. 122-124].

Особливістю регулювання заходами кримінально-правового характеру суспільних відносин у вказаній сфері є те, що на протязі більш ніж двадцятирічного періоду дії нового кримінального законодавства до аналізованих кримінально-правових норм тричі вносилися зміни та доповнення, що стосувалися не диспозицій цих норм, а їх санкцій. Так, Законом України № 270-IV від 15 квітня 2008 року “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності” були встановлені більш гуманні санкції при вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтями 178 та 179 КК, які включали громадські роботи на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин, або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років. Одночасно розміри штрафу, що передбачався, так само як і тривалість позбавлення волі, були залишені без змін [4].

Законом України № 2617-VIII від 22 листопада 2018 року “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень” в санкціях окремих з числа аналізованих статей КК внесено також наступні зміни: а) розміри штрафу в санкціях статей 178 та 179 КК були визначено у нових межах, а саме “від однієї тисячі до чотирьох тисяч”; б) за діяння, що підпадають під ознаки ч. 1 статті 180 КК розміри штрафу встановлені у межах від однієї тисячі до

трьох тисяч, а також доповнено перелік видів покарань позбавленням волі на строк до двох років; в) нова редакція санкції частини другої статті 180 КК передбачала покарання у вигляді штрафу до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк [5].

Законом України № 3342-ІХ від 23 серпня 2023 року “Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань” із санкцій аналізованих статей КК виключено такий вид покарання, як “арешт на строк до шести місяців” із заміною його новим видом покарання “пробаційний нагляд”; при цьому за статтями 178, 179 і частиною 2 статті 180 КК пробаційний нагляд за вироком суду може бути встановлений на строк до трьох років, а за частиною 1 статті 180 КК - на строк до двох років [6].

Як впливає із викладеного, безперечною метою змін і доповнень, що вносилися до санкцій аналізованих статей КК, є подальша гуманізація кримінальних покарань. Разом з тим, як ми вважаємо, ця мета має досягатися також за допомогою удосконалення диспозицій аналізованих кримінально-правових норм.

Теоретичний аналіз структури та змісту вказаних статей КК та їх співставлення з такими ж ознаками інших статей КК дозволяє звернути увагу хоча б на наступні недоліки, що містяться у диспозиціях аналізованих кримінально-правових норм. Так, статтею 180 КК передбачено правові підстави настання кримінальної відповідальності за два таких правопорушення: 1) незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що потягло конкретні негативні наслідки; 2) примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду. Вважаємо, що ці діяння повинні визнаватися підставами для їх кваліфікації за самостійними статтями КК України. У зв'язку з цим слушно виникають наступні питання: 1) Чому за статтями 178 та 179 КК кримінальна відповідальність не диференціюється в

залежності від суми завданої шкоди? або 2) Чому за частиною 2 статті 181 КК кваліфікуються діяння, поєднані із втягуванням в діяльність групи як неповнолітніх, так і малолітніх?

Безперечно, що підставою для внесення відповідних змін повинні бути результати практичного предметного дослідження.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 30 вересня 2016 р. : (Офіц. Текст). - К.: Паливода А.В., 2016. 76 с.

2. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах. - К.: Юрінком Інтер, 2001. 800 с.

3. Кримінальний кодекс України : Офіц. видання. - К.: Видавничий Дім “Ін-Юре”, 2001. - 400 с.

4. Законом України № 270-VI від 15 квітня 2008 року “Про внесення змін URL: гуманізації кримінальної відповідальності”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17#Text>. (дата звернення 10.07.2025).

5. Законом України № 2617-VIII від 22 листопада 2018 року “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень” URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>. (дата звернення 10.07.2025).

6. Законом України № 3342-IX від 23 серпня 2023 року “Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань” . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення 10.07.2025).

Расторгуєва Н.О.

*Інспектор відділу запобігання корупції
ГУНП в Харківській області, аспірантка
Харківського національного університету
внутрішніх справ*

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Верховенство права є однією з фундаментальних цінностей, що лежать в основі сучасного демократичного суспільства та гарантують дотримання і захист прав і свобод громадян. У межах дотримання принципу верховенства права, всі державні органи та посадові особи здійснюють свої повноваження виключно в рамках, встановлених Конституцією та законами, і не можуть виходити за їх межі, навіть під приводом досягнення соціально значущих цілей. Водночас, верховенство права вимагає, щоб усі нормативні дії, рішення або заходи, що вживаються державними органами, відповідали загальновизнаним демократичним цінностям та міжнародним стандартам у сфері прав людини [1]. Отже, верховенство права – це не лише формальне юридичне зобов'язання діяти в рамках закону, а насамперед є універсальною нормою цивілізації, яка втілює рівновагу між державною владою та свободою людини, гарантує стабільність правового порядку, зміцнює довіру до державних інститутів і слугує основою демократичного розвитку суспільства.

Торкаючись вітчизняного розуміння принципу верховенства права, слід акцентувати увагу на тому, що в національній правовій практиці та юриспруденції він пройшов ряд змін до розуміння цієї категорії. Вперше в Україні цей принцип закріплений на найвищому рівні в 1996 році у Конституції України [2], стаття 8 якої встановлює, що в Україні визнається і застосовується принцип верховенства права. Це положення є основою для розвитку української правової системи відповідно до європейських демократичних стандартів.

У подальшому, у монографії С. Головатого [3] цей термін тлумачиться як «правовладдя», що краще відповідає буквальному перекладу англійського виразу «*the rule of law*». У національній правовій практиці цей термін закріпився у значенні «верховенство права», але його значення фактично стосується таких понять, як «верховенство права» або «авторитет права».

Важливим кроком у формуванні офіційного тлумачення цього принципу стало рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року [4]. У своєму рішенні, суд не лише визнав верховенство права однією з підвалин конституційного ладу, але й роз'яснив його значення. Зокрема,

він підкреслив, що верховенство права – це першість права в суспільстві, що вимагає від держави застосовувати цей принцип у своєму законодавстві та правозастосуванні. Конституційний Суд підкреслив, що верховенство права не обмежується законодавством, а охоплює й інші механізми соціального регулювання – моральні норми, традиції та звичаї, які легітимізовані суспільством і відображають його культурний та історичний розвиток. За такого підходу, верховенство права можна розглядати не лише як формально-правовий принцип, а й як аксіологічний принцип, тісно пов'язаний із поняттям справедливості.

Ця концепція була розвинена в галузевому законодавстві. На нормативному рівні правова природа верховенства права була вперше визначена у статті 6 Кодексу адміністративного процесу України [5]. Це положення забезпечило систематичне застосування принципу в адміністративному судочинстві та створило механізми його застосування у сфері захисту прав людини та основних свобод.

Таким чином, принцип верховенства права відіграє центральну роль у сучасній правовій системі України і є одночасно конституційною цінністю, догматичним орієнтиром та практичним інструментом захисту прав і свобод людини. В українській правовій практиці це поняття часто називають «верховенством права», що краще відображає суть англійського терміна та підкреслює верховенство права над будь-якою формою свавільної влади. Українська Конституція закріпила цей принцип у статті 8 і надала йому статус загальної основи верховенства права. Подальший розвиток відбувся завдяки Конституційному Суду України, який у своєму рішенні № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року наголосив на важливості верховенства права як принципу суспільства, що вимагає його впровадження в законодавстві та державній правозастосовній діяльності. Важливим аспектом в цьому визначенні стало усвідомлення того, що право не обмежується законодавчими нормами, а також включає моральні принципи, традиції та звичаї, які легітимізовані суспільством і втілюють ідею справедливості. Завдяки такому підходу принцип верховенства права

набуває аксіологічного виміру, поєднуючи правові та моральні компоненти. Пізніше цей принцип був визначений у Кодексі адміністративного судочинства України, стаття 6 якого розкрила його юридичну природу. Отже, верховенство права в Україні є багатограним поняттям: воно закріплене в Конституції, тлумачиться в наукових доктринах, у рішеннях Конституційного Суду України і, водночас, застосовується в галузевому законодавстві. Саме ця складність забезпечує його ефективність у функціонуванні демократичної держави, гарантує права і свободи громадян та зміцнює довіру до системи правосуддя.

Список використаних джерел:

1. What is the rule of law?. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/what-rule-law_en#what-defines-the-rule-of-law
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
3. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 3: Верховенство права: український досвід. С. 1277–1747.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : Рішення Конституційного суду України; Окрема думка від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#top>
5. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

Самощенко І.В.

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правової політики Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ВИДИ ЗЛОЧИННИХ (ПРОТИПРАВНИХ) ОБ'ЄДНАНЬ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ ІТАЛІЇ

Для кримінального права Італії найбільш типовими проявами видів кримінально протиправних об'єднань можна визнати:

1. злочинне об'єднання /асоціація/ (ст.416 CP),
2. «мафіозне об'єднання» /асоціація/ (ст.416-bis CP),
3. протиправне угруповання проти держави (Книга 2, Розділ1, Глава I, ст.ст.270, 270-bis, 271, 273 CP),
4. протиправні угруповання проти держави (Книга 2, Розділ1, Глава II, ст.ст.304- 307 CP,
5. наркокартелі (ст. 74 D.P.R. 309/1990).

Найбільш поширена їх частка передбачена за Кримінальним кодексом (Codice Penale) [1], інші – у спеціальних законах.

1. У ст. 416 CP встановлено поняття «*criminale associazione*» – злочинне об'єднання (асоціація). Саме тут закріплюється положення кримінально-правової норми, що передбачає один із базових складів кримінального правопорушення щодо спільного вчинення кримінального правопорушення [2, с.3]. В рамках його меж можна розрізнити два види кримінально-протиправних об'єднань:

-Так звана «звичайна» злочинна асоціація (*Associazione per delinquere*). Вона виникає тоді, коли три або більше людей, що підготують, утворять чи організують асоціацію, об'єднуються для вчинення кількох злочинів. Покарання за такий злочин становить – від 3 до 7 років позбавлення волі (ч. 1 ст. 416 CP). В той же час, за сам факт участі у змові становить покарання від 1 до 5 років позбавлення волі (ч. 2 ст. 416 CP),

- Збройна злочинна асоціація (*Associazione armata*). Вона передбачена у ч. 4 ст. 416 CP у якості кваліфікованого виду злочинної асоціації. Так, якщо об'єднання має зброю або вибухові речовини, навіть приховані, карається позбавленням волі від 5 до 15 років.

Також, покарання може бути посилено і у випадку коли кількість спільників об'єднання становить 10 чи більше осіб (ч. 5 ст. 416 CP).

2. Мафіозне об'єднання (асоціація) (Associazione di tipo mafioso) щодо ст. 416-bis CP – має місце, коли його члени використовують силу залякування і, як наслідок, стан підпорядкування та мовчання для скоєння злочинів, а також з метою прямого чи непрямого отримання управління чи іншого контролю за економічною діяльністю, концесіями, дозволами, контрактами та державними послугами, або для отримання несправедливого прибутку чи переваг для себе чи інших осіб, або інших осіб під час виборів. Мафіозне об'єднання складається з трьох або більше осіб, що підлягають покаранню від 10 до 15 років позбавлення волі. Особи, які сприяють, керують або організують таке об'єднання, караються позбавленням волі від 12 до 18 років.

Об'єднання вважається озброєним, якщо його учасники для досягнення цілей об'єднання мають доступ до зброї або вибухових речовин, навіть якщо вони приховані або зберігаються на складі (ч. 4 ст. 416-bis CP). Учасники мафіозного озброєного об'єднання караються позбавленням волі від 12 до 20 років, а керівники, організатори або ті, хто сприяє такому об'єднанню підлягають покаранню від 15 до 26 років.

Положення ст. 416-bis CP поширюються також на Каморру, Ндрангету та інші об'єднання (асоціації), як би вони не називалися на місцевому рівні, у тому числі іноземні, які, користуючись силою залякування асоціативних зв'язків, переслідують цілі, що відповідають цілям об'єднань мафіозного типу,

3. Підривні організації (Associazioni sovversive) зазначені у ст. 270 CP – а саме, будь-яка особа, яка на території держави сприяє створенню, утворює, організує або керує організаціями, які мають на меті і здатні насильно підірвати економічний чи громадський порядок, встановлений у державі, або насильно придушити політичний та правовий порядок держави. Покарання за вказані дії призначається в межах від 5 до 10 років позбавлення волі. Участь в цих організаціях, карається позбавленням волі на строк від 1 до 3 років,

- Об'єднання, створені з метою тероризму, включаючи міжнародний тероризм, або підлив демократичного ладу (Associazioni con finalita' di terrorismo anche internazionale o di eversione dell'ordine democratico) регламентуються у

ст. 270-bis CP - як, будь-яка особа, що заохочує, створює, організовує, керує або фінансує об'єднання, які мають намір здійснювати акти насильства з метою тероризму або підриву демократичного ладу. Дана норма закону застосовується і тоді, коли ці акти насильства спрямовані проти іноземної держави, установи чи міжнародної організації. Покарання для таких осіб встановлено у виді позбавленням волі на строк від 7 до 15 років. Участь у таких об'єднаннях карається позбавленням волі на строк від 5 до 10 років,

- Антинаціональні об'єднання (*Associazioni antinazionali*) – ст. 271 CP – тобто, будь-яка особа, яка, за винятком випадків, передбачених попередньою статтею, підготовляє на території держави, засновує, організує або спрямовує об'єднання, які мають на меті здійснення або здійснюють діяльність, спрямовану на знищення або придушення національних почуттів, карається позбавленням волі на строк від 1 до 3 років. Участь у таких об'єднаннях карається позбавленням волі на строк від 6 місяців до 2 років,

- Незаконне створення асоціацій міжнародного характеру (*Illecita costituzione di associazioni aventi carattere internazionale*) – ст. 273 CP має місце коли, будь-яка особа, яка без дозволу уряду сприяє, створює, організовує або керує міжнародними асоціаціями, організаціями чи інститутами або їх філіями на території держави. Покаранням за створення такої асоціації є позбавленням волі на строк до 6 місяців або штраф.

4. Політична змова шляхом угоди (*Cospirazione politica mediante accordo*) – ст. 304 CP - кілька осіб вступають у змову з метою скоєння одного із злочинів, перелічених у ст. 302 (підбурювання до вчинення злочину, передбаченого 1 та 2 Главами). Учасники змови караються позбавленням волі на строк від 1 до 6 років,

- Політична змова шляхом співтовариства (*Cospirazione politica mediante associazione*) – ст. 305 CP - три або більше осіб вступають у змову з метою скоєння одного із злочинів, перелічених у ст. 302, особи, які сприяють, створюють або організують об'єднання, караються позбавленням волі на строк від 5 до 12 років. За сам факт участі в об'єднанні покарання становить позбавлення

волі на строк від 2 до 8 років. Покарання посилюються, якщо метою об'єднання є скоєння двох чи більше злочинів, перелічених вище,

- Збройна банда (*Banda armata: formazione e partecipazione*) – ст. 306 СР – якщо для скоєння одного із злочинів, перелічених у ст. 302, створюється озброєна банда, то особи, які сприяють або організують її, підлягають позбавленню волі на строк від 5 до 15 років. За сам факт участі у збройній банді покарання становить позбавлення волі на строк від 3 до 9 років,

- Сприяння учасникам змови або збройної банди (*Assistenza ai partecipanti di cospirazione o di banda armata*) – ст.307 СР - коли будь-яка особа, яка, за винятком випадків співучасті у злочині чи приховування, надає притулок або їжу, гостинність, транспортні засоби чи засоби зв'язку будь-якій із осіб, які беруть участь у змові чи банді, карається позбавленням волі на строк до 2 років. Покарання збільшується, якщо допомога надається систематично [3, с.257].

5. Спеціальні норми щодо наркокартелів та злочинних об'єднань у сфері наркотиків містяться не в КК Італії, а в Законі про наркотики – D.P.R. 309/1990 (*Testo Unico in materia di stupefacenti e sostanze psicotrope*). Отже, у ст. 74 D.P.R. 309/1990 – «Асоціація з метою незаконного обігу наркотиків» (*Associazione finalizzata al traffico illecito di sostanze stupefacenti o psicotrope*) вказується, що наркокартелями є об'єднання із більш ніж двох осіб, яке створене з метою незаконного виробництва, транспорту, ввезення, вивезення, продажу, збуту чи посередництва у торгівлі наркотиками. Це спеціальний вид злочинного об'єднання, аналогічний загальному складу «*mafia-type association*» (art. 416-bis СР), але обмежений саме сферою наркоторгівлі. Покарання організаторам та керівникам наркокартелю встановлено у виду позбавлення волі від 20 до 30 років, учасникам - від 10 до 20 позбавлення волі.

Список використаних джерел:

1. Legislation. Criminal codes. URL: <https://legislationline.org/Italy>
2. Шостко О.Ю. Досвід протидії організованій злочинності в Італії // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2013. – №1(7). – С.1-13.

З. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048с.

Трибуна аспірантів та студентів

Граб А.В.

аспірант кафедри кримінально-правової політики та кримінального права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОНФІСКАЦІЯ МАЙНА ЯК НЕ ОBOB'ЯЗКОВЕ ДОДАТКОВЕ ПОКАРАННЯ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗБАГАЧЕННЯ: DE LEGE FERENDA

Санкція ст. 368-5 Кримінального кодексу України (далі – КК України), якою наразі встановлена кримінальна відповідальність за незаконне збагачення, передбачає основне покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років, та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю як обов'язкове додаткове покарання на строк до трьох років. Враховуючи положення ст. 12 КК України, відповідний делікт належить до тяжких злочинів. Проте санкція ст. 368-5 КК України не передбачає такого додаткового виду покарання, як конфіскація майна, незважаючи на те, що відповідно до ч. 2 ст. 59 КК України конфіскація майна (як покарання) встановлюється, зокрема, за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, й може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу [1]. Тому, якщо незаконне збагачення є саме корисливим деліктом, вважаємо за потрібне встановити, чи дійсно вибір законодавця не закріплювати такий вид додаткового покарання у санкції ст. 368-5 КК України, як конфіскація майна, є обґрунтованим та важеним рішенням.

Під корисливими спонуканнями слід розуміти бажання винного одержати внаслідок вчинення злочину матеріальні блага для себе або інших осіб, одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків або досягти іншої матеріальної вигоди. У випадку, коли ні досудовим слідством, ні судом наявності в особи корисливого мотиву при скоєнні злочину не встановлено, застосування додаткової міри покарання у виді конфіскації майна навіть за умови, що воно передбачене санкцією статті як обов'язкове, є безпідставним [2, с. 8; 3]. Незаконне збагачення є саме тим злочином, який характеризується корисливим мотивом [4, с. 27].

Враховуючи положення ч. 1 ст. 65 КК України, суд при призначенні покарання має виходити не тільки з меж караності діяння, встановлених у відповідній санкції статті Особливої частини КК України, а й з тих норм Загальної частини КК України, в яких регламентуються цілі, система покарань, підстави, порядок та особливості застосування окремих його видів, а також регулюються інші питання, пов'язані з призначенням покарання, здатні вплинути на вибір (обрання) судом певних його виду й міри, в тому числі й тих положень, що передбачені ч. 2 ст. 59 КК України [5, с. 26].

Зауважимо, що ст. 368-2 КК України «Незаконне збагачення», перед визнанням її неконституційною Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 59 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 368-2 Кримінального кодексу України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 у справі № 1-135/2018, передбачала в санкції кожної з її частин конфіскацію майна як обов'язкове додаткове покарання. Тоді як чинна ст. 368-5 КК України, яка фактично прийшла їй на зміну, такого виду покарання вже не містить.

Так, В. М. Дубас, розглядаючи відсутність конфіскації майна як виду кримінального покарання у санкції ст. 368-5 КК України, називає це «промахом» законодавця, та пропонує внести зміни як до ч. 1 ст. 59, так і до самої ст. 368-5 КК України, щоб остання прямо передбачала обов'язкове додат-

кове покарання у виді конфіскації майна [6, с. 54, 287]. Передбачити процедуру конфіскації майна за незаконне збагачення пропонує й А. О. Наумова, на підставі аналізу джерел кримінального права зарубіжних країн в яких встановлена кримінальна відповідальність за досліджуваний делікт [7, с. 61]. Головне юридичне управління Верховної Ради України (далі – ВРУ), при розгляді законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» (реєстр. № 1031 від 29.08.2019 р.) також зазначило, що «незрозуміло, чому особі, яка буде визнана винною у вчиненні відповідного суспільно небезпечного діяння (незаконного збагачення), не може бути призначене додаткове покарання у виді конфіскації майна» [8].

Принагідно зауважимо, що в 2023 році до ВРУ було подано законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану» (реєстр. № 9029 від 17.02.2023 р.). Відповідно до положень проекту, ст. 368-5 КК України пропонується доповнити новою частиною: «2. Ті самі дії, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану, – карається позбавленням волі на строк від семи до двадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна або без такої» [9].

Пропозиція «повернути» до ст. 368-5 КК конфіскацію майна як не обов’язкове додаткове покарання хоч і є вдалою, оскільки додатково продемонструє службовим особам те, що за результатами незаконного збагачення з високою ймовірністю їх майно буде примусово і безоплатно вилучено у власність держави, але викладена в суперечливий спосіб. Зокрема, вказівка на вчинення незаконного збагачення «в умовах воєнного чи надзвичайного стану» передбачає посилення відповідальності за будь-які прояви цього делікту, вчинені у відповідних умовах, незалежно від місцевості та обставин

їх скоєння, тобто того, чи були ці прояви безпосереднього пов'язані з використанням умов воєнного стану. Ці факти могли б впливати на кваліфікацію лише тоді, коли б в оновлених статтях КК України про корупційні злочини вказувалося на «використання таких умов», що згадується у п. 11 ч. 1 ст. 67 КК. Пропоноване у законопроекті формулювання «в умовах воєнного або надзвичайного стану» позбавляє правозастосувачів простору для маневрів, тобто диференційованої кримінально-правової оцінки, що базується на різних способах тлумачення кримінального закону [10, с. 62-65].

Втім, правозастосовна практика відобразила інший підхід. Зокрема, Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 722/594/22 від 15.01.2024 року залишила без задоволення касаційну скаргу захисника та зазначила, що за ч. 4 ст. 185 КК України кримінальна відповідальність передбачена за вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного або надзвичайного стану на території, на якій він введений, а «вчинення злочину з використанням умов воєнного стану» (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України) як обставина, що обтяжує покарання, може бути врахована судом лише в аспекті індивідуалізації кримінальної відповідальності [11]. Попри це слід пам'ятати, що особи, які використали фактичні обставини воєнного чи надзвичайного стану, і особи, які вчинили злочини за звичайних обставин, знаходяться у суттєво різному становищі. Призначене судом покарання повинно відповідати ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення та враховувати особу винного, тобто бути справедливим [12].

Тотальна нетерпимість до корупції, шкода авторитету органів влади та місцевого самоврядування, умови воєнного стану – усе це разом із іншими чинниками робить незаконне збагачення держслужбовців особливо зухвалим кримінальним правопорушенням, яке вимагає встановлення того виду покарання за його вчинення, яке матиме належний превентивний та відновлювальний ефект. Разом із цим не можна ігнорувати застереження Ю. А. Пономаренка: щоб уникнути необґрунтованого обмеження прав осіб, які є

членами сім'ї, родичами чи близькими особами засуджених, законодавець визначаючи караність кримінальних правопорушень має передбачати в кримінальному законі лише ті види покарань, обмежувальний зміст яких мінімально зачіпає права не засудженої особи. Сказане, зокрема, є вагомим аргументом проти можливості встановлення покарання у вигляді конфіскації майна [13, с. 405]. Втім, для осіб, які незаконно збагатилися, питання виживання (їх та близьких до них осіб) після звільнення часто стоїть менш гостро, ніж для «дрібних злочинців», адже перші, ймовірно, додатково приховали значні активи, які не вдасться виявити відповідним органам.

Водночас поширена світова тенденція до заміни конфіскації майна як такого собі «тотально-феодалного» покарання спеціальною конфіскацією на перший погляд видається обґрунтованою, але не для України, яка з 19 лютого 2014 року перебуває у стані війни. Так, із першого ж вироку за ст. 368-5 КК України відомо, що посадовець незаконно збагатився на 98 441 633 грн 10 коп [14], така значна сума яскраво ілюструє зухвалість корупціонерів та масштаби незаконного збагачення.

Враховуючи вищевикладене, у випадку доповнення санкції ст. 368-5 КК України таким додатковим факультативним покаранням, як конфіскація майна, за допомогою юридичної конструкції «з конфіскацією майна або без такої», положення п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України дозволять суду призначити конфіскацію майна (як покарання) лише у тих випадках, якщо незаконне збагачення було вчинене з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій. При цьому інші обставини кримінального провадження, такі як сума необґрунтованих активів, посада винного тощо хоч і не належать до обтяжуючих у розумінні ч. 1 ст. 67 КК України, проте будуть враховуватись судом при призначенні покарання, в тому числі при ухваленні рішення про (не)застосування конфіскації майна для винних у незаконному збагаченні осіб. Це, принаймні, дозволить диференціювати від-

повідальність між тими, хто цинічно наживається під час війни з використанням відповідних умов, та тими, чії дії не були безпосередньо пов'язані з такими умовами.

Таким чином, доповнення санкції ст. 368-5 КК України конфіскацією майна саме у виді додаткового факультативного покарання є необхідним кроком на шляху до посилення ефективності кримінально-правової протидії латентній корупції, що засвідчить нетерпимість держави до корупційних зловживань, та змістовно узгоджуватиметься з ч. 2 ст. 59 КК України. Водночас запровадження такого виду покарання у необов'язковому виді дозволить уникнути необґрунтованого обмеження прав третіх осіб, адже суд матиме можливість не застосовувати конфіскацію майна як покарання, якщо встановить, що це призведе до невинуватеного порушення їхніх прав. Крім того, призначення конфіскації майна (як покарання) можливе лише за умови доведення у кримінальному провадженні наявності корисливого мотиву, що додатково підкреслює значення індивідуалізації покарання як кримінально-правового принципу.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 24.09.2025).
2. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо призначення покарання / упоряд.: канд. юрид. наук В. В. Щепоткіна; відпов. за вип.: канд. юр. наук Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. 21 с.
3. Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 листоп. 2018 р. у справі № 418/689/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720745> (дата звернення: 24.09.2025).
4. Тютюгін В. І. Новели кримінального законодавства щодо посилення відповідальності за корупційні злочини: вирішення проблеми чи проблеми для вирішення. *Юридичний вісник України*. 2010. № 2. С. 25–31.
5. Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.

6. Дубас В. М. Кримінально-правові засоби протидії корупційним кримінальним правопорушенням в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право». Львів, 2023. 319 с.
7. Наумова А. О. Впровадження положень зарубіжного антикорупційного законодавства щодо незаконного збагачення в Кримінальний кодекс. *Міжнародний кримінальний суд і Україна: шлях до справедливості*: матеріали міжнар. круглого столу (м. Харків, 23 квіт. 2025 р.). Харків, 2025. С. 59–61.
8. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради України до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» № 1031 від 29.08.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1031&skl=10 (дата звернення: 24.09.2025).
9. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану» № 9029 від 17.02.2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41372> (дата звернення: 24.09.2025).
10. Граб А. В. Аналіз законопроєкту щодо посилення кримінальної відповідальності за корупційні злочини, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану (на прикладі незаконного збагачення). *Трансформація законодавства в умовах воєнного стану та післявоєнного часу: стан та перспективи*: збірник тез доп. та пов. за матеріалами круглого столу (м. Харків, 17 березня 2023 р.). Харків, 2023. С. 62–65. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/17.03.2023.pdf (дата звернення: 24.09.2025).
11. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 січ. 2024 р. у справі № 722/594/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116446106> (дата звернення: 24.09.2025).
12. Ухвала колегії суддів Першої палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26 верес. 2023 р. у справі № 722/594/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113817283> (дата звернення: 24.09.2025).
13. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
14. Вирок Вищого антикорупційного суду від 29 трав. 2024 р. у справі № 991/3773/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119385381> (дата звернення: 24.09.2025).

IUS PUNIENDI В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ: ПРАВОВІ МЕЖІ ТА ГАРАНТІЇ НЕДОПУЩЕННЯ СВАВІЛЛЯ

У системі публічної влади України дискреційні повноваження Національної поліції є одним із ключових інструментів оперативного реагування на суспільні виклики. Водночас відсутність чітко окреслених законодавчих меж їх реалізації створює ризики свавільного використання владних повноважень, що може призвести до порушення прав і свобод людини та зниження рівня довіри до правоохоронних органів. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах правового режиму воєнного стану.

Поняття «**ius puniendi**» — латинський юридичний вислів, що використо-
вується для позначення санкційних повноважень держави [2]. Поняття «**ius
puniendi**» означає виключне право держави застосовувати покарання або сан-
кції, яке реалізується виключно в межах законодавства та під суворим контро-
лем судових органів. Водночас держава підкоряється загальній правовій сис-
темі, дотримуючись принципів «*nullum crimen sine lege*» (немає злочину без
закону) та «*nulla poena sine legale iudicio*» (немає покарання без законного су-
дового розгляду). Судді та суди здійснюють застосування покарань, передба-
чених законом. У законодавстві закріплено дві системи каральних повнова-
жень: кримінально-правову та адміністративно-санкційну.

Матеріальні обмеження «**ius puniendi**» полягають у тому, що втручання
держави у свободи людини допустиме лише в межах, необхідних для забезпе-
чення функціонування держави. Право переслідувати та карати злочинну по-
ведінку належить виключно судовій владі, а його основною метою є реінтег-

рація засудженої особи в суспільство та запобігання повторенню злочину. Водночас правоохоронні органи, зокрема поліція, реалізують свої повноваження лише в межах закону та із суворим дотриманням прав людини.

У цьому контексті особливе значення набувають дискреційні повноваження поліції, які є безпосереднім інструментом реалізації права держави на покарання.

Дискреційні повноваження – сукупність прав та обов’язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених нормативно-правовим актом, проектом нормативно-правового акту [3].

У практиці Національної поліції вони реалізуються під час застосування превентивних заходів, примусу, адміністративного впливу, а також під час проведення процесуальних дій у кримінальних провадженнях. **Наприклад ст. 34 ЗУ «Про Національну поліцію» вказує на те, що:** «Поліцейський для здійснення поверхневої перевірки...якщо існує достатньо підстав вважати, що...[1]», є **нагальним прикладом оцінного формулювання**, яке створює **широке дискреційне поле** для дій працівників поліції, що дозволяє правоохоронцям **самостійно оцінювати ситуацію**, спираючись на власну суб’єктивну оцінку поведінки особи.

У країнах ЄС, зокрема Німеччині, закріплено принцип «дискреція в межах права», а саме у ч. 3, р. 1, п. 40 Закону про адміністративне провадження Баден-Вюртембергу (Verwaltungsverfahrensgesetz für Baden Württemberg): «Якщо орган влади уповноважений діяти на власний розсуд, він повинен здійснювати свої дискреційні повноваження відповідно до мети надання повноважень та в межах встановлених законом повноважень [4].», що передбачає чітке обмеження розсуду посадових осіб законодавчими рамками.

Міжнародний досвід, зокрема практика Європейського суду з прав людини, засвідчує, що будь-яке обмеження прав людини в межах реалізації *ius puniendi* повинно мати чітку правову підставу, бути необхідним у демократичному суспільстві та пропорційним легітимній меті. Цей підхід базується на триступеневій відповідності, яка є ключовим інструментом у практиці ЄСПЛ. Відповідний тест застосовується у низці резонансних справ, зокрема *Vavříčka* та інші проти Чехії (2021), *E.S.* проти Австрії (2018) та інших, забезпечуючи системний підхід до оцінки законності обмежень прав людини.

Обмеження прав людини повинні відповідати трьом ключовим вимогам: бути передбаченими законом (*prescribed by law*); мати легітимну мету (*legitimate aim*); бути необхідними у демократичному суспільстві та пропорційними цій меті (*necessary in a democratic society and proportionate*).

Наявність у законодавстві значної кількості оціночних понять дає можливість для суб'єктивної оцінки, що у ряді випадків може трансформуватися у перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК України) чи зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України).

Серед оціночних понять, що формують широке поле для суб'єктивного тлумачення в українському законодавстві, зокрема в контексті діяльності поліції, варто виокремити такі:

1. «Очевидні ознаки» – це формулювання часто використовується в статтях, що регулюють затримання або застосування превентивних заходів. Воно залишає простір для індивідуального трактування того, що саме є очевидним, що може призвести до зловживань та необґрунтованого втручання в права людини.

2. «Необхідність» та «пропорційність» застосування сили. Хоча ці принципи закріплені в законодавстві, їх застосування на практиці вимагає суб'єктивної оцінки правоохоронцем. Наприклад, поліцейський має вирішити, чи є застосування конкретного рівня сили необхідним та пропорційним у відповідь на поведінку особи. Нечіткі критерії для такої оцінки можуть призводити до перевищення повноважень.

Ці та інші оціночні поняття створюють умови для того, щоб правозастосовні органи, зокрема поліція, діяли на власний розсуд, а не за чітко визначеною процедурою. Це підкреслює нагальну потребу в ефективному судовому контролі та механізмах оскарження дій поліції.

В українській судовій практиці нерідко розглядаються справи, пов'язані з перевищенням або неналежним використанням дискреційних повноважень правоохоронними органами. Хоча систематизованих публічних прикладів зловживань обмаль, можна виокремити типові ситуації, які стають предметом судового контролю:

1. Незаконні зупинки транспортних засобів без належних підстав, передбачених ст. 35 Закону України «Про Національну поліцію»;

2. Затримання особи без повідомлення про причини та без дотримання процесуальних гарантій;

3. Необґрунтоване застосування фізичної сили, коли поліцейські посилаються на «опір» або «непокору» як підставу для примусу;

4. Вибіркове правозастосування, коли норми закону реалізуються частково чи упереджено щодо окремих груп осіб або у вибіркових ситуаціях, що може свідчити про наявність елементів зверхнього ставлення або дискримінації;

5. Поверхневі перевірки без достатніх підстав: ст. 34 Закону України «Про Національну поліцію» передбачає можливість проведення таких перевірок «якщо існує достатньо підстав вважати» про наявність певних обставин. Однак ця умова має оціночний характер, що дозволяє поліцейському діяти на підставі власної суб'єктивної оцінки.

Причинами цього є законодавчі прогалини, недостатній рівень службової дисципліни, професійна деформація та слабкість механізмів контролю.

Надання дискреційних повноважень не означає необмежену владу: закон має чітко визначати межі та процедури їх здійснення, щоб запобігти свавілля й забезпечити захист прав людини [5].

Необхідно чітко регулювати оціночні поняття для зменшення суб'єктивності у діяльності поліції, а також підвищувати професійну підготовку поліцейських з акцентом на права людини та законність. Слід удосконалити процедури оскарження дій поліції, забезпечивши швидкий та ефективний розгляд скарг. Таким чином, право «*ius puniendi*» у діяльності поліції має реалізовуватися в суворих межах закону й із неухильним дотриманням прав людини. Лише за умови прозорості, підзвітності та ефективного контролю можна гарантувати справедливе і законне здійснення правоохоронної діяльності, що є ключовою передумовою довіри суспільства.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. — 2015. — № 40–41. — Ст. 379. — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 11.08.2025).
2. АЛГА. Хто є власником *ius puniendi*? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://alga.sotka.cx.ua/ukraincyam/khto-ie-vlasnikom-ius-puniendi.html> (дата звернення: 11.08.2025).
3. Ковальчук А., Коцюбинська Ю. Дискреційні повноваження поліцейських під час запобігання насильству за ознаками статі на територіях ведення бойових дій // (без вихідних даних). — С. 9–12.
4. *Verwaltungsverfahrensgesetz für Baden-Württemberg vom 19. Juli 2005 (LVwVfG), § 40.* URL: <https://dejure.org/gesetze/LVwVfG/40.html> (дата звернення: 11.08.2025).
5. Строга Є.О., Довгалюк Ю.М. Судовий контроль за дискреційними повноваженнями органів публічної влади // Аналітично-порівняльне правознавство : електронне наукове видання. 2022. № 2. С. 188–192. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.36>.

Симиряко Є.В.

слухач Національного університету оборони України

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Збройна агресія російської федерації, що триває з 2014 року та повномасштабне вторгнення 2022 року поставили перед Україною безпрецедентні виклики у сфері національної безпеки та оборони. В цих умовах боєздатність Збройних Сил України, що напряду залежить від рівня військової дисципліни, стала запорукою збереження державності. Як наслідок, інститут кримінальної відповідальності військовослужбовців зазнав фундаментальної трансформації, перетворившись на один із ключових інструментів забезпечення обороноздатності.

Правовою основою для притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності є Розділ XIX Кримінального кодексу України (далі – КК України), який визначає військові кримінальні правопорушення [1]. Їх специфіка полягає у наявності спеціального об'єкта посягання – встановленого законодавством порядку несення військової служби, та спеціального суб'єкта – військовослужбовців, а також військовозобов'язаних і резервістів під час проходження зборів [2].

Ключовим для розуміння еволюції правового регулювання є розмежування понять “особливий період” та “воєнний стан”. Відповідно до Закону України “Про оборону України” від 06.12.1991 № 1932-XII, особливий період – це значно ширше поняття, що настає з моменту оголошення мобілізації або введення воєнного стану та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період [3]. В Україні він діє безперервно з 17 березня 2014 року. Воєнний стан, натомість, є більш інтенсивним правовим режимом. Кримінальний кодекс України використовує ці поняття як самостійні кваліфікуючі ознаки, що свідчить про їх розмежування законодавцем та дозволяє державі гнучко реагувати на рівень загрози [4, с. 192].

До 2014 року норми Розділу XIX КК України відображали реалії мирного часу і передбачали відносно м'які санкції. Початок Антитерористичної операції та введення особливого періоду стали поштовхом до першої хвилі посилення відповідальності. До багатьох статей було додано кваліфікуючу

ознаку “вчинене в умовах особливого періоду”, що автоматично переводило діяння у категорію більш тяжких та передбачало суворіші покарання, переважно у вигляді позбавлення волі.

Повномасштабне вторгнення 2022 року та запровадження воєнного стану стали каталізатором для нового, ще більш інтенсивного етапу трансформації. Було введено нову кваліфікуючу ознаку “вчинене в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці” для таких злочинів, як непокоря (ст. 402 КК України), самовільне залишення військової частини (ст. 407 КК України), дезертирство (ст. 408 КК України) та недбале ставлення до служби (ст. 425 КК України), що передбачало виключно покарання у виді позбавлення волі на тривалі строки [1].

Ці законодавчі зміни корелюють із різким зростанням військової злочинності. За даними Офісу Генерального прокурора, кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби зросла з 1,6 тисячі у 2021 році до 6017 у 2022 році [6]. Навантаження на органи досудового розслідування, зокрема на Державне бюро розслідувань (далі – ДБР), зросло колосально. У 2023 році військові кримінальні правопорушення склали 74,8% від усіх проваджень, що перебували у віданні ДБР, а загальна кількість кримінальних проваджень, які розслідувало ДБР, зросла більш ніж удвічі: з 71 898 у 2023 році до 155 874 у 2024 році [7;8].

Особливості реалізації кримінальної відповідальності в умовах війни торкнулися і процесуального аспекту. Ключовою стала стаття 615 Кримінального процесуального кодексу України, яка запровадила спеціальний режим досудового розслідування. Одним із її центральних положень є надання керівнику відповідного органу прокуратури повноважень слідчого судді у випадках, коли останній не може виконувати свої функції через об’єктивні причини (наприклад, перебування суду на окупованій території) [5]. Також було збільшено строк затримання особи без ухвали слідчого судді до 216 годин та спрощено процедури фіксації слідчих дій [9]. Ці заходи, хоч і є вимушеними, створюють ризики для дотримання належної правової процедури.

Судова система також зіткнулася з безпрецедентними викликами. Багато судів були змушені змінити територіальну підсудність, що ускладнило доступ до правосуддя [10]. За перший рік повномасштабного вторгнення до місцевих судів надійшло понад 4 тисячі кримінальних проваджень, пов'язаних з війною [11]. У своїй практиці суди активно застосовують п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України, який визнає вчинення злочину з використанням умов воєнного стану обставиною, що обтяжує покарання, що свідчить про підвищений ступінь суспільної небезпеки таких діянь [10]. Водночас, суди стикаються зі складними проблемами кваліфікації, а Верховний Суд поступово формує правозастосовну практику з цих питань, намагаючись знайти баланс між вимогами закону та об'єктивними обставинами, в яких опинився військовослужбовець [12].

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що система кримінальної відповідальності військовослужбовців в умовах особливого періоду зазнала фундаментальної трансформації, що проявилось у посиленні матеріальних норм, адаптації процесуальних механізмів та експоненційному зростанні навантаження на правоохоронну та судову системи. Центральним викликом залишається пошук балансу між необхідністю підтримання жорсткої дисципліни та потребою в індивідуалізації відповідальності з урахуванням екстремальних умов війни. Перспективними напрямками для подальших досліджень є розробка стабільної законодавчої моделі, посилення некримінальних інструментів впливу (психологічна підтримка, ротація) та вивчення доцільності створення повноцінної системи військової юстиції підвищення якості правосуддя.

Незаперечним фактом є те, що розв'язання цих завдань неможливе без звернення до фундаментальних теоретичних основ, закладених професором М. І. Пановим. Його праці, зокрема стаття “Основи методології науки кримінального права” та збірка “Проблеми методології науки кримінального права”, стали наріжним каменем для розуміння методології як системи методів та засобів наукового пізнання. Саме його ідеї, викладені у таких роботах, як “Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення криміналь-

ного законодавства” та “Понятійний апарат кримінального права та його науково-практичне значення”, наголошують на важливості системності закону та точності правових норм. Цей науково обґрунтований підхід, що інтегрує діалектичний, формально-логічний та системно-структурний аналіз, має стати дороговказом у побудові збалансованої та ефективної моделі військової юстиції в Україні.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Радутний О. Е. Щодо військових кримінальних правопорушень. Види, особливості правозастосування. URL: <https://radako.com.ua/shhodo-vijskovykh-kryminalnykh-pravoporushen-vydy-osoblyvosti-pravozastosuvannya/>.
3. Закон України “Про оборону України” від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
4. Вартилецька І. А., Шармар О. М. Особливості кваліфікації кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану та особливого періоду. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2021. № 1(15). С. 191-205.
5. Військові злочини: статистика 2021-2022. *Право UA*. URL: <https://pravo-ua.com/crime/vijskovi-zlochyny-statystyka/>.
6. Статистичні дані ДБР за 2023 рік. *Львівський державний університет внутрішніх справ*. URL: http://lsej.org.ua/1_2025/155.pdf.
7. У 2024 році ДБР вдвічі збільшило свої показники порівняно з попереднім роком. *Державне бюро розслідувань*. URL: <https://dbr.gov.ua/news/u-2024-roci-dbr-vdvichi-zbilshilo-svoi-pokazniki-porivnyano-z-poperednim-rokom-byuro-rozslidovalo-majzhe-156-tisyach-kriminalnih-provadzhen>.
8. Особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/aktyal_pytan1_kks/2024_06_11_konferencia_voen_stan.
9. Особливості досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану. *Луганський науково-дослідний інститут судових експертиз*. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/131.pdf.
10. Покарання злочинів в умовах воєнного стану: роз’яснення ВС. *Дебет-Кредит*. URL: <https://news.dtki.ua/law/jurisprudence/75227-pokarannia-zlociniv-v-umovax-voennogo-stanu-roziasnennia-vs>.

11. Голова Ради суддів про роботу судів під час війни. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/466199-golova-radi-suddiv-pro-robotu-sudiv-pid-cas-vijni-konkurs-do-vkks-spravi-sodo-voennih-zlociniv-ta-suddiv-na-fronti/>.

12. Огляд судової практики в кримінальних провадженнях про військові злочини. *ResearchGate*. URL: (https://www.researchgate.net/publication/380483090_OGLAD_SUDOVOI_PRAKTIKI_V_KRIMINALNIH_PROVADZENNAH_PRO_VIJSKOVI_ZLOCINI).

Салтиков Є.О.

слухач 2 курсу Національного університету оборони України

КВАЛІФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ (ст.ст. 407, 408 КК України) В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН та СУДОВОЇ ПРАКТИКИ 2024–2025 рр.

В умовах війни кваліфікація кримінальних правопорушень, особливо самовільного залишення частини – за ст. 407 КК України (далі – СЗЧ) та ст. 408 КК України (далі – дезертирства) – є надзвичайно актуальною проблемою. Держава реагує на зростання таких випадків суперечливо. З одного боку, суди посилюють відповідальність, що підтверджується практикою Верховного Суду 2024–2025 років. З іншого – законодавець створює тимчасові механізми, які дозволяють військовим повернутися на службу без кримінального переслідування. Такий підхід створює правову напругу. Посилення санкцій та обмеження можливості суддів призначати більш м'яке покарання суперечить самій ідеї повернення та ставить під загрозу конституційні принципи справедливого та індивідуального покарання.

Фундаментом для кваліфікації будь-яких кримінальних правопорушень, включно з військовими, є положення Загальної частини КК України. Вони встановлюють універсальні стандарти, що забезпечують єдність правозастосування. Центральним елементом є склад кримінального правопорушення, адже діяння визнається кримінальним правопорушенням лише за наявності всіх

його чотирьох елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Цей доктринальний підхід, що вимагає точного встановлення відповідності вчиненого діяння всім ознакам складу кримінального правопорушення, був фундаментально обґрунтований у працях провідних вчених харківської школи права, зокрема професора М. І. Панова, який послідовно наголошував, що правильна кваліфікація є необхідною умовою забезпечення законності [1, с. 104].

У військових кримінальних правопорушеннях є своя специфіка. Вони шкодять військовій дисципліні та боєздатності, а вчинити їх може лише військовослужбовець. Особливо складно визначити вину (умисел) військовослужбовця. В умовах війни - через бої, стрес чи відсутність зв'язку - не завжди зрозуміло, чи були його дії навмисними. Наприклад, якщо військовий залишив позицію під шквальним вогнем, щоб врятувати життя (крайня необхідність), або його змусили це зробити, - це не вважається кримінальним правопорушенням.

Навіть під час війни Конституція України залишається головним законом, а її принципи - це не просто ідеї, а чіткі й обов'язкові правила для військового правосуддя.

Ключові конституційні гарантії:

Законність (ст. 8 Конституції): Карати можна лише за ті вчинки, які прямо названі кримінальним правопорушенням у законі. Не можна довільно тлумачити норми проти військового чи плутати дисциплінарне порушення із кримінальним правопорушенням.

Презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції): Військовий вважається невинуватим, доки його провину не доведе сторона обвинувачення. Будь-які сумніви, особливо в умовах бою ("туман війни"), трактуються на користь обвинуваченого. Щоб засудити за дезертирство, потрібно довести саме намір втекти назавжди, а не просто факт відсутності.

Справедливе та індивідуальне покарання (ст. 61 Конституції): Суд зобов'язаний враховувати не тільки сам факт кримінального правопорушення,

але й особу винного: його психологічний стан, минулі заслуги та всі обставини справи. Саме ця вимога є ключовою для оцінки законодавчих змін 2024–2025 років. Тенденція забороняти судам пом'якшувати покарання (за статтями 69 та 75 КК України) прямо суперечить цьому принципу і може призвести до формальних та несправедливих вироків.

Судова практика 2024-2025 років чітко кристалізувала ключовий критерій розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 407 (СЗЧ) та ст. 408 (дезертирство) КК України. Хоча обидва діяння пов'язані з несанкціонованою відсутністю військовослужбовця, їхня правова природа кардинально відрізняється через суб'єктивну сторону. Для кваліфікації діяння як дезертирства (ст. 408 КК України) необхідно довести наявність у особи специфічної мети (*meta*) - ухилитися від військової служби назавжди або на невідзначено тривалий час, фактично припинивши для себе виконання військового обов'язку.⁷

У низці постанов, зокрема від 30 січня та 12 лютого 2024 року, Верховний Суд наголосив, що для наявності складу дезертирства не має значення, в який саме момент у військовослужбовця виник такий намір – до залишення частини чи вже під час відсутності [5]. Вирішальним є сам факт існування такого умислу. Це свідчить про перехід до більш суворого підходу, де оцінка суб'єктивного ставлення особи до вчиненого ґрунтується на сукупності об'єктивних, зовнішніх проявів її поведінки.

Оскільки довести намір назавжди покинути службу складно, Верховний Суд розрізняє дезертирство та тимчасове залишення частини (СЗЧ) за конкретними діями. Про мету дезертирства свідчать знищення військових документів, працевлаштування в цивільному житті чи тривале переховування. Навпаки, якщо військовий зберіг форму та підтримував зв'язок з рідними, це вказує на тимчасовий характер відсутності.

Водночас, у 2024-2025 роках законодавець запровадив механізми, що дозволяють військовим, які вперше вчинили СЗЧ чи дезертирство, уникнути

покарання за умови добровільного повернення на службу. Ця політика спрямована на збереження особового складу для потреб оборони.

Спочатку Закон України № 4087-IX від 21 листопада 2024 року встановив можливість звільнення від кримінальної відповідальності для тих, хто повернеться до місця служби не пізніше 1 січня 2025 року. Згодом цей термін було продовжено до 1 березня 2025 року. Наступні законодавчі акти, зокрема Закон № 4392-IX від 30 квітня 2025 року, підтвердили цей підхід, встановивши новий кінцевий термін – 30 серпня 2025 року [6].

Процедура повернення не є автоматичною. Закон № 3902-IX від 20 серпня 2024 року встановив, що для звільнення від відповідальності військовослужбовець має добровільно подати відповідне клопотання слідчому, прокурору або суду, а ключовою умовою є отримання письмової згоди командира військової частини на продовження служби. Це підкреслює, що держава розглядає цей процес не як безумовну амністію, а як кероване відновлення службових правовідносин [6].

Паралельно з запровадженням механізмів повернення законодавець обрав курс на посилення відповідальності для тих, хто не скористався цією можливістю. Критично важливим аспектом цієї політики стало обмеження суддівської дискреції при призначенні покарання. Науковці та правники звертають увагу, що законодавчі зміни фактично унеможливили або суттєво ускладнили для судів застосування положень ст. 69 (призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом) та ст. 75 (звільнення від відбування покарання з випробуванням) КК України у справах щодо військових кримінальних правопорушень. Цей підхід зазнав гострої критики з боку провідних правників. Зокрема, відомий український вчений-правознавець М. І. Хавронюк охарактеризував такий стан речей як пряму дискримінацію військовослужбовців, що суперечить конституційним принципам рівності всіх перед законом і судом [2].

Через такий підхід система покарань стала надто жорсткою. Суди змушені призначати реальні тюремні строки, майже не враховуючи пом'якшуючих обставин, що суперечить конституційному принципу індивідуального покарання.

Виникає суперечність: держава одночасно дає шанс повернутися, але жорстко карає тих, хто цього не зробив, використовуючи загрозу суворого покарання як головний стимул.

Однак така модель не є ефективною: кількість справ продовжує зростати. Це свідчить, що причини правопорушень – не просто недисциплінованість, а глибші проблеми, як-от психологічне виснаження чи проблеми з ротацією.

Крім того, відсутність гнучкості у покараннях викликає у військових відчуття несправедливості, підриває довіру до військової юстиції та негативно впливає на мотивацію.

Висновки

Аналіз законодавчих змін та судової практики 2024-2025 років щодо кваліфікації військових кримінальних правопорушень дозволяє зробити наступні висновки:

1. Кримінальне право України у всіх проявах самовільного залишення військової частини перебуває у стані динамічної еволюції, що зумовлена подвійним тиском: необхідністю підтримувати військову дисципліну та правопорядку, потребою у збереженні та поверненні у військовий підрозділ військовослужбовців.

2. За вищевказаний період Верховний Суд відіграв ключову роль у розмежуванні складів кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 407 та 408 КК України, встановивши, що головною ознакою дезертирства є саме намір військовослужбовця назавжди покинути службу. Це встановило високий стандарт доказування для сторони обвинувачення.

3. Законодавець створив унікальну гібридну систему, що поєднує періодичні «вікна можливостей» для звільнення від відповідальності з майже безальтернативним суворим покаранням для тих, хто ними не скористався.

Ця гібридна система, будучи практичним рішенням на виклики війни, створює значну правову напругу. По суті, ця система відмовляється від ключового принципу індивідуального підходу до покарання на користь посилення профілактики та спрощення процедур. У майбутньому такий підхід загрожує втратою довіри до військового правосуддя, адже його рішення можуть здаватися несправедливими як самим військовим, так і суспільству.

Список використаних джерел:

1. Панов М. І. Загальні засади кваліфікації злочинів: лекція. Харків: Право, 2016. 104 с.
2. Хавронюк М.І. Коментар до законодавчих змін щодо посилення відповідальності за військові злочини. Юридичний вісник України. 2024. № 5.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року №254к/96-ВР.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III.
5. Постанови Верховного Суду у справах № 336/5209/22, № 607/11783/22, № 233/2667/23.
6. Закони України № 4087-IX від 21.11.2024, № 3902-IX від 20.08.2024, № 4392-IX від 30.04.2025.

**ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023**